

249178

1904 кн. I.

T. LVII.

В ЗАПИСКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN
DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVŠKYJ.

XIII Jahrgang.

1904, I B.

B. LVII.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

с. с. 1904.

Рік XIII.

Р. 1904 кн. I.

Т. LVII.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVSKYJ.

XIII Jahrgang.

1904, I B.

B. LVII.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

Вийшло 25 II с. с. 1904.

НБ ПНУС

249178

Зміст LVII тому.

1. Впровадження єзуїтів до Польщі, історично-критична студія, написав Олександр Сушко (Конець буде) с. 1—28
2. Матеріали до історії Коліївщини. I. Василянські записки й листи про Коліївщину, подав Аристарх Крижановський, до друку приладив Михайло Грушевський с. 1—24
3. „Король Балагулів“ Антін Шашкевич і його українські вірші, написав др. Іван Франко с. 1—34
4. Miscellanea: а) Руська сатира на польську елекцію 1696 р., под. І. Франко; б) Парохіани відмовляють підписів на петицію против відобрання церковних і парохіальних дібр в 1848 р., под. М. Зубрицький с. 1—8
5. Наукова хроніка — 3 юбілейної літератури про Мик. Гоголя, огляд Івана Стешенка (Конець буде) с. 1—20
6. Бібліографія (рецензії й справоздання, зміст на с. 53) с. 1—54
7. Показчик до LI—LVI тт. Записок Наукового Товариства імени Шевченка с. 1—14
8. Зміст тт. I—LVI (по німецьки) с. 15—24

Inhalt des LVII Bandes.

1. Einführung der Jesuiten in Polen, eine kritisch-historische Studie von Alexander Suško (Schluss folgt) . S. 1—28
2. Beiträge zur Geschichte der Volksbewegungen vom J. 1763 (Kolijivščyna) — I. Memoiren und Briefe der Basilianer, mitgetheilt von Aristarch Kryžanovskýj, bearbeitet und eingeleitet von Michael Hruševskýj S. 1—24

БІБЛІОТЕКА
Івано-Франківського
педагогічного Інституту
№ 249178

3. „Der König der Balagulen“ Anton Šaškievič und seine ukrainischen Gedichte, von Dr. Ivan Franko . . . S.	1—34
4. Miscellanea S.	1—8
5. Wissenschaftliche Chronik: Aus der Jubiläums-Literatur über Nicolaus Hohol, von Ivan Stešenko (Schluss folgt) S.	1—20
6. Bibliographie S.	1—54
7. Inhaltsverzeichnis des XII Jahrganges der Mittheilungen der Ševčenko-Gesellschaft (B. LI—LVI) S.	1—14
8. Inhalt der I—LVI Bände der Mittheilungen (deutsch) S.	15—24

Впроваджене єзуїтів до Польщі.

ІСТОРИЧНО-КРИТИЧНА СТУДІЯ.

Написав Олександр Сушко.

Усі дотеперішні досліді над історією впровадження єзуїтів до Польщі, чи там досліді над тенезою самої думки прикликання єзуїтів в підмогу до боротьби з польськими сектантами — незвичайно скупі та баламутні. Подіям, які попередили заснування першої єзуїтської колегії на польській землі 1565 р. усі дослідники присвячують дуже мало уваги, малюють їх кількома загальними рисами, сказати-б — оповідають про них більш по хронікарськи. Вони показують, що першим єзуїтом на польській землі був Альфонс Сальмерон (1555 р.), другим — Петр Канізий (разом з патром Домініком Менґіні, 1558 р.), оповідають, що перший з поміж польських біскупів, та взагалі усіх Поляків, впровадив єзуїтський орден до Польщі кардинал Станіслав Гозій, повторяють від давна більше менше одно і те саме, — та вже-ж хто, коли, при якій нагоді та серед яких обставин підніс гадку заціпити єзуїтський орден на польській землі, яка доля стрінула такий проєкт в Польщі, чи викликав він тут яке заінтересованне, чи ні, як прийняло його домашнє духовенство — низше і више: симпатично чи не симпатично, та взагалі, яка була тенеза й розвій такого проєкту протягом

Розвідка ся була предложена на історичнім семінарі проф. М. Грушевського. Вп. професору складаю щирю подяку за цінні вказівки, зроблені ним при тім. Також чую себе зобовязаним подякувати за цінні ради при обробленню сеї праці Вп. професору д-ру Людвикови Фіпклеви.

більш як десятка літ, а чи нема якої консеквенції, якого орґанічного причинового звязку між попередними евентуальними заходами з остаточним рішучим кроком Гозія 1565 р. — на усе те не зверталося до тепер просто ніякої уваги, або — що гірше — висловлялося зовсім суперечні гадки та гіпотези, які згодом приймалися тут або там як зовсім вірогідні погляди, оперті на певних історичних свідощтвах. А одначе отсі всі порушені питання з усякою певністю важніші та інтересніші як се, коли і який патер став вперше своєю ногою на польській землі і т. п.¹⁾

Вкінці думаю теж, що оповідання про впровадження єзуїтів до Польщі не буде без інтересу і для нас, вже хочби лише через те, що не иньшою дорогою як кризь Польщу пробив собі єзуїтський орден віконце на Русь, та хочби лише з огляду на ту сумну славу, яку польські єзуїти придбали собі своєю діяльністю в історії нашого народу. Та інтересна вона для нас головно тому, що, як побачимо зараз, пізнійша єзуїтсько-ультрамонтанська кампанія на руській землі — се лише дальший тяг,

¹⁾ Найповніші нариси історії впровадження єзуїтів до Польщі дали до тепер безперечно Красіцкый та патер Заленский. Перший в студії п. з. *De Societatis Jesu in Polonia primordiis comentatio historica*, Berolini, MDCCCLXI, ст. 125—139, другий в своїй монографії п. з. *Jezuici w Polsce*, Львів 1900, т. I, ст. 131—150. Не безінтересна ще й тепер забута нині майже зовсім невеличка брошура з другої половини XVIII в. п. з. *O Zasługach świętego Ignacego, Fundatora Societatis Jesu, Ku Kosciolowi Bożemu osobliwie w Polsce*, Kazanie x. Kajetana Tagoborskiego, Scholastika Katedralnego przemyskiego Na Uroczystość Jego Roku 1763 w Kościele Przemyskim Societatis Jesu Miane (Львів?) 1764 [ч. бібл. ім. Оссол. 17117; друге видання вийшло невдовзі (Przedrukowane) в друкарни єзуїтської колеґії в Перемишлі, 6. р.]. — Диви ще: *Ruchcicki* (Mawrucy hr. Dzieduszycy), *Piotr Skarga i jego wiek* (I видання: Краків, 1850, т. I—II; II вид. Краків, 1868—1869, т. I—II; цитувати-му вид. II), т. I, ст. 173; *Eichhorn*, *Der ermländische Bischof und Cardinal Stanislaus Hosius*, т. I, Mainz, 1854, ст. 182. Вкінці зауважу, що пишучи отсю розвідку мав я під руками цінний кодекс бібліотеки ім. Оссолінських у Львові, ч. 628 п. з. *Provinciae Poloniae Societatis Jesu Ortus et progressus, opera et studio Patris Raphaelis Skrzynecki e Societate Jesu* (друга половина XVIII ст.), передовісї ст. 1—41.

Велевіцкый у вступній статі „*Quis Status Societatis Jesu in Regno Poloniae fuerit, antequam Nostri Cracoviae sedem fixissent et qua occasione Cracoviam venerint ab anno Dni 1578*“ згадує лише, що „*Hosius Card. Nostros primus in Poloniam evocat*“. — *Scriptores rerum polonicarum*, т. VII, Краків, 1881: *Wielewicki*, *Dziennik*, ст. 2.

а радше — вже консеквентне реалізованне тих єзуїтських мрій та плянів, які сходили в головах чільніших членів „*Societatis Jesu*“ ще тоді, коли в Польщі про єзуїтів ледви хто й думав.

I.

Хто з Поляків був автором проєкту ратувати польсько-католицьку церкву перед реформаційною потопою єзуїтами?

Найбільш популярний погляд, неначе-б першим, що підніс в Польщі думку впровадити до Польщі єзуїтський орден, був підпора і стовп католицизму в Польщі, кардинал Гозий, — погляд, як побачимо, так само баламутний як і неправдивий¹⁾. Побіч сього є ще друга думка, а власне та, що автором згаданого проєкту був гнізненський арцибіскуп і примас Микола Дзежтовский, який виступив з ним на синоді польсько-католицького духовенства ще десь 1545 р. (а може ще 1542). Думка ся, хибна так само як попередня, характеристична хибна тим, що висловив її ще ось недавно тому один із найкомпетентніших знавців єзуїтської історії в Польщі, автор монографії п. з. „*Jezuici w Polsce*“²⁾. Останній, при тім найменше правдоподібний погляд, неначе-б про впровадження єзуїтів до Польщі думав ще попередник арцибіскупа Дзежтовского, Петро Тамрат, теж десь в самих початках 40-их років XVI століття, теж на якімсь синоді польсько-католицького духовенства.

Щоби проєкт ратування католицької церкви в Польщі передчим раз то могутнішим напором сектанства при підмові єзуїтів міг зродити ся в Польщі ще десь в 40-вих роках XVI століття. значить саме в першій десятиліттю істновання єзуїтського ордену — се вже на перший погляд видається таки дуже неправдоподібним, а радше легендарним. Адже-ж се загално звична річ, що як раз в сїм першій десятиліттю переживав орден ледви чи не найтяжші хвилі свого істновання, вербував собі членів, був саме тоді — так сказати-б — „*in statu nascendi*“. Щоби отже та скромна *Societas Jesu*, затверджена папою Пав-

¹⁾ Пор. прим. Красіцкого, *op. cit.*, ст. 125, та навіть Айхгорна, *op. cit.*, т. I, ст. 182 й його: *Der ermländische Bischof Martin Kromer als Schriftsteller, Staatsmann und Kirchenfürst*, *Zeitschrift für die Geschichte und Alterthumskunde Ermlands*, Band IV, Braunsberg, 1869, стор. 28.

²⁾ *Załęski*, *op. cit.*, т. I, ст. 140.

лом III 1540 р. (27 вересня, булею „Regimini militantis ecclesiae“), яка ще 1556 р. числила на 1000 членів ледви 35 професів, щоби вона завоювала собі вже в так недалекій будуччині цілий сьвіт, стала найнебезпечнішим противником та найбільшим пострахом сектантів, про се тоді нікому не могло і уявляти приснитись і то не лише в Польщі. Не вже-ж би отже польські архієпископи 40-вих років XVI століття разом з своїм духовенством, відчували якимсь віщим духом се, чого тоді ніхто не міг просто сподівати ся, вже тоді віщим зором бачили ті неімовірні майже успіхи єзуїтського ордена в боротьбі з ворогами католицької церкви, успіхи, що про них тоді нікому і не снило ся. Адже-ж се ясна річ, що вірити в таку легенду — вже на перший погляд — годі. — Та на тім не кінець.

Що архієпископ Микола Дзежтовський та його попередник Петро Тамрат справді не виступили зі згаданим проектом на жаднім зі скликаних ними синодів, — про се свідчать найкраще друковані і не друковані (рукописні) ухвали тих синодів. І так знаємо, що Петро Тамрат¹⁾ відбув за не цілий п'ятьлітній час свого правління гнізненською митрополією два провінціальні синоди. Перший з них відбув ся в жовтні 1542 р. в Пйотркові, а його постанови оголошено два роки опісля друком²⁾. Як отже бачимо, дізнати ся про се, що було предметом нарад отсього синоду, легко, — байдуже, що обидва видання згаданих постанов тепер дуже рідкі. Зібране духовенство радило над способами боротьби з антикатолицькою течією із Заходу, над способами оборони клясових вольностей

¹⁾ Див. Ks. Jan Korytkowski, Arcybiskupi gnieźnieńscy, prymasowie i metropolici polscy od roku 1000 aż do roku 1821, т. III Poznań, 1889, ст. 71—134.

²⁾ Маємо два видання постанов пйотрківського синоду з 1542 р. Заголовок видання I-го такий: Decreta et Constitutiones sacrosanctae synodi provincialis Petricoviae anno Domini 1542 die Martis decima septima mensis Octobris presidente Reverendissimo in Christo patre et domino Petro a Gamratis, Dei gratia Archiepiscopo Gnesn. et Episcopo Cracovien., Legato nato et Primate Regni Poloniae solenniter celebratae Cracoviae per Mathiam Scharffenberg anno 1544. Друге видання див. Przegląd lwowski, rok X, 1880, Маурусу hr. Dzieduszycki. O synodach katolickich w dawnej Polsce, ст. 288 et seq., теж Korytkowski, op. cit., т. III, ст. 111, прим. 1, Janociana, т. II ст. 102 й Jocher, Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauk w Polsce od wprowadzenia do niej druku po rok 1830 włącznie Wilno, 1840—1857, т. I—VII, pp. 7490, 7491.

та привілеїв духовенства, та вкінці над способами рятунку самого духовенства з його страшного морального занепаду¹⁾. Про єзуїтів нікому зі зібраних і не снило ся говорити. І зовсім природно: в Польщі тоді ще про єзуїтів й не було чувати.

Говорячи про синод в р. 1542 годі не звернути уваги ще на один момент, який для нас має чималу вагу тим, що на отсьогому синоді був присутний як раз той, що в 11 літ опісля (скажу вже тут) стрінув ся перший з Поляків з єзуїтами та задумав впровадити їх до вітчизни — Мартин Кромер. Пізнійший наступник Гозия брав в синодальних нарадах дуже живу участь, він був теж і автором згаданих друкованих постанов.²⁾ Коли-ж би отже на отсьогому синоді на порядку деннім й поставлено дивним дивом „єзуїтську справу“, то нема найменшого сумніву, що він був би про се згадав в своїх пізнійших писаннях — тоді, коли справа була актуальною, і коли Кромер, по многих літах, хвалив ся справді, що ось то як раз він був тим першим з Поляків, що пізнав єзуїтський орден та багато причинив ся до його впровадження в Польщу. Та се — лише Кромер — стало ся при зовсім иньшій нагоді...³⁾

Коротко перед своєю смертю думав Тамрат відбутти ще два синоди: дієцезальний в Кракові і провінціальний в Пйотркові. Чи краківський дієцезальний синод відбув ся — не знаємо (згадує його лише Лентовський, Katalog, ч. I, стр. XVIII і т. II, стр. 113), — за се річ зовсім певна, що провінціальний синод відбув ся справді в жовтні 1544 р., в Пйотркові.⁴⁾ Деякі його постанови читаємо в звінннм збірнику синодальних постанов Карнковеского з 1579 р.⁵⁾ Одначе й тепер про єзуїтів не думав ще ніхто...

¹⁾ Ibidem; теж Eichhorn, Martin Kromer, op. cit., стр. 20, 21.

²⁾ Ibidem.

³⁾ Про се буде бесіда нижче.

⁴⁾ Ks. Ludwik Łętowski, Katalog biskupów, prałatów i kanoników krakowskich, w Krakowie 1852. — Dzieduszycki, op. cit., Przegląd lwowski, 1880, стр. 393—395, — Korytkowski, op. cit., т. III, стр. 120 et seq. — i Starowski, Epitome conciliorum tam generalium quam provincialium, Romae, 1653, стр. 378.

⁵⁾ Constitutiones synodorum metropolitanae ecclesiae gnesnensis, Provincialium, tam vetustorum, quam recentiorum, usque ad Annum Domini MDLXXVIII, studio et opera Reverendissimi in Christo Patris, Domini Stanislai Karнковski, Dei gratia Episcopi Vladislavien et Pomeraniae collectae... Cracoviae, 1579 [бібл. ім. Осол. ч. 7087] карта 27, 37, 76, 88, 94, 156—157.

27 серпня 1545 р. арцибіскуп Тамрат умер, а на митрополитське престолі засів Микола Дзєжтовський (вибраний формально 20 жовтня 1545 р.).¹⁾ Коли одначе зважимо, що затвердження нового арцибіскупа прийшло з Риму що іно в першій половині травня 1546 р., та що свій величавий вїзд на митрополитську столицю відбув Дзєжтовський що іно 1 мая т. с. р.²⁾, тоді й зрозуміємо, що вістки неначе-б він 1545 р. відбув провінціальний синод в Ленчиці та ще й виступив на нім з пляном впровадження до Польщі єзуїтського ордена³⁾, треба теж зачислити до легендарних. Очевидна річ, що про се вже й не треба згадувати, неначе-б з таким пляном мав Дзєжтовський виступити ще десь на якимсь мітичнім синоді з р. 1542.⁴⁾

Хоча арцибіскуп Дзєжтовський тішив ся у сучасних неконче доброю славою⁵⁾, все таки треба признати, що сумнево просто безвихідне положенє католицької церкви в Польщі не покоїло його дуже. Він рад був помочи її по своїм силам та здібностям, конферував безустанно з тодішніми визначними людьми католицького табору, що саме тоді починають ігнорувати ся головню при капітулах, та скликував дуже часто католицьке духовенство на синодальні наради.⁶⁾ Та вже-ж скажу коротко — переглядаймо друковані і недруковані постанови усіх тих його синодів, почавши від першого Ленчицького з вересня 1547 р., а скінчивши на передостаннім провінціальнім в Ловічу з р. 1566 (вересень) і останнім в Пйотркові з р. 1557 (май) та дієцезальнім в Гнізні те-ж 1557 р. (початок мая), — переглядаймо рукописних і друкованих на

¹⁾ Korytkowski, op. cit., т. III, стр. 135—228.

²⁾ Ibidem, стр. 141.

³⁾ Fabisz Paweł, Wiadomość o Synodach prowincjonalnych i dyecezalnych gnieźnieńskich i o prawach kościoła polskiego z dodatkiem spisu synodów dyecezalnych polskich, Кєрпо, 1861, стр. 163—164 — Załęski, Jezuiti w Polsce, т. I, стр. 140, — Харлампович К., Западно-русскія православныя школы XVII и начала XVIII вѣка, отношеніе ихъ къ инославнымъ, религиозное обученіе въ нихъ и заслуги ихъ въ дѣлѣ защиты православной вѣры и церкви, Казань, 1898, стр. 38. — Про інших як Буліньскі (Historya kościoła polskiego, т. I—II, Краків, 1873—1874) та Вукowski (Dzieje reformacyi w Polsce) й не згадує.

⁴⁾ Про се — низше.

⁵⁾ Пор. прим. Acta historica res gestas Poloniae illustrantia, т. I (кореспонденція Зєбжидовського), стр. 479 — теж мою студию в „Записках“ т. LIII, Предтеча Унії, стр. 24, прим. 1.

⁶⁾ Див. Korytkowski, op. cit., l. c.

яток з того часу кілька хочемо, все-ж таки згадки про обрання зібраного духовенства над „єзуїтською справою“ наотрім небудь із згаданих синодів — нема¹⁾, байдуже, що проект впровадження єзуїтів до Польщі був Дзєжтовському знайомий вже в середині 50-тих років.²⁾

¹⁾ Постанови першого синода Дзєжтовського в вересні 1547 р. в Ленчиці (а не в Пйотркові, як було заповіджено) опубліковані в I-шій книжці Acta historica res gestas Poloniae illustrantia (Korespondencya Zebrzydowskiego, Краків, 1878, стр. 446—451). Ухвали подібні до постанов попередних синодів. Про єзуїтів згадки нема [Пор. іще: Korytkowski, op. cit., т. III, стр. 149 et seq. i Dzieduszycki, op. cit., Przegląd lwowski, 1880, стр. 396—397]. — Другий провінц. синод Дзєжтовського відбув ся в червні 1551 р. в Пйотркові. Загально звісно, що на тім синоді був і Станіслав Гозій, якому тоді і поручено написати коротке „ісповіданє віри“, яке Гозій зараз таки 1553 р. надрукував в світ друком (Краків) п. в. Confesio fidei catholicae christiana. На сей синод виготовило трьох відпоручників краківської капітули (Петр Мишковський, Станіслав Гурський і Мартин Кромер) славуною „інструкцію“ для делегатів капітули на синод (Acta historica, op. cit., т. I, стр. 457). Перед самим синодом відбували ся ще дієцезальні синоди (пор. Korytkowski, op. cit., т. III, стр. 162). Про єзуїтів теж ніхто не згадав (пор. Acta historica, op. cit., стр. 499—525), за се ухвалено, аби біскупи виховували собі здібних робітників на академіях, та щоби кождий монастир вислав що два роки по двох кандидатів на краківську академію. Біскупи дбають головню про свою юрисдикцію. Дальший синод розпочав ся 6 падолиста 1554 р. Та крім примаса Дзєжтовського прибули з біскупів лише Андрий Зєбжидовський (крак.) та Андрий Носковский (полоцк.). Див. Eichhorn, op. cit., т. I, стр. 212, Korytkowski, op. cit., т. III, стр. 184. — Синод відложено: він і відбув ся аж коли до Польщі приїхав папський нунцій Ліппомано, в вересні, 1556 р. в Ловічу. Ухвали сього синоду — див. Cod. MS. архіву кн. Черторийських в Кракові, ч. 2242. — Пор. іще: Eichhorn, op. cit., т. I, стр. 268 et seq., — Korytkowski, op. cit., т. III, стр. 202—209, — Rykaczewski, Relacye nuncyuzów apostolskich o Polsce od roku 1548—1690. Wydanie biblioteki polskiej w Paryżu. T. I—II, Berlin, Poznań, 1864, т. I, стр. 34 et seq. — Останній свій провінц. синод відбув Дзєжтовський в Пйотркові, в мая 1557 р.; попередив його дієцезальний синод в Гнізні (початок мая). Та на отсих синодах сам арцибіскуп вже не був присутній. Найважнішою причиною скликання отсих синодів була контрибуція, якої король домагав ся від духовенства на инфлянтську виправу 1557 р. Девецо з постанов сього останнього провінц. синода примаса Дзєжтовського передруковано в цит. збірнику Кариковського. Пор.: Dzieduszycki, op. cit., Przegląd lwowski, 1880, стр. 520—522, Korytkowski, op. cit., т. III, стр. 212—215. — 18 січня 1559 р. Дзєжтовський умер.

²⁾ Про се довідаємо ся низше.

Приглянувшись одначе ближше легенді про пляни Дзєжтовського, чи там ще Тамрата, ратувати польсько-католицьку церкву перед грозою реформації єзуїтами, спостережемо зараз, що показати ієнезу тої легенди — легко.

Не знати яким чином могло се стати ся, все-ж таки в однім із старших друкованих збірників синодальних постанов, а власне в „Constitutiones Synodorum Metropolitanae Ecclesiae Gnesnensis, Provincialium“ Венжика з р. 1630 (Краків) читаємо, що 1542 р. відбув ся в Ленчиці провінціальний синод Миколи Дзєжтовського (Nicolai Dzierzgovii Lancisciae, 1542). І хоча на отсю просту неможливість звернув був увагу ще Яноцький¹⁾ — кажучи, що арцибіскуп Дзєжтовський не міг в сім році скликати провінціального синода з тої простої причини, що тоді жив ще його попередник, арцибіскуп Тамрат, се одначе не спинило одного із сучасних майже Яноцькому істориків польської церкви додати до Венжикової вістки доволі сензаційний коментар, який в короткім часі став для пізніших письменників жерелом як раз згаданіє єзуїтської легенди.

Згадавши коротко про неможливе положенє католицької церкви в Польщі, пише дальше згаданий історик так: „Тимчасом отримав король від папи порученє недопустити до розширення науки Лютра в Польщі. Біскупи отримали теж окремиї лист з візванем ужити якихсь успішніших середників до ратовання непорочности пануючої віри. По тій то причині скликав арцибіскуп Дзєжтовський провінціальный синод, на яким — як свідчить його окружний лист — радили над причинами страшного занепаду та над способом оживотвореня давньої ревности духа релігії; над укаранем непокірних, богохульників, рабівників і дерунів костелів, над фундаторами нових „зборів“ і їх оборонцями. Теж над реформою духовенства і усуненем деяких звичаїв, противних науці і обрядам св. церкви. В тім самім листі питає арцибіскуп духовенство, чи не добре було би з причини браку світських ксьондзів, яким диссиденти відібрали костели та доходи, впровадити до Польщі єзуїтський орден, який і утримував би семинарії і виховував би молодіж в святій вірі та вольних науках... Перша се“, читаємо дальше, „одначе дуже хвальна згадка в історії польської церкви

¹⁾ Janozki Johann Daniel, Nachricht von denen in der Hochgräflichen Zaluskischen Bibliothek sich befindenden raren polnischen Büchern, Breslau, 1749, ч. I, стр. 76.

про отсей орден. Проект Дзєжтовського невдовзі здійснив ся, і ті прислуги й праці, які ревні та світли члени сього ордену розпочали для розширення наук та викорінення диссидентських ересей, відповіли зовсім опинії, яку виробило собі про нього ціле духовенство“...¹⁾

Отся „перша та дуже хвальна“ звістка в історії польської церкви про єзуїтський орден — вподобала ся пізнішим письменникам дуже, очевидна річ — з малою поправкою. Зваживши власне се, що 1542 р. арцибіскуп Дзєжтовський не міг ще скликати провінціального синода, перенесено його „благо-разумно“ на р. 1545... Таку поправку зробив Фабіш²⁾, а за ним повторили се вже инші письменники як Буліньський, Харламович, а навіть історик „Єзуїтів в Польщі“, кс. Заленський.

Звідкиля-ж одначе зачернув свою вістку Островський? Відповідь коротко: жерелом послужили йому (скажу вже тут...) *Аннали Райнальда*, а власне синодальна програма гнізненського арцибіскупа, в якій говорить ся вже зовсім ясно та явно про спровадженє до Польщі „в підмогу“ єзуїтів, грамота, яку автор *Анналів* умістив хибно під 1542 р.³⁾

Та про се буде бесіда більше просторо низше.

Лишаєть ся на конець сказати ще денещо про міти звязані з особою кардинала Гозия. Передовсім треба зазначити, що основою погляду, неначе-б першим Поляком, який підіє думку впровадити до Польщі на ратунок католицькій церкві єзуїтів, був пізніший біскуп Вармії та кардинал Станіслав Гозий, був факт, що Гозий був перший з поміж польських біскупів, який в половині 60-тих років заснував першу на цілу Польщу єзуїтську колегію, неначе впроваджуючи тим формально єзуїтський орден в річпосполиту.⁴⁾ Що одначе з сього загально

¹⁾ Ostrowski X. Teodor, Dzieje y prawa Kościoła polskiego, w Warszawie, MDCCXCIII, т. I III [бібл. ім. Оссол. ч. 11887], т. III, стр. 33—34.

²⁾ Fabisz, op. cit., стр. 163.

³⁾ Annales Ecclesiastici ab anno, quo desinit card. Caes. Baronius MCXCVIII usque ad Annum MDLXV. Continuati... auctore Odorico Raynaldo... Tomus XXI, Pars I. Coloniae Agripinae, Anno MDCCXXXVII [бібл. ім. Оссол. ч. 34.941], стр. 189, п. р. 1542.

⁴⁾ Про се див.: Eichhorn, op. cit., т. II, стр. 173—190, — Krasicki, op. cit., стр. 131 et seq., — Załęski, op. cit., т. I, стр. 155—158.

звісного факту не виходить ще се, неначе-б Гозий був разом й автором ідеї впровадження єзуїтів до Польщі — річ ясна.

Доволі цікаво сформулований згаданий погляд у Красіцького. „Як всі інші здобутки західної культури“, читаємо в його історії початків єзуїтського ордену в Польщі, „так і єзуїтський орден впроваджено до Польщі крізь сусідню Німеччину. В Німеччині-ж була єзуїтська колегія вже 1544 р. (?!)“, в Баварії де перебував дуже горячий опікун єзуїтів, кардинал Отто Трухсес, та де патри Яус та Канізий сьвітили ревністю та наукою усьому католицькому духовенству в Німеччині. А Гозий з Трухсесом та Канізиєм вже знав ся та навязав з ними дружні зносини ще тоді, коли 1549 був як раз в посольстві до цісаря (Карла V) та Фердинанда (австрійського). Чим сильніш отже зростало небезпеченство для католицької церкви в Польщі тим більше подивляв Гозий великі заслуги єзуїтів около католицької віри в Німеччині, тим краще розумів, як зручний організований єзуїтський орден до боротьби з сектантами, та з яким великим успіхом можна ним користувати ся „in summo regimine discrimine“.¹⁾

Бачимо отже, що по думці Красіцького зазнайомив ся Гозий з єзуїтським орденем ще 1549 р., і то підчас свого посольства в Німеччині, де — як каже Красіцький — була вже в 1544 р. єзуїтська колегія в Баварії... Як бачить ся — гадку впровадження єзуїтів до Польщі піддали йому як раз згаданий кардинал та дуже горячий покровитель (ardentissimus fautor) єзуїтів Отто Трухсес й патер Канізий, з якими він навязав саме тоді дуже дружні зносини.

Пригляньмо-ж ся отьому оповіданню ближше.

Звісно, що між Польщею і Німеччиною вів ся в другій чвертині XVI в. доволі довготривалий, завзятий спір. Справа йшла про герцога Альбрехта бранденбурзького, на якого цісар Карло V кинув ще 1530 р. баніцію, признаючи собі суверенні права до недавню тому секуляризованої Прусії, від 1525 р. польського ленна. Справа тим більше заострилась, що Альбрехт віддав ся під опіку Жигимонта III, а сей заборонив йому під загрозою утрати ленна ставляти ся на суд цісаря. Ситуація змінювалась ся безустанно, — деколи заносило ся навіть на війну. Оттак то напружені відносини викликали, розуміеть ся — живіш

¹⁾ Krasicki, op. cit., стр. 125.

дипломатичні зносини, живіші порозуміння між обома дворами. Та німецьких соймах з'являли ся майже рік-річно відпоручники польського правительства, а подруже Жигимонта Августа з донькою Фердинанда I, Єлисаветою¹⁾, було теж продуктом дипломатичної комбінації. Оттаким то чином бачимо на німецькому соймі 1548 р. Мартина Кромера (разом з Миколою Радивилом²⁾), 1549 р. висилає молодий король в посольстві до Карла V, Фердинанда I та Филипа II — новоіменованого хелмінського (Culm) біскупа, Станіслава Гозія.³⁾ До річи кажучи — отсе був початок блискучої Гозієвої кар'єри.

Під кінець марта, або з початком цвітня 1549 р. виїхав Гозий в дорогу. Невдовзі прибув він до Праги⁴⁾, звідти коло 15 липня поїхав на Ратісбону, Авісбург, Ділінгу, Нідерберг і Вірцбург — до Нідерляндії, де перебував як раз цісар Карло V. Підношу з натиском, що як раз саме тоді, в доїзді до Нідерляндії, вступив Гозий в Ділінгу до голосного авісбургського кардинала Оттона Трухсеса, а не вже в часі його повороту з Нідерляндії під кінець 1549 р., як дехто хоче розуміти примітку Решки „ex itinere“.⁵⁾ В Нідерляндії пробув Гозий в Бруксели, Генті та Антверпії (де з'їхав ся з іспанським королем Филипом II), і відти виїхав ся з поворотом. В січні 1550 р. бачимо його вже в Відні, і звідти виїхав ся в короткім часі до Польщі.

¹⁾ Geschichte der Regierung Ferdinand des Ersten, von F. V. von Buchholz, B. VIII, Wien 1838, стр. 698—699. — Вона умерла дуже рано — 15 червня 1545 р. в Вільні.

²⁾ Eichhorn, Martin Kromer, op. cit., стр. 36 і Buchholz, op. cit., т. VI, стр. 286 (Wien, 1836).

³⁾ Eichhorn, Kardinal Hosius, op. cit., т. I, стр. 89—102. Крім того див. невеличкий спеціальний нарис д. Жигимонта Вурета п. з. „Zagady Stanisława Hozyusza do cesarza Karola V i króla Ferdynanda I roku 1549.“ — Przewodnik naukowy i literacki, Rocznik XXI, 1903, ч. 1—7.

⁴⁾ З Польщі поїхав Гозий просто до Праги, а не до Відня як читаємо у Айхгорна. Пор. Wurst, op. cit., зом. II, стр. 106, прим. — В яких справах їхав Гозий — гляди інструкцію в Acta historica res gestas Poloniae illustrantia, т. IV (Epistolae Hosii, т. I), стр. 291—292, пр. 314.

⁵⁾ „Ex itinere quoque ad Magnum illum Othonem Truchsesium Cardinalem Augustanum divertit“. D. Stanislai Hosii... vita auctore Stanislao Rescio, caput XIV libri I. Acta historica..., op. cit., т. I, стр. 98—102, Krasicki, op. cit., стр. 125.

Такий перебіг Гозієвої делегації з 1549 р. на підставі суворо в містерії пруського питання та некористати ся його вчасних грамот. Чи одначе Гозій справді що іно тоді зазначеними впливами на цісарському дворі.¹⁾ Йомив ся з кардиналом Трухсесом, як би се виходило з опові... Так представляє ся Гозієва гостина у кардинала Трухдання таких Гозієвих біографів як Решка та Айхгорн (за ним... 1549 р. Чи була отже тоді пора і місце говорити про повторив се Красіцкый), чи отся стріча була справді лише... (з якими — до річи кажучи — ввійшов кардинал чолобитнею, яку Гозій зложив славному кардиналови, чи вкінці... близші та інтимнійші зносини що іно 1556 р.) — про се Гозій відвідав його справді вже в повороті з Нідерляндії, знадасть ся зайвим говорити. Зрештою — позволю собі запричить під кінець 1549 р. (хронологічно виходить так з опові... мітити, що коли-б така бесіда між Гозієм і кардиналом і була, дання Решки: *ex etinere...*)⁴⁾ — се иньша річ...

Отто Трухсес — се Гозієв товариш ще із студентських... згадав з всякою певністю ось хочби в своїх листах до патра часів.¹⁾ Вони товаришували разом на студиях в Падуї²⁾, запри... Канізія (в половині 50-тих років!), а не писав би в них про язнили ся вже тоді та вже аж до кінця життя утримували дуже... сузитів як про щось невидане-нечуване... сердечні зносини. Підчас свого пословання в Польщі 1542... Коли-ж вістка про Гозієву стрічу з кардиналом Трухсесом мав Трухсес хорошу нагоду пригадати собі з Гозієм не так ш... 1549 подана Решкою та повторена Айхгорном та Красіцким — давні часи студентської дружби, а 1549 р. не забув його теж... правдива (як знаємо — з маленькою поправкою що до часу...), коли дізнавшись про Гозієв побут в Німеччині запроси... так за се згадку про Гозієву стрічу з патром м Канізієм²⁾, теж його до себе на свій виставний двір в Ділінзі.³⁾ Запроси... в тім самім році та при тій самій нагоді — треба рішучо за... нам кардинала був Гозій дуже радий. Адже-ж він мав д... числити до мітів... Не перечу, що Канізієв під кінець 1549 р. нього дуже важне та делікатне діло... Очевидна річ, що н... був вже в Німеччині, та вже-ж що до стрічі між ним і Го... конференції в справі якогось там ордену він до кардинал... нієм тоді не прийшло — се не улягає найменшому сумнівови не спішив ся... Адже-ж саме тоді, коли Гозій гостив в Ділінзі в автсбургського кардинала, патра Канізія в Німеччині ще не було.⁴⁾ Дру... гої-ж візити Гозій Трухсесови не складав, — значить до якоїсь Гозієвої стрічі з патром Канізієм при иньшій нагоді на дворі автсбургського кардинала теж не могло прийти. Зрештою з піз... нійшої кореспонденції між Гозієм й Кромером з одного боку, а Канізієм з другого, — довідуємо ся зовсім певно, що підчас... свого пословання в Німеччині 1549 р. Гозій Канізія ані не бачив, ані навіть про нього чував... Тут наведу ось хочби Го... внів лист до Канізія з 11 мая 1555 р. (*Heilsbergae*), в якому

Коли ся Гозієва візита у Трухсеса була до тепер справу... сповита якимсь загадковим пухом, так тепер — в сьвітлі тих листів, якими Гозія під ту пору з Польщі просто засипували... представляє ся отся Гозієва гостина у кардинала в зовсім яснім сьвітлі. Із згаданих листів довідуємо ся власне, що Го... зієва візита у Трухсеса була нічим иньшим, як добре упряно... ваною та дуже делікатною міснею — як раз головно в справ... пруській... Королеви та взагалі усім польським політикам... просто треба було так поважного та впливового німецького... достоїнника, яким був ще тоді кардинал Трухсес, втягнути дел...

¹⁾ Біографію і літературу див.: *Allgemeine deutsche Biographie*, т. XXIV, Leipzig, 1887, стр. 634—640.

²⁾ Див. лист Гозія до кардинала Польо, з Кракова, 9 листопада 1542 р. *Acta historica... Stanislai Hosii epistolae*, т. 1, стр. 129, пр. 120.

³⁾ *Acta historica... т. I, op. cit.*, стр. 313, пр. 329. Лист кардинала Трухсеса до Гозія „Datum Dillinga, XI Maii“. — „*Redm D-nis V-rae amicus ex corde*“ — підписав ся кардинал.

⁴⁾ *Ibidem*, пр. 330, 331, 332, 343...

¹⁾ „*Cognoscet autem P-tas V., si commode poterit de Illmo Dno Alberto iunior Marchione. vel etiam de Rmo Cardinali Augustano, num quid ab ipsis de Prussia cum Caes. M-te actum et quo in statu res sit, ut ad id se accommodare queat*“. *Sigismundus Augustus rex Hosio, Junii 18 Cracovia, Ibidem*, стр. 329, пр. 343.

²⁾ Решка, Айхгорн, Красіцкый l. c.

³⁾ Див. I-ший том *Beati Petri Canisii Societatis Jesu Epistolae et acta. Collegit et adnotationibus illustravit Otto Braunsberger, eiusdem Societatis sacerdos, Friburgi Brisgoviae, MDCCCXCVI*. т. I, стр. XLI.

— між иньшими компліментами — впевняє його в своїм поважанню до нього, — байдуже, що він й йому „de facie — чужий...¹⁾

II.

В одному з пізніших листів Кромера, а власне в листі до єзуїтського генерала Еверарда Меркуріяна (був генералом від 1573—1580 р.) з дня 20 марта 1574 р., захованім в римським королівським „archivo di stato“ (Archivio dei Gesuiti: Lettere 1548—1575), читаємо інтересні для нас ревеляції. Голосний тоді навіть за границями Польщі історик, що був саме тоді вармійським адміністратором (1560—1579), пише в згаданім листі так: „Від тої хвилі, коли я пізнав в Відни патра Канізія та ще декого з ордену (а коли не помиляю ся, то я пізнав його (зн. орден) перед 20 і кількома роками перший з Поляків), — полюбив я той орден та чимало причинив ся до того, аби і наша Польща та Прусія не була його позбавлена — не так ради його самого, але ради нас самих“.²⁾

Як отже бачимо — в отьому листі зазначив Кромер досить рішучо, що з єзуїтами зазнайомив ся він перший з Поляків, він перший пізнав їх у їх таки гнізді у Відни, він їх полюбив та багато причинив ся до їх впровадження до Польщі.

Зараз побачимо, що Кромер не помиляв ся, — побачимо, що справді він, а ніхто иньший був тим першим Поляком, котрому судила доля стрінути ся вперше з єзуїтами, ба що більше — ми побачимо, що він був і тим першим Поляком, в якого голові виринула вперше смілива гадка: ратувати польсько-като-

¹⁾ „Ego vero, etsi te de facie non novi, non possum tamen talem virum non plurimi facere...“ Лист Гозія до патра Канізія з Гайльсберга, 11 мая 1555 р. Ibidem, т. I, стр. 538—539. Теж: Hosii Epistolae (Acta historica...), т. II, стр. 1041.

²⁾ „Ex quo P. Canisium et alios quosdam de ista ipsa societate Viennae in Austria cognovi (cognovi autem ante aliquot et viginti annos primus, ni fallor, Polonorum), adamavi eam, dedique operam, ut eius Polonia nostra et Prussia expers non esset, non illius quidem, sed nostra ipsorum gratia“. З Гайльсберга, 20 марта 1574. Цит. в „Epistolae et acta“, op. cit., т. I, стр. 509, прим. 2.

лицьку церков єзуїтами, — виринула тоді, коли в Польщі про во нікому і не снило ся.¹⁾

Коли-ж прийшло до отсеї стрічи Кромера з єзуїтами?

Із кореспонденції патра Канізія з Кромером, опублікованої недавно тому ученим єзуїтом патром О. Бравнсбергером²⁾, можна легко сконстатувати, що натяк в Кромеровім листі до генерала Меркуріяна „ante aliquot et viginti annos“ належить лише до не дуже довгого Кромерового побуту в Відни, саме підчас його пословання від короля Жигимонта Авґуста до Фердинанда I австрійського — в осени 1553 р.

Кромерова лґація до Відня 1553 р. не була ні першою, ні останньою. До Відня їздив Кромер в посольстві від короля, як здасть ся — десять до одинадцять разів. Знаємо далше, що першим раз їздив Кромер в посольстві від короля Жигимонта III на сойм в Авґсбурґі 1547 в справі пруській³⁾ (рік опісля в тій самій справі їздив й Гозий), а рік опісля (в липни

¹⁾ Аби перед 1553 р. думав хто з Поляків — чи то в Польщі, чи то за її границями — про впроваджене єзуїтів до Польщі, на се треба дати рішучо відповідь відмовчу. Нижче побачимо, що до цього часу — звертали єзуїти свою увагу з найбільшою інтенсивністю на Німеччину. Коли-ж менше-більше в сім часі удало ся єзуїтам вдобути собі там декілька позицій — прийшла черга й на Польщу. Ще в початком 50-тих років писав патер Joannes de Polanco S. J. iussu S. Ignatii — до Канізія, що мовляв — „sicché di là è necessario proveda alle cose di Alemagna per adesso“ (на разі треба вам давати раду Німеччині...) хоча вже й говорило ся: „...et quanto al Collegio d' Ingolstadt mi rimetto a quello che si scrive per altra, et il simile dico se accadesse far Collegio in Polonia“... — P. Joannes de Polanco S. J. iussu S. Ignatii Canisio, Roma, 25 Julii 1553, — Beati Petri Canisii Epistolae et acta, op. cit., т. I, стр. 429. Аби се від тепер, значить від Кромерової стрічи та конференції з патром Канізієм, „єзуїтська справа“ стає в Польщі — бодай для невеличкого кружка духовних, справою актуальною. Перед тим не стрічаю ся чимсь подібним ніде.

²⁾ Цит. „Beati Petri Canisii, Societatis Jesu Epistolae et Acta. Collegit et adnotationibus illustravit Otto Braunsberger, eiusdem Societatis sacerdos. Volumen primum: 1541—1556, Friburgi Brisgoviae, MDCCCXCVI — Volumen secundum: 1556—1560, Friburgi Brisgoviae, MDCCCXCVIII. Видання зріццеве, в повнім значінню слова — європейське.

³⁾ Як висше. Крім того пор.: Finkel Ludwik, Marcin Kromer, Historyk polski XVI wieku, rozbiór krytyczny, W Krakowie, 1883, (Osobne odbicie z XVI T. Rozpraw Wydz. hist.-filoz. Akad. Umiej.), стр. 25.

1548) до Фердинанда I в справі зниження вальору польської монети на Шлезку і Мораві¹⁾; знаємо теж, що після смерті Жигимонта Старого 1548 р. їздив Кромер в посольстві від нового короля, Жигимонта Августу, з чолобитнею до папи. Про пізніші Кромерові посольства до Фердинанда I годі сказати щось певне, крім останнього, що тревало цілих 7 літ від 1558 до 1564 р. Знаємо лише стільки, що перед тою останньою летацією їздив Кромер до Відня ще яких 9—10 разів, як се можна ствердити на основі сьогочасних грамот фравенбурського архіва.³⁾ Щось певніше одначе про усі ті посольства сказати годі.

Про посольство з 1553 р. не знає Кромерів біограф Айхгорн теж нічого... Він знає лише, що воно відбуло ся в осені 1553 р., та одначе, що се була за дипломатична місія — він не знає.⁴⁾ По моїй думці Кромер їздив в справі приданого Катерини австрійської, доньки Фердинанда I, вдови по герцогу Мантуї, Франці Гонзага, з якою недавно тому одружив ся кароль Жигимонт Август⁵⁾. Те-ж дуже можлива річ, що при тій нагоді інтервенював Кромер і в „справі пруській“. Характеристичне при тім се, що сю летацію відбув Кромер теж в товаристві того самого Миколи Радивила, що брав участь в згаданій попередній летації з р. 1547, того самого, що 23 червня 1553 р. підписав (разом з віцеканцлером Яном Пшерембским і пізнішим арцибіскупом гнізненським й примасом) шлюбну угоду зрештою — у одному з своїх листів писаних до Гозія як раз перед від'їздом до Відня здогадуєть ся Кромер, що правдоподібно до Відня буде висланий в справі пруській. В згаданій листі читаємо: „Radivilus pridem hinc discessit nec scio, an huc venturus sit prius, quam Rex hinc discedit Knissinum. Discessurus est autem 23 huius mensis: quem ego paul-

¹⁾ *Scriptores rerum polonicarum* т. I, стр. 284.

²⁾ *Ibidem*.

³⁾ *Eichhorn, Martin Kromer, op. cit., стр. 40 et. seq.*

⁴⁾ *Ibidem, стр. 41.* — Не знає теж нічого проф. Фінкель. *Pol. op. cit., стр. 31.*

⁵⁾ Катерина австрійська (род. 1533 р.) вийшла за Франца Гонзагу 1549 р. В дуже короткім часі повдовіла. 1553 р. вийшла вдруге заміж за Жигимонта Августа. Шлюбну умову підписали 23 червня 1553 р. з боку Поляків Микола Радивил (литовський канцлер і виленський воєвода) і віцеканцлер Ян Пшерембский. — *Monumenta Aug. domus austriacae, Th. III, Friburgi, 1760, стр. 90, — Buchholz, op. cit. т. VIII, стр. 731—734.*

post sequi debui, sed iam tardius fortasse subsequar. Mittor enim ad Regem Romanorum. Qua de re, adhuc nescio: sed agam fortassis aliquid etiam de rebus Prusiacis“...¹⁾ Коли-ж Кромер вернув невдовзі до Польщі, пішла між народом чутка, що королівський посол привіз з собою повні скрині срібла...²⁾

Яка-б одначе і не була ціль отсеї Кромерової летації та якби вона і не поладналась, — для нас важна вона тим, що саме підчас ньої ввійшов Кромер в близький контакт з віденськими єзуїтами, придивив ся їм добре та — без сумніву впливовою патра Канізія — став вже тоді думати зовсім поважно над тим, яким би то способом спровадити найлегше тих енергічних та завятих католицьких войовників і до Польщі. До тої хвилі єзуїти були в Польщі зовсім незнані, а коли хто про них й зачував, то хіба якісь дивні та фантастичні вісти, що після різних метаморфоз доходили сюди ріжними дорогами — з німецьких антиєзуїтських памфлетів.

В Німеччині-ж було инакше.

Загально звісна річ, що після виступу Лютра уся Німеччина спалахнула мов огнем. Католицька церква унадала з дня на день, а в короткім часі здавало ся усім, що Німеччина втрачена для Риму на віки... Мов від могутнього подуву вітру зникли з поверхні німецької землі католицькі церкви і лише де-не-де коротали своє нужденне жите голодні католицькі попи, які — як каже один сучасний німецький католицький піп — „могли заробити попівством ледви стільки, щоб стало засьвітити найсьв. сакраментови сьвічку...“³⁾ Природна отже річ, що на Німеччину звернули єзуїти бачну увагу вже дуже вчасно — як на головний терен ворожого, антикатолицького руху.

¹⁾ *Martinus Cromerus Stanislae Hosio, Septembris 14, Cracoviae. — Stanislai Hosii Epistolae, op. cit., т. II, стр. 364, пр. 1079.*

²⁾ „*Lucas Concionator ad nos venit, per dies quattuor continuos post concionatus, is Doctorem Cromerum ex vicinia Cracoviam venisse ait cum duobus magnis ciphis argenteis inauratis...*“ *Doctor Sabinus Hosio, 28 Decembr., 1553, Knissini. Ibidem, стр. 389, пр. 1155.* — Про доктора Луку, голосного тодішнього проповідника-домініканця див. мою розвідку: *Епівод з життя Петра Скарґи, Записки, т. LVI, стр. 13.*

³⁾ *Loserth, Die Reformation und Gegenreformation in den innerösterreichischen Ländern im XVI J. Stuttgart, 1898, стр. 63.*

Мов той кіт закрався до Німеччини єзуїтський орден — пишуть німецькі протестантські історики. Тихо та скромно поводилися вони скрізь, де лише з'явилися, прохаючи для себе що найбільше — гостинного приюту, скромних средств до життя та дозволу проповідати та сповідати, а найрадіше — учити.

А з'явилися єзуїти в Німеччині зараз після затвердження ордену папою Павлом III 1540 р., — саме серед найбільшого хвилювання та ферменту реформаційного руху. Не багато мав ще тоді орден членів, — не багато й з'явилося їх в Німеччині в перші десятиліття існування ордену. Нечисленним правовірним князям та прихильним Римові біскупам вподобалися отесї єзуїтські напередовці з першої хвилі. Адже-ж вони справді могли всім імпонувати своїм тихим та примірним поведінням своєю абнегацією та побожністю — в порівнянні до темного та здеморалізованого німецького духовенства. Та вже-ж треба зазначити, що усі ті біскупи та князі — єзуїтських інтенцій тоді ще не розуміли. Бо коли вони і приймали єзуїтів прихильно, — так се була прихильність більш особистої закраски. Їм подобалися отесї тихі та з кожного погляду коректні єзуїтські патри, вони радо бачили їх на своїх дворах як домових духовників, пробували навіть обдаровувати їх каноніями та інфулами, — та більш нічого... Що однак єзуїтам треба було стати певною та твердою ногою на німецькій землі, що їм хотілося заакліматизувати ся в Німеччині раз на все, оснувати як найборше численні колегії, опанувати університети і т. и. — се зазначити вони не так скоро... І треба було доволі довгого часу, бо аж цілих 10 літ, щоби єзуїтам удалося отворити першу колегію на всю німецьку землю, а власне в Відні 1551 р... А тим часом — вони вештали ся по всіх усядах, виринали раз тут, раз там, старалися з'єднати собі прихильність біскупів, князів та взагалі визначних людей сього часу, студюючи скрізь ситуацію, та так тихо та незаметно приготували собі прихильну опінію та ґрунт для своєї діяльності.¹⁾

¹⁾ Література до сього — пребогата. Пор.: Janssen, Geschichte des deutschen Volks, т. IV, стр. 371 et seq., Steinhuber Andreas, Cardinal S. J. Geschichte des Collegium Germanicum Hungaricum in Rom. 2 B-de Freiburg in Br. 1895 (оба — єзуїтам прихильні). З вняшої точки погляду пише: Dr. Droysen Gustav, Geschichte der Gegenreformationen, Berlin, 1893, стр. 149—173 і 223—242. — Вкінці звертаю увагу на ціну статю про єзуїтський орден в „Real-

Австрія та Баварія — се одинокі німецькі краї, в яких іспанські ксьондзи“ (spanische Priester) найшли найборше гостинний приют. В Баварії¹⁾ мали єзуїти чималий вплив на короля Вільгельма IV, в Австрії — на Фердинанда I. І тут — і там старалися вони опанувати передовсім університетом. В Інгольштаті зазначимо се вже дуже рано. Після смерти місцевого противника Лютра, Йогана Ека (Eck, † 1543 р.)²⁾, бословський виділ завмер зовсім, а й цілий університет ледви-ледви ветував. Природна отже річ, що серед таких обставин патер Клявдий Яус (Claude le Jay)³⁾ міг без ніякої майже перешкоди стати наступником Ека. Та професорська діяльність єзуїтського єзуїти на інгольштатському університеті не тревала довго: невдовзі він з університету уступив. Та вже-ж не треба думати, що се було капітуляцією ордену... Навпаки під кінець 1600-вих років прийшли єзуїти знова, і вже не сам один патер Яус, та не аби як узброєні... Крім згаданого патра загостило до інгольштатського університета ще двох талановитих членів ордену, а власне патри Альфонс Сальмерон та Петр Канізий, — отесї три з докторськими дипломами, осягненими на славнім тодішнім університеті в Болонії.⁴⁾

Незвичайно енергічна та при тім незвичайно успішна діяльність інгольштатських єзуїтів звернула на себе відразу увагу всіх, а сама єзуїтська колегія стала справдісною метрополією, матерією інших німецьких єзуїтських колегій.

Колегії в Відні дали початок теж інгольштатські єзуїти.⁵⁾

„Encyclopädie für protestantische Theologie und Kirche“, herausgegeben von D. Albert Hauck, Berlin, 1900, т. VIII, стр. 742—784.

¹⁾ Про єзуїтів в Баварії писали; Lipowsky, Anton v. Bucher і K. H. v. Lang. Пор. цит. Realencyklopädie, I. c. стр. 763.

²⁾ Був в Інгольштаті професором теології 32 роки. Пор. Joannes Nepomucenus Mederer, Annales Ingolstadiensis Academiae, (Partes 4, Ingolstadii, 1782) p. I, стр. 184. — Пор. те-ж: Allgemeine Deutsche Biographie, B. V, Leipzig, 1877, стр. 596—602.

³⁾ Див. його біографію: Prat S. J., Le Père Claude Le Jay, Lyon, 1874 — і Boero Giuseppe, S. J., Vita del Servo di Dio P. Claudio Jaio della Compagnia di Gesù, Firenze, 1878.

⁴⁾ B. Petri Canisii, Epistulae et acta, op. cit., т. I, стр. 60.

⁵⁾ Про єзуїтську колегію в Відні див.: Socherus Antonius, S. J. Historia Prouvinciae Austriae Societatis Jesu, Pars prima, Viennae Austriae, 1740 і Aschbach, Geschichte der Wiener Universität, т. I—III, Wien, 1865, 1877, 1888. — Теж MS. бібліотеки цесарської в Відні, пр. 8767. — Див. іще: B. Petri Canisii, Epistulae et acta, op. cit., т. I, стр. 66.

Ще в грудні 1550 р. прохав Фердинанд I генерала Льойоля прислати єзуїтів, а передовсім Клявдия Яюса, „qui ob ipsius praestantem in sacris literis doctrinam vitaeque probitatem et modestiam nobis iam pridem notus ac gratus et charus est.“¹⁾ Очевидна річ, що Льойоля не відмовив: адже-ж отако вперше усміхнула ся йому хороша нагода заснувати після стільку трудів та злиднів першу німецьку колегію... І справді — вже 31 мая 1551 р. прибуло до Відня двох патрів, а незабаром ще третій кільканадцять. Зараз приступлено до отворення колегії: першим католіцьким богослов, приятель біскупів, князів та самого Фердинанда I, вкінці як чоловік незвичайної абнегації себе самого, на горяче проханне Фердинанда I патер Канізий.²⁾ В короткі часі стала віденська колегія осередком єзуїтської пропаганди на усї австрійські краї та сусідню Чехію, Угорщину та Польщу.

Тут і стрінув ся в самім початку діяльності віденської колегії вперше з членами єзуїтського ордену Мартин Кромер.

Не може бути найменшого сумніву, що Льойоля слідив пильним оком відносини в Польщі. Вже хочби з тих реляцій, які безустанно висилано з Польщі до Риму, бачив він добре, як з кожним роком розливаєть ся в Польщі нова віра чим раз ширше і ширше, як з дня на день упадає повага та авторитет католіцької церкви... І хоча уся його увага була звернена безперечно на головний центр антикатоліцького руху, значить Німеччину, все таки очі його слідили пильно й за тим, що дієть ся в сусідних краях. Коли одначе став він думати зовсім поважно про заціплення свого ордену на польській землі, сьогодні здаєть ся — не удаєть ся відгадати вже ніколи. Можемо найбільше сказати з всякою певністю, що в перших роках другого десятиліття існування єзуїтського ордену (50-ті роки XV ст.) вела ся між Льойолею та патром Канізиєм про ситуацію в Польщі вже зовсім поважна кореспонденція, ще навіть передана Кромеровою гостиною в Відні в осени 1553 р.³⁾

¹⁾ Acta Sanctorum, Parisiis et Romae, 1868, Julii, VII, 507 (Augusta Vindel., 11 грудня, 1550).

²⁾ Канізий з'являєть ся в Відні 9 марта, 1552 р. Див. лист Льойоля до Канізия в Римі, 28 січня, 1552, B. Petri Canisii, Epistulae et acta, op. cit., т. I, стр. 398. Теж стр. 48.

³⁾ Пор. B. Petri Canisii, Epistulae et acta, op. cit., т. I, стр. 429, нр. 134. P. Joannes de Polanco S. J. iussu S. Ignatii Canisii, Roma 25 Julii, 1553.

Знаючи бажання Льойоля, а навіть маючи від нього спеціальні поручення — зазнайомив ся Канізий в Відні з Кромером та піддав йому гадку: впровадити єзуїтів й до Польщі.

Із пізнійших писань та поступовання Кромера запримітити легко, що Канізий зробив на нім дуже сильне та при тім дуже приємне вражіння. Річ природна. Адже-ж патер Канізий був тоді звісний в цілій Німеччині, а радше сказати — в цілій Європі, як славний проповідник, учений католіцький богослов, приятель біскупів, князів та самого Фердинанда I, вкінці як чоловік незвичайної абнегації себе самого, на горяче проханне Фердинанда I патер Канізий. Він зазнайомив ся з польського гостя з віденською єзуїтською колегією та її діяльністю, появив йому ціль, яку поставив собі його орден та згадав, чи не добре було би і в Польщі розпочати енергійної кампанії против тамошнього сектанства при помочи єзуїтів.¹⁾

З подивом глядів Кромер на усе те та з найбільшою охотою обіцяв свою поміч. Адже-ж се справді був імпозантний проєкт! Так настроений вернув він до вітчизни.

Тут — першим кроком Кромера було представити та оповістити про все Станіславу Гозиеви, з яким лучила його давня сердечна дружба, та якого він цїнив дуже за його шляхетність та просто фанатичне привязанне до католіцької церкви.²⁾

Саме тоді переживав Гозий дуже прикрі часи. Від 1551 р. був він біскупом Вармії (Ermland), дієцезії зложеної з двох частин: властивої Вармії та невеличкого шматка Прусії й коловоєвського міста Ельблонга (Elbling). Ріжниця між обома тими нерівними частинами була та, що у властивій Вармії цвело сектанство скрито, а в Прусії поводили ся сектанти шумно та агресивно. Найбільш клопоту завдав Гозиеви Ельблонг. Борьба з тамошніми сектантами абсорбувала йому найбільше часу та допроваджувала його просто до розпуки... Бо чим енергій-

¹⁾ Див. Ibidem, стр. XXV, 436, 478, 487, 500—501, 503, 520, 536, 554, 568, 602, 716, 756—760.

²⁾ Коротку біографію і дуже старанно зведену літературу про Канізия подає патер Брависбергер в I томі цит. збору Канізиєвих листів.

³⁾ Пор. Eichhorn, Martin Kromer, op. cit., стр. 28, Finkel, op. cit., стр. 16, 29.

нійше забирав ся Гозий до „праці“ над ратованнем старої віри тим більше росла між сектантами горяча ненависть не лише до католицької церкви, але й до самого Гозия. Серед такої то боротьби, що тягнула ся ще й опісля цілими роками, зрозумів Гозий одчю, а власне що уся його праця, усі його змагання не допровадять до нічого, доки він не буде мати під рукою численного та освіченого католицького духовенства. Брак такого духовенства — отсе була головна причина його неповодження.¹⁾

Не вже-ж отже може бути в тім щось чудного, що провадив Кромера чи там патра Канізия, видав ся Гозиеви справдішним спасенням? Не вже-ж не назвати се щастем — мати при такім страшнім і прикрім браку домашнього духовенства, в один момент під руками добре вишколених, охочих до всякої боротьби та на все готових католицьких міسیونарів? А до того Кромера певно знав багато гарного оповісти про тих патрів „Societas Jesu“, про їх діяльність, про їх уяглисть римському престолові та ненависть до ворогів католицької церкви... Невже-ж так справді треба було часу до розваги? Гаразд, що знайшли на світі ті чудні якісь люди, про яких знав Гозий стілько, що вони живуть там — „in Urbe“, а навіть сам папа римський висилає їх „ad exterarum nationes“...²⁾

Так воно й було... Гозий довго не думав: — він згодив ся на все. І не одного-двох єзуїтів хай йому пришлють... „Менше як десять я не хочу“ — писав він до Кромера зарекомендувати в цвітні 1554 р. — „Адже-ж ти знаєш, як великий у нас брак священників“...³⁾

¹⁾ Див. Eichhorn, Kardinal Hosius, op. cit., т. I, стр. 129—201. — Hosii Stanislai... opera omnia in duos divisa tomos, Coloniae, 1584 (бібл. ім. Оссола ч. 6 010), De actis cum Elbingensibus.

²⁾ Як мало що знав Гозий про єзуїтський орден ще 1555 р., про це свідчать найкраще отсей цвельський фрагмент з Гозиевого листа до Самсона „a Wurzein“: „Cum etiam in Episcopatu nostro magna sacerdotum et eorum, qui iuventutem recte instituunt, penuria et a nos relatum esset, in Urbe quosdam degere sub titulo Societatis Jesu, qui apprime ad hanc rem sunt idonei, ac etiam a S. Sede ex dicta Societate plurimi ad exterarum nationes ablegantur: supplicavimus... ut eorum aliquot habere possimus“... Hosius Sampsoni a Wurzein, Januarii 31, Heilsbergae, Hosii Epistolae, op. cit., т. I, стр. 503, пр. 1335.

³⁾ „Ut mitterentur ad me aliqui de societate Jesu, scripsi Archiepiscopo Theatino ante unam aut alterum mensem. Quaeso te, si

Коли Гозий писав оттаке до Кромера, єзуїти були вже до все дуже добре поінформовані — завдяки як раз ревності Кромера. Ось як пише про се патер Канізий в листі до генерала Льюїолі, 16 цвітня 1556 р. з Відня. „Що до Польщі — прошу прийняти до відомости, що прибув сюди корольський посол, Мартин Кромер, краківський канонік, з яким найнайомив ся ще перед кількома місяцями, коли то вислав його до короля в тім самім характері. Своєї обіцянки він дотримав: він зарекомендував польським пралатам наше товариство, — що найважнійше — допровадив до сього, що вармійський єпископ, муж великої науки та побожності, бажає собі мати при собі й зараз десять членів нашого ордену, з тих п'ять Німців, п'ять Флямандців; між ними нехай буде що найменше двох докторів, двох учителів мови латинської й грецької та двох священників. Ми обіцяє усяке добро що до місця і що до матеріального забезпечення, та нема найменшого сумніву, аби він сю постанову виконав: бо страшно дасть ся йому в знаки брак духовенства... Як вачую — в Римі заняв ся ділом д. Маффеї... Тому самому легатови веліли теж пошукати для королевої, доньки короля (Фердинанда I), проповідника. І спеціально шукає він чогось з поміж нас. А се поручив йому король (Фердинанд I)... сказав теж послови, що добре було би, коли-б в тій справі писав ще до Риму й король польський, бо від нас чогось посподобного жадати годі; ми хочемо все і скільки можна слугувати вірно римському королеві.“

„Він жеж відповів, що ми можемо мати теж на польському королівстві хороше живно, та певно не бракує нагоди закладати в Польщі колегії, як се діється в Сицилії. А я думаю, що якою дорогою можуть наші найлекше втиснути ся до Кракова, крім університету перебуває дуже часто й королівський двір.“ „О коби Всевишній отворив нашим дорогу“ — кінчить патер Канізий отсю преінтересну реляцію до Льюїолі, „якою ми дійшли-б аж геть в саму Татарщину..., аби було одно стадо овець і один пастир“...¹⁾

...curae. Nam qua sit apud nos penuria sacerdotum, — non ignovimus... Hosius Martino Cromero, Aprilis 21, 1554, Heilsbergae, ibidem, стр. 529, пр. 1224.

¹⁾ Il Signor eterno voglia aprire li (!) nostri la strada per venire in Tartari, li quali per vna parte sono sotto il Re de Polonia per l'altra li soi vicini immediati: Et come io intendo non sono mai sotto Christiani, vna gente crudelissima, la qual mitte sua consolazione

Як отже бачимо з цього — вже тоді справа поступила чимало наперед. Ми бачимо, що Гозий — одушевлений Кромеровою ідеєю — був готовий прийняти єзуїтів в своїй Вармії, хоч і зараз, та що ділом заціплення єзуїтського ордену на польській землі стали інтересувати ся впливові люди й з поза ордену та поза границями Польщі, як ось прим. архієпископ Марко Антоній Маффеї в Римі, до речі кажучи — на горячому прохання самого Гозія, що зазнайомив ся з ним ще попереднього року, коли то Маффеї перебував в Польщі як апостольський легат.¹⁾ Ба що більше — нязше побачимо, що Гозий недовольючись вже посередництвом самого Кромера писав в ті цілі листи й до „віцепротектора польського королівства“ кардинала Якова Путея, до голосного тодішнього ученого Фридриха Стафіля (*Fridericus Staphylus, Stapellage*), а навіть самого папи — „et ad alios nonnullos“. Ба навіть сам король Фердинанд I промовив дуже тепло в користь улюбленого ордену, а польський королівський легат обіцяв патрови Канізієві ще й прихильне прийняте на королівським дворі в Кракові зробив світлі вигляди на будуче (заложенне колегій...).

Природна річ, що так щасливому складови обставинам єзуїти лише раділи... Передовсім тішив ся Канізієм... А вже-ж усе так гарно заповідало ся... І він бачив вже у своїх мріях Польщу в посіданню єзуїтів, — а там — Польща отворить їм двері на цілий поганський Схід, крізь Польщу підуть єзуїти працювати „ad maiorem Dei gloriam“ далекими шляхами, гень аж в саму Татарщину! Ось такі широкі горизонти обіймав своїм зором сей незвичайний єзуїт, та звряв ся своїми плянами перед генералом.. І серед того він переписував ся безустанно з Кромером, пригадував йому невпинно розпоча-

tione in robar et spogliar li vicini Christiani. Tiene vna prouintia benemal coltiuada, la qual e piu grande che tutta Spania, Italia, Germania insieme, sicomo mi dice questo Legato Polonico, et mania le carni delli caualli, beueno il sangue delle medisime bestie... so della religion Mahumetana, ma peiori dei Turchi. L' omnipotente Iddio sicome ha adgiutato per li nostri l' India barbarrissima voga anche illuminar la Tartaria, „vt sit unum ovile et unus pastor!“ B. Petri Canisii Epistulae et acta, t. I, стр. 458—461. Лист Канізієва до Льйолі — в Відня, 16 цвітня 1554.

¹⁾ Марко Антоній Маффеї (*Maffaeus, Maffei*), брат Бернарда Маффеї кардинала і особистого приятеля Льйолі. І один і другий були великими покровителями єзуїтського ордену. Пор.: *Hosii Epistulae*, op. cit., т. II, стр. 338, нр. 1047, прим. 1.

ло та благав допровадити його до кінця. — „Ми робимо усе можливе“, — писав він до Кромера, — „та ви зробіть ласку, щоб занедбуйте теж справи... Найже-ж Гозий не перестав прохати і кардинала Маффеї, і нашого генерала Ігнатія, та навіть самого папу“.¹⁾

Тим часом Гозий запалював ся до єзуїтів чим раз більше. Усе їх усюдів насилали йому як найкрасші вістки про єзуїтську побожність й науку, вірність римському престолови, про їх невичайно успішну роботу в школі, на університетах, в церкві на диспутах й місіях.. „З того“ — пише в маю 1555 р. Гозий до Канізієва — „що оповідав мені мій давній приятель Мартин Кромер, який показав мені навіть твій лист до нього, та з того, що писав до мене Фридерих Стафілюс²⁾, пізнав я добре, що

¹⁾ „Pergratae mihi fuerunt literae tuae, Reuerende domini, quas ego post abitum a nobis tuum vnicae accepi, neque praeterea in hunc usque diem quicquam intellexi de colonia sodalicij nostri, sicuti ambo scripebamus, in Prussiam deducenda. Mirantur et nostri, quos Romae admonendos de hoc instituto curaveram, merum et diuturnum intercedere silentium, veluti vana iuvandae in Christo Prussiae spe lactantur. Quare a nostris nihil neglectum vides, qui si adhuc venturi essent, non solum ad Maffaeum quem nominas Archiepiscopum, verum etiam ad pontificem max. et ad praepositum nostrum D. Ignatium seorsus mitti literas et preces D. Varmiensis optarim. Ac praeterea mihi consultum fore videbitur, si Romae constituatur aliquis, qui necessario politico instruat profecturos: nisi forte dum Vienna transibunt, hic deus ut sumptus necessarios accipiant, vestra quoque liberalitas efficiet“.

Epistulae et acta, т. I, стр. 509—510. Лист Канізієва до Мартина Кромера, в Відня, 6 листопада 1554. Пор. інше: листи Канізієва до Кромера: 1) в Відня, 27 грудня 1554 р., і 2) в 15 січня 1555 р. Див. *ibidem*, стр. 513 і 515 — та *Epistolae Hosii*, op. cit., т. II, стр. 1020 і 1022.

²⁾ Пор. *Epistolae Hosii*, op. cit., т. II, стр. 511, нр. 1344. „Nuper cum essem Viennae, inspexi illius Societatis instituta ac mores. Quid multa dicam? nihil profecto ad resuscitandum seminarium ecclesiae potuisset excogitari melius, nihil salutarium. Sunt enim homines isti ad docendum instructi, ad morum commendationem eruditi, ad resistendum paratissimi. Rex noster illos paene loco fratrum diligit. Quod cum antea saepius, tum nuper declaravit designato Petro Canisio episcopo Vienensi. Etenim is vir ut doctissimus est ita et vitae sanctitate illustris, ut non solum doctrina ecclesiam possit, sed vitae exemplo etiam iuvare infirmiores“... *Fridericus Staphylus Hosii*, Februari 16 Nissae. [Fr. Stapellage (1512—1564), до 1552 р. протестант, опісля католик. Від 1560 р. викладав навіть в Інгольштаїтському теологію, хоча і був жонатий. Католики цінили його дуже, протестанти як Мелянхтон, Мускулус і інші ненавиділи в цілої душі.]

А тим часом — Гозий не розумів, що то значить оце „seriae literae“, не знав, як то писати так „ex animo“...

Що тут треба було коротко і ясно порозуміти ся в справ засновання колегій, в якім місті, та в якім числі, в справі евентуального материяльного забезпечення тих колегій, — коротко — треба було — як писав патер Канізий — поговорити „de loco commodo et sumptibus non amplis, sed necessariis“ до засновання колегії, він і не сподівався. Він не бачив, що єзуїти хочуть станути на польській землі кріпкою ногою передовсім як орден, а не спішать ся зовсім іти на певну службу до першого ліпшого біскупа в далеку провінцію, не хочуть стати приватними духовниками — без вигляду якихсь більших та ширших впливів. Гозий знав лише одно, а власне, що єзуїти здали-б ся йому дуже, здали-б ся лише тому, що був страшний брак домашнього духовенства. Тільки всего... А тут Канізий писав до Лойолі листи повні грандіозних плянів, оповідав йому про Польщу як про якісь вигідні двері, що крізь них підуть члени ордену на велике жниво — гень десь аж на край світа в казочну Татарію...

Як отже бачимо, заносило ся на доволі неприємне непорозуміння. З одного боку — Гозий слав до Риму листи за листами, з другого — патер Канізий робив чималі надії... Тим єзуїтів як не було, так і не було. Природна отже річ, що так поступованне могло знеохотити Гозия до єзуїтів легко... Розуміли се в Римі добре, та щоби вибристи якомсь з прикрої ситуації — повідомили Гозия в Риму менше більше так: „Приїждить до Польщі нунцій Ліппомано. Що-ж до тих Німців, які виховують ся тут в католицькій вірі, не знаю, чи зможу вволити твою волю. Бо є їх вправді чимало, та одначе не здатні ще до виховування молодіжи. Вони самі потребують провідника і учителя бо се ще майже усі — хлопці. Тому треба буде заждати“...

Правда — з усім тим, що обіцяв Гозиеви патер Канізий отсе троха не годило ся.

(Конець буде.)

¹⁾ „De Germanis, quos hic ad veram pietatem catholicamque doctrinam instutendos erudiendosque Summus Pontifex curat, non video, ut nunc quidem est, qua ratione tibi morem gerere possim. Sunt enim permulti illi quidem, sed nondum apti, ad formandam iuventutem; indigent ipsi etiamnum rectore et magistro, cum paene omnes adolescentes sint, qui ante biennium erudiri coeperunt... Quare... erit exactandum“... Jacobus Cardinalis Puteus Hosio, Augusti 7, 1555. Romae. Hosii Epistolae, op cit., т. II, стр. 579-580, nr. 1449

МАТЕРІАЛИ до історії Коліївщини.

Історія Коліївщини та хронологічно і генетично звязаних з нею українських рухів простудійована ще далеко не вповні, а старші видання пам'яток рішучо вигадують перевірки. Маючи в редакційній теці кілька серій матеріалів різного рода про Коліївщину, приступаємо до публікування під назвою поданим титулом пам'яток, які чи то безпосередно говорять про Коліївщину, чи про факти й явища, що послужили основою до неї, чи то про рухи хронологічно близькі до неї. Отже просимо всіх, хто знає чи має якісь матеріали не публіковані, або публіковані неповно, — подавати про них відомості нам, аби по порозумінню з редакцією вони могли бути публіковані в сій збірці.

На перший раз містимо серію василиянських записок і листів, вийнятих о. Аристархом Крижановським з василиянського архива в Кристинополі — хоч вони в части були друковані, але в такому неприступнім виданню, що лишали ся зовсім невідомими в науці, і приміром — не вказані навіть в польській історичній бібліографії Л. Фінкля, отже уважали ми потрібним опублікувати як недруковані, так і друковані частини цих записок.

I. Василянські записки й листи про Коліївщину.

Подав **Аристарх Крижановський**.

До друку приладив *Михайло Грушевський*.

З низше поданих памяток три перші, себто меморіал К. Сорочинського і два листи Льва Заславського були друковані в прерідкім *) збірнику Przegląd dziejów polskich, що вийшов в 1839 р. в Пуате (Poitiers, w drukarni F. A. Saurin), заходом місцевих Поляків (adres do wydawców jest — á Mr. Stanisławski Polonais, á Poitiers), в чотирох книжках. В книжці третій, під титулом: Rzeź Humańska, подано тут, в характеристично-заміткою редактора — польського демократа 30-х рр.**), Wyjątek z pamiętników Adama Mosz. (Мошиньского), umieszczony w Tygodniku literackim z 1838 roku***) і по нїм (ст. 36—40) Rękopis X. Kornelego Sroczyńskiego, byłego superiora krystynopolskiego,

*) Досить сказати, що ні в одній з більших львівських бібліотек не знайшлося III частини цього видання, де видруковані матеріали про Коліївщину.

**) Okropne sceny rzezi humańskiej sprowadziła Moskwa (obacz Część II, str. 164, — там видруковано п. т. О wpływie Moskwy na dyzynitów polskich, вивіток з публікації: Relacya deputacyi do examinationi sprawy o bunt oskarzonych, na Sejmie 1790 roku uczynioną w Warszawie, 1790). Z szatańską zgręcznością umiała ona podburzać lud Ukrainy i Podola przeciwko własnej jego ojczyźnie, a podburzającą główną ukryć sprężynę. Ztąd pochodzi iż ówczesne pamiętniki, które tu czytelnikom naszym przedstawiamy, wpływu tego nie dostrzegają owszem zdają się mu zaprzeczać. Wpływ jednak jest widoczny i dla żadnej już nie ulega wątpliwości; tak jak równie jasną jest rzeczą, że nienasycona chciwość szlachty, zupełne ujarznienie swobodnego przeciwtem ludu, i ciągle drażnienie najdelikatniejszych, bo religijnych uczuć były prawdziwemi strasznych jego reakcyi przyczynami. Katolicka szlachta nigdy o tem zapominać nie powinna, iż lud tamtych prowincyj, jeżeli religijne jego przekonania szanowne nie będą, jeżeli mu zupełna sprawiedliwość wymierzona nie zostanie, może raz jeszcze równie krwawe powtórzyć sceny, i żałobą okryć familij tysiące. Niech szlachta będzie sprawiedliwą, niech złoży nie podejrzane dowody iż chce nie być odtąd, a nienawisć i zemstę rozbroi. Przyp. Wyd. Przeg.

***) Мемуар Мошиньского видав наново Даровский в часописе Niwa, за р. 1890.

popolskiego, в листами Заславського в додатку. Про сї памятки редакція не дає ніяких пояснень, але здається, що я натрапив на їх сліди — звідки вони дісталися до редакції.

В бібліотеці Львівського університету, між рукописами, переданими з архива львівської цензури (сігнатура рукописи I. P. 68, число інвентаря 706) знайшов я сї памятки, приладжені до друку досить звістним свого часу львівським архівистом Людвиком Зеліньським. Рукопис має титул: Rzeź Humanska r. 1768. Wyiąta z Dziejopisu monasteru Krystynopolskiego z. S. 1. W. od r. 1766 do r. 1779 Ksiądz Kornelego Sroczyńskiego i Leona Zaslawskiego misyonarza na Humanii. Z ryciną haydamaki Gonty*). Pomnożona uwagami i wydana przez Ludwika Zielińskiego. We Lwowie 1837. W drukarni Piotra Millera. В передмові видавець поясняє, що меморіал Сорочинського і листи Заславського він дістав в відписі з рукописної історії Кристинопольського монастира р. 1760—1779 (писаної Сорочинським) від о. Кампаневича, з бібліотеки василянського монастира у Львові, і згадує, що про сей рукопис споминав Константин Слотвіньский в издавн. Czasopismo naukowe księgozbioru im. Ossolińskich 1830, кн. III, с. 127. Своє видання попереджує Зеліньський коротенькою вступною статейкою п. т. Ukraina, писаною з звичайною тоді „ученою“ манерою („od Ukrów może nazwana Ukraina“ і т. и.), з мінімальними відомостями про Україну (географічне положення її описується так: rozłożona na wybrzeżach rzeki Dniestru, Teterowa, Iрпиеня, Таśminy, Bugu, Bohu i Teliгулу, а між джерелами своєї статі називає автор і Zamek Kaniowski Гоциньского), але не без певної об'єктивності (натиск кладеться на релігійні утиски, як на причину неохочення Українців до Польщі). Публікація ся однак не дістала цензурної апробати; рукопис має в кінці ноту: Non admittitur — darf nicht abgedruckt werden. Lemberg, 28 Oktob. 1837.

Я думаю, що по сій цензурній забороні чи сам Зеліньський, чи хтось з його знайомих переслав меморіал Сорочинського й листи Заславського видавцям Przegląd-у, й вони опинилися там, з тим самим титулом, який Зеліньський хотів

*) Про сей портрет (не долучений до рукописи) читаємо: Rycina Gonty, przewodzczy hajdamaków, kopiowana z obrazu oleino malowanego, w księgozbiорze imienia Ossolińskich we Lwowie, wiernie i rzetelnie oddana.

був дати своїй публікації. Рукопись, з якої надруковані пам'ятки в Przegląd-і, дуже близька до рукописи Зеліньскої тим часом як копія о. Крижановського різниться від неї дуже значно і хоч має деякі назви й місця писані поправніше^{*)} то знов бракує в ній, в порівнянні з рукописею Зеліньскої цілих більших відділів. Ті відміни, які завважив я в рукописі Зеліньскої від видання Przegląd-a, можна витолкувати простими редакторськими змінами (вповні тотожними копіями вони однак не були, як показують деякі — вправді другорядні, недостають і відміни в рукописі Зеліньскої в порівнянні з виданням Przeglądu). Нема в Przegląd-і й тих ноток, які був додав Зеліньський до свого видання. Що між ними деякі (властиво одна, що містить оповідання самовидця про кару смерті над Гонто — воно буде подане мною в дальшій серії) досить цінні, то треба міркувати, що редактор Przegląd-a їх не дістав.

Порівнявши копію о. Крижановського з рукописею Зеліньскою і виданням Przegląd-a, я додав в лонаних скобках [] в тексті, всі extravagantia сих останніх, а відміни, які мали значіння для змісту, подав у нотках. Буквою З. означаю копію Зеліньскої, друк. — видання Przeglądu, К. — копію о. Крижановського.

Остання пам'ятка, подана о. Крижановським, — виїмок з мистецького дневника, скільки мині звістно, не була ніде друкована.

М. Грушевський.

^{*)} В копії Зеліньскої Гонто напр. зветь ся скрізь: Konta.

Okrucieństwo w Umaniu na Ukrainie

przez x. Kornelego Sroczyńskiego Z z św. B. W. missonarza i hegumena w Krystynopolu opisana.

Kiedy zaś do opisania tey [wiekami nie wątpię ustawić (читаай ілувіć) się mającej złych ludzi i ziednoczeniu się Rusi z ś. kościołom rzym. przeciwnych] niesłychaney nigdy w okrucieństwie y dzikości wawey roboty zabieram się, pióro mi dla samego myślenia o tym przącemu z rąk leci, nie mogące nigdy należycie opisać odstąpienia prawie od rozumu tych dzikich ludzi czy raczey zaiadłych zwierzów, o y od tych gorszych y sroższych, bo y te albo nie tak w dzikości woicy srożyć się zwykły, albo łatwiey ugłaskane bywaią.

Zkądby zaś swój początek wzięło dzieło to nayokrutniejsze? Iż tak iest dociec y trudno szczególnieyszą iaką przyczynę naznaczyć. W tym iednak nie wątpię, że się z dziejopisami na wieczną pamiętkę (zazęciami y rzetelnymi prawdy ogłosami^{*)}) zgodzę, iż ta robota piekielna szczególnieyszey jedności świętey obrzydzenia wszczęła się. Bo gdy wawaze, osobliwie iednak od lat kilku panowie y possessorowie dóbr krnińskich, a bardziey pasterze dusz jww. nayprzew. metropolitowie ywym duchem wiernych Chrystusowych y kapłanów tamecznych do brony jedności św. z kościołem rzymskim zagrzewać poczęli, upominając, aby zawsze czuli przeciwko nieprzyjacielowi dusz byli, — w ten czas, nie wiem czyli z rozkazu starszych, czyli z własnego powodu wego jx. Melchisedek Jaworski hegumen monasteru Motrynieckiego, w granicach polskich leżącego, który się pod moc y władzę jw. jmx. kupa peryasławskiego poddał, a od władzy jww. metropolitów oddalił, zaczął po całej Ukrainie mnichów w monasterach, po wsiach ludzi y kapłanów od jedności św. odwodzić y do nieposłuszeństwa metropolicie unitowi przyprowadzać y za osobliwszym, iak niewątpić^{**}), z woleniem jw. biskupa peryasławskiego, nowych cerkwi budowania dozwalać, wybudowane poświęcać, y lud, który zawsze prawdzie uznawał y jedności św. na Ukrainie zwykły się przeciwzić, do siebie nakłaniać. Jakoż następujące dobra t. i. klucz Smilański, Czehryński, Żabonowski, Korsuński, Olszański, Czerkawski, Kaniowski, Dźwinogradzki, Borodyski prawie całe naklonił tak, że się buntować zaczęły, kapłanów y jedności św. chwieiących się do siebie nakłaniać a statecznych y teyże jedności bić, krwawić, wyganiać odważaiają się z wypowiedzeniem posłuszeństwa samemu pasterzowi. Widząc jwjmx. metropolita

^{*)} Друк.: ogłosami. ^{**}) З. і друк.: nie wątpię.

bl żaiącą się trzodę swoją, czuynie napomniał nie ubliżając żadnych sposobów do ratowania ginących, bo najprzód jx. Melchisedecha hegumena, iako nieprawnie w rżady swoje wdzierającego się, do siebie poniewolnie sprowadził y po uczynionej indagacyi u siebie go w Radomyszu, po tym w Dermaniu trzymał, upamiętania iego czekając y sprawienia się, iakąby to władzą czynił, po nim wymagając. Ale on miało wiadomości jw. metropolity (pro eo tunc Feliciani Philippi Włodowicz) z tego aresztu wyszedszy wrócił się do swego monasteru, a będąc w Warszawie, wyiednał u nayiaśniejszego pana Augusta Stanisława Poniatowskiego potwierdzenie praw swojemu monasterowi z ubliżeniem jedności św. służących.

W tym czasie zbuntowanych do kilkaset ludzi przez iednego kosa a, imieniem Charka, woysko rzeczywłtey na to umyślnie zesłane ro. prószło y tego kozaka z innemi za bunt y gwałcenia świątnic pańskich z nieuszanowaniem w nich najśw. eucharystyi y za insze zbudnie śmiercią ukarało, a jw. metropolita dla uśmierzenia y zbłąkanych owieczek na drogę prawa naprowadzenia różnych kapłanów w wspomniane klucze rozesał, aby cerkwie rekonceiliowali, na mieysce zbuntowanych y za granice uciekających kapłanów innych prawdziwych unitów z różnych mieysc wybranych installowali, w czym naywięcey pracowali Herakliusz Kostecki rektor y missyonarz umański y x. Korneli Sroczyński superior missyi krystynopolskiej od jw. pana Franciszka Salezego Potockiego wojewody generała ziem Kiiowskich, fundatora y dobrodzieia po to umyślnie z Krystynopola wysłany. Co wszystko działo się do roku i w roku 1766.

Nastąpiło po tym wszystkiego uspokojenie, ale nie na długo. Wkrótce bowiem po tym to iest w r. 1767 nayjaśn. dwór rossyiski z nayiaśn. rzeczapospolitą Polską o gwarancją traktować zaczął y iuz seym się kończył y traktat był napisany y podpisany, kiedy niektórzy z Polaków temu przeciwni konfederacją w Barze w wojewodztwie Podolskiem pod marszałkami jw. Krasieńskim, podkomorzym różańskim y jw. Puławskim starostą wareckim uczynili, woyska z Ukrainy w Podole ściągnęli, umańskich, smilańskich y z inszych z Ukrainy kozaków naściagnowszy*), częścią że się sami kozacy opierali, częścią że ich panowie na dalsze się rzeczy oglądając ordynansów takich nie dawali y nie przykazywali, aby słuchali ordynansów przew.***) konfederacyi, a zład naysposobniejsze do następującej krwawey roboty otworzyło się pole, zwłaszcza kiedy na kilkaset kozaków zagranicznych pod komendą kozaka siczowskiego imieniem Żelźniaka z zmyślonemi nay-

*) З. і друк.: не сцігнawszy. **) Друк.: prześwietnej.

iaśn. imperatorowey rossyiskiey ukazami wtargnawszy w nasze granice ubezpieczali tak kozaków iako y pospółstwo ukraińskie y wmawiali to w nich, iakoby to była wola nayiaśn. imperatorowey rossyiskiey, że wygubiwszy Polaków, Ruś-unitów, xięży y Żydów, mieli bydż od wszelkiego poddaństwa Polakom wolnymi, owszem że przyłączywszy się do Rossyiskiego państwa, teyże samey na zawsze mieli zażywać wolności. Ten był, — bo nie chcę wchodzić w insze skryte y niewiadome wszystkim okoliczności, które mogą bydż czasu swego od dziciopisów wyraźnie opisane, — początek złośliwey roboty, o którym namieniwszy, wracam się do tego, co się tyczy naszych zakonników rozlania krwi w Umaniu.

Od lat trzech Franciszek Salezy z Złotego Potoka Potocki wojewoda, generał ziem kiiowskich, widząc w dobrach swoich dziedzicznych Umańskich mogący się łatwo zarazić od Smilańszczyzny lud sobie poddany, osobliwszą gorliwością, od wieków w tym domu dziedziczną, o wiary św. katolickiey rozszerzenie zdięty, naradziwszy się y rozmówiwszy z zakonu naszego y prowincyi przełożonemi, uczynił w Umaniu mieście swoim dziedzicznym na missyonarzów y na szkoły świeckie wszystkie, a mianowicie na teologią moralną, aby przez osoby zakonu naszego prowincyi pod tytułem Protekcji nayśw. Maryi Panny y missya odprawiane y szkoły dawane były dla pomnożenia chwały Pana Boga przez oświecenie w prawdzie ludzi błędnych y niemających nauki potrzebney do uznania teyże prawdy. Jakoż z szczególniejszey szcudroblowości tego pana y do chwały Pana przychylności chwalebna, Bogu miła, ludowi pożyteczna ta fundacya, chociaż przy trudności, które wszędzie zwykły się trafiać za sprawą nieprzyiaciela dusz, gdzie idzie o chwałę Boga y dusz zbawienie, w r. 1765 wzięła swój skutek. Po wprowadzeniu naszym do Umania natychmiast y szkoły liczne zaczęły się y do missyi obszerne otworzyło się pole pod nayprzew. imć. Herakliuszem Kosteckim rektorem szkół y missyi umańskich, od przełożonych do tego dzieła za naysposobniejszego uznanym y wyznaczonym. Właśnie bowiem takie mieysce takiego męża Bożego osobliwszą gorliwością dusz ludzkich zbawienia, to przez kilkoletnie missye w Krzemieńcu, w Zamoyściu, owszem po całym Wołyniu, Podolu, województwach Belzkim, Braclawskim etc. odprawowane, to przez życie nieskazitelne zaszczyconego, wyciągało.

Ten namieniony rektor a nieodżałowany y zawsze pobożnego wspomnienia godny missyonarz ieszcze będąc superiorem w Zamoyściu missyi y monasteru, nim ta fundacya nastąpiła w Umaniu, czc. o-niedzielną w Targowicy nad Sieniuchą*), dwoniedzielną w Tatyio i-

*) К. хибно: Siennicką.

y w Ładyżynie, trzeniedzielną z x. Kornelim Sroczyńskim na ten czas missyonarzem z Zamoysciu a teraz superiorem w Krystynopolu y missyi prefektem, z wielkim wiernych chrystusowych zbudowaniem y dusz ich pożytkiem missye odprawował, przy jw. nayprzew. Maxymilianie Ryło biskupie chełmskim y bełzkim, za szczególniejszym od stolicy św. apostolskiey zleceniem wizytę w Umańszczyźnie odprawuiącym, wraz z komissją [o czem w xiędze misyonarskiey zamojskiej, tam jeszcze mieszkając zestawilem pamięć]. Jakich śp. x. Herakliusz Kostecki dopiero prac y zabiegów około tychże dusz nie łożył, kiedy po skończoney missyi w Krystynopolu [o której obacz Lib. Miss. — Christinop. Miss. I] od przełożonych zakonnych do Umania naznaczony przybył, dnie i nocy prawie na tey dusz usłudze trawił, to kapłanów upominając, aby iako pasterze około powierzoney sobie trzody czuli, to lud prosty y błędny artykułów wiary nauczając y zbawiennymi naukami dusze ich posilając, a naybardziej spowiedzi słuchaniem, do czego iak po inszych mieyscach tak y tu gorącą mając ochotę, iż nie tylko nadstręczając się sposobności do słuchania nigdy nie zaniedbał, ale iey y sam szukał, po południu, a nierzadko czas aż do północy na tey usłudze przepędzał, będąc z inną różnemi interessami uciśniony, czego świadkami z nim żyjący, z których iestem ieden to piszący. Sprawilo mu to u kapłanów niedbalych y zazdrośnych, także u ludzi niechęcych uznać prawdy y rozpustnych wielką nienawiść, których w miłości, pokorze y cichości, aby się nawrócili, upominał, prosił y na zbawienie duszy zaklinał. Ci zaś iad nienawiści ku niemu tając w sercu, powierzchownie niby takimi pokazywali się, iakimi on ich mieć chciał, a to czynili częścią dla nieskazitelnego jego życia, częścią dla powagi, którą miał u Boga się bojących, częścią dla boiaźni y przeświadczaćcego ich sumienia.

Mając tedy w początkach swoich rządów wielkie przeszkody od zazdrośnych ludzi, którzy y to wymogli po jw. metropolicie, iż tak świętego dzieła to iest missyi do czasu zabronił y zakazał, bolejąc sercem nad zgubą dusz ludzkich y pragnąc coraz większego pomnożenia chwały Pana Boga, udał się z jmx. Janem Lewickim vice-rektorem umańskim, życia świętobliwością y gorliwością zbawienia dusz ludzkich wślawionym missyonarzem, zostawiwszy drugich w Umaniu dwóch missyonarzów, aby ci prywatnemi naukami lud doskonalili, do Śmiłańszczyzny, gdzie z iak wielką mocą rozhukany lud, z iak wielkim niebezpieczeństwem życia nieprzyjaciół św. jedności do uznania wiary św. przyprowadzał, może poświadczyć konsystorz jw. metropolity, na ten czas tam będący, urzędownie [jeżeli mu tego w aktach ubliżyć nie chce. Dość na temże, że wszyscy którzy go znali i tam przytomni byli,

jego prace, zabiegi, starania, niebezpieczeństwa zawsze na ustach mają].

Kiedy zaś iuż do skutku za osobliwszą boską sprawą interes fundacyi przyszedł y dekretem osobliwszym jw. metropolity została umocniona fundacya w r. 1767, gorliwiey ieszcze wszędzie chwałę boską rozszerzać zaczął, to przez nabożeństwa publiczne w kaplicy na to zbudowanej, to na missyach iuż to w Sokołowie, Mańkowie*) etc. odprawionych, wszystkich jego rady, pomocy potrzebujących ratuiąc, dźwigając, wspomagając modlitwami y iakimi tylko mógł sposobami naprowadzając na drogę prawdy. Dlaczego y pod czas zawieruszenia w oyczyźnie, ieszcze od bezkrólewia zaczętego w r. 1763 a w r. 1768 największego, zwłaszcza na Podolu y Ukrainie, nie ubliżał sobie teyże pracy, kiedy w miasteczku zwanym Buki dziedzicznym w Umańszczyźnie jw. pana wspomnianego naszego fundatora zacząwszy missye z missyonarzami jx. Leonem Zasławskim y Epiphanem Lachockim, aż dopóki też missya tumultem skupionych hultaiów przerwana nie była, gorąco y przykładowie pracował. Nim się ta missya w miasteczku Bukach zaczęła, z woli y osobliwszey łaski jw. pana fundatora dobrodzieia zjechał wjm. pan Jerzy Korzeniowski komornik braclawski do ograniczenia y kopami**) oznaczenia nam iuż przed tym z łaski fundatorskiey wydzielonych gruntów, tak do wsi Grędzanowka zwaney, nam funduszem wiecznymi czasy nadaney, iako też y do Mańkownki monasterka za folwarki***) do umańskiego klasztoru przyłączonego należących. Ziechawszy zaś naprzód na grunta wsie Grędzanowki podług oznaczenia na mappie przez jw. pana Romera geometra uczynioney wyrażone, zaczął sypać kopce, ale gdy widział krzywdę monasteru dla niezgadzaćcego się wymierzenia gruntowego z wyrażonym na mappie, uczynił manifest przeciwko iuż zesłemu z świata jm. panu Romerowi, a monaster upraszał tym czasem jw. pana fundatora o nadanie stepu, o który nieco sprzeczki było. Na co jw. pan fundator łaskawie pozwolił y wjm. pana komornika do prędkiego ograniczenia listem zachęcił, co y uczynił wjm. panu komornik nieodwłocznie, a zakończywszy w Grędzanówce ograniczenie przy geometrze jm. panu Szafrzańskim, jmx. vice-rektorze umańskim, jx. Janie Lewickim y jx. prokuratorze Sebbastyanie Smereczyńskim, z jx. vice-rektorem do Mankowki udał się y tam podług zwyczajnego y od jw. pana fundatora dawniey nadanego używania granicył, dokąd y jmx. Herakliusz Kostecki rektor, zostawiwszy xx. missyonarzy Leona Zasławskiego y Epiphaniego Lachockiego na

*) З.: Маńкóвсе, Соко́лóвсе, друк.: Мако́все. **) З. i друк.: корпамі. ***) З.: за фолварк, друк.: на фолварк.

missyi w Bukach, na zakończenie tej roboty ograniczenia przybył w czwartek d. 5. junii vs., a to w tym czasie, kiedy już z Smilanszczyzny, Lissańszczyzny, Czehryńszczyzny, Czerkawszczyzny etc. szlachta, Żydzi y różni inni ludzie ku Umaniowi przed ryzunami*) to jest haydamakami, y do nich hurmem łączącemi się Ukraińcami hultaiami uciekali. Ostatni tedy kopiec w ten dzień wieczorem sam wjm. pan komornik wyspał y dostatecznie obydwie wioski ograniczył, w kopcach każdego znaki metalów podług zwyczaju zakopawszy.

Na zaiutrz rano wjm. pan komornik do swojej wioski, którą od jw. fundatora naszego blisko Umania otrzymał, udał się, a jxx. rektor y vice-rektor do miasta Umania, do monastera swego. Dokąd przybywszy a zastawszy lud strwożony na ten czas bardzo liczny, kiedy niby dla bezpieczeństwa z woiewództwa Kiiowskiego, Braclawskiego y całej Ukrainy z dziećmi y majątkami swoimi obywateli powywozili się byli, y Żydzi w tak wielkiej liczbie zgromadzili się, że y miasto Umań, chociaż dosyć obszerne y licznymi domami napełnione, pomieścić ich w sobie nie mogło, wszystkie przedmieścia y ulice taborami swoimi y sprzętami napełnili byli, — tu katolików wszystkich jxx. rektor y vice-rektor z inszymi swoimi więźmi cieszyli, w wierze św. katolickiej utwierdzali, przez piątek, sobotę, niedzielę y poniedziałek, to jest przez dni 7, 8 y 9 czerwca, a naywięcej tego czasu na słuchanie spowiedzi szlachty y pospólstwa gotujących się na śmierć [z których to ostatnia godzina**) przed południem ciż zakonnicy okrutną śmierć ponieśli, za jedność wiary s.]. Jak tylko nasi zakonnicy stworzeni z Mańkownki przybyli do Umania, zaraz ciż jxx. rektor y vice-rektor y zakonnicy zwyczajnymi przed śmiercią sakramentami opatrzeni czekali iey w gotowości, uspokoiąc lud, sposobiąc ich***) do przyjęcia wszystkiego z ręki y woli boskiej, chociażby y śmierci samej za wiarę św. Co czynił jx. Elias Magierowicz, naszego zakonu kapłan, przed tym w Zamoyściu kaznodzieja, potem w Szarogrodzie, a pod ten czas w Biłowie mieście na Ukrainie misyonarz, z kąd proszony od ww. ppstwa Skibickich, monasteru biłowskiego dobrodzieiów, a miasta possessorów, z onemiż przyjechał y w zgromadzeniu monasteru umańskiego gościem znajdował się, dopomagając w wszystkim nabożeństwie y pracy około dusz wiernych Chrystusowych gotujących się na śmierć.

*) так в ркп. З., в К.: rykunami. **) в ркп. З.: ostatniego dnia, може: ostatnią godziną? ***) Се місце З. і друк. так: Як bowiem tylko przybyли до Humania z Mańkownki, zaraz strwożonych zakonnikow pocieszyszy, sposobili ich...

Tu wiedzieć należy, że gdy do zamku umańskiego wjm. panu Młodanowiczowi gubernatorowi przed niejakim czasem doniesiono o podeyrzaniu*) do buntów kozaków, z całej Umańszczyzny na ów czas zebraney**) pod generalną komendą jw. pana Obucha pułkownika jw. pana fundatora na granicy od Nowoserbskiej y Kozackiej, natychmiast wydanemi ordynansami, aby pod Umań ściągali się, chociaż opierających się ściągnięto. Dopiero wezwano setnika zwanego Gonta z naczałami***) kozaków do miasta Umania do zamku y ieśliby o zdradzieckich buntach y o łączeniu się z grassującymi blisko hultaiami [jako wyżej] nie myśleli, pytano. Lecz oni takowej złej roboty zwawo się zaparli. Za naleganiem iednak różnych, kiedy już coraz bliżej żłopacze krwie ludzkiej pod Umań podstępowały, w niedzielę przed nieszczęśliwą w samym Umaniu robotą ieszcze wezwał jw. pan Młodanowicz Gontę setnika y nalegał na niego, ażeby wierność jw. panu y miastu poprzysiągł, a to dla zniesienia o sobie złego tak szlachty iako y mieszczan rozumienia, — co y uczynił w zamku y w ratuszu przed radzcami y obywatelami miasta, zaklinając się na zdrowie, życie swoje, żony y dzieci swoich, iako nie ma zdradzić miasta.

Dlaczego kiedy już pewność mieli, że więcej nad 500 hultaiów znajdowało się w mieście Sokołowie, a ztamtąd prosto do Umania ruszyć mają, zaraz z wszystkimi kozakami, których w ten czas do 700 rachowano, na podjazd wysłano tegoż setnika Gontę z pułkownikami jmp. Obuchem y jp. Magnuszewskim, ale tych Gonta, ciągnąc ku Sokołowce, naradziwszy się z naczałami****) kozackimi y do swojej myśli niedobrej już wszystkich nakłoniwszy, w drodze odpędził, odmówiwszy im posłuszeństwo, z życiem im uciekać kazał. Chociaż y to ledwie aż za granicą schronili się przed goniąciami ich z rozkazu Gonty kozakami, a to dlatego zapewne, żeby ci daleko zagnani, nie przestrzegli Umania o zdradzie, ale żeby te zaufane na uczynionej przysiędze łatwiej na łup zdrajcom dostało się.

Złączywszy tedy Gonta swoją dewizę z owemi hultaiami, w Sokołowce rżnącemi, niewątpić że podług dawniej z niemi uczynionej zmowy, podstąpili pod Umań miasto, które iak obaczyło tych krwawych zabójców y własnych kozaków otaczających [i już w krwi broczących] chrześcian y Żydów, dla niepomieszczenia się w mieście za palisadami się tuliących, bramy natychmiast zamknęto, mosty pozwodzono y do żwawego wszyscy ięli się bronienia: szlachta, Żydzi, kozacy leżne, kapitan z kilkadziesiąt piechotą y zebrani do konfедера-

*) так і у З., в друк.: подзеганію. **) З. і друк.: zebranych. ***) так і у З., а в друк.: naczałami. ****) друк.: naczelnikami, у З. се слово дописано як поясненне видавця,

cyi według uchwały województwa Braclawskiego, których było około 200, tym odważniey, iż mieli wszelką do bronienia się gotowość, iakoto działa wielkie y polowe do sztuk kilkanaście, strzelby ręczney bardzo wiele, amunicyi iakoto : prochu, kul, kartaczów, podostatek. Widząc zdraycy, że chociaż kilkakrotnie do dobycia się kusili, zegnawszy chłopów do podcinania palisadów, przecieź mocno odrażeni byli, przeto zdradą umyślili to, czego siłą nie mogli wykonać, wymoc y zrobić, — iakoż y dokazali. Podstąpiwszy bowiem Gonta setnik upewniał, iżby niczego nie było miastu, katolikom, panom, szlachcie y Żydom nawet umańskim (od których przed tym, to iest w niedzielę bardzo znaczną wziął darowiznę), byleby im tylko ukraińskich, to iest z Smilańszczyzny, Czerkawszczyzny etc. Żydów wydali. Biegał na koniu ten setnik, na znak bezpieczeństwa białą chustkę ukazując y upewniając wjmep. Mładanowicza gubernatora miasta, że jemu, jego żonie y familii y całemu miastu nic nie będzie, byleby ich do miasta wpuszcili, zuowu zaklinając się y groząc zruynowaniem y morderstwem, ieśliby ich dobrowolnie puścić nie mieli.

Tu wszyscy, chociaż w wielkiej trwodze, sprzęty swoje y ruchomości gdzie kto mógł chował y przechowywał, to u mieszczan, to w naszym monasterze, to u chłopów niby wierniejszych. Nasi zaś zakonnicy pozostali, — bo nie wszyscy tego okrucieństwa doczekiwali, widząc bowiem śp. rektor pomieszanych, zwłaszcza młodych zakonników, sam siebie ofiarując na śmierć za wiarę y całość dobra, wszystkim dał na wolę, ażeby iakim kto mógł chronił życia sposobem, ale x. vice-rektor Jan Lewicki, x. Eliasz Magierewicz z Biłołowki misyonarz, x. Liberiusz Oczawski zakrystyan y kassier y najmilszy brat Metodyusz Majewski szafarz, niechcący się od x. rektora oddzielać, odważyli się zostać w monasterze, choćby y śmierć dla Boga okrutną ponieść. Dru-dzy zaś iakoto : jmxx. Orest Nachymowski prefekt szkół y theologii moralney professor, Konstanty Ułasiewicz*) filozofii professor, n. brat Hyppolit Lenkiewicz, x. Kulczycki, n. brat Zawadzki mniejszych szkół professorowie, tudzież jx. Leon Zasławski misyonarz umański [z Buków z aktualnej misyi napadnieniem tychże hultajów rozproszony wszedł do Humania, socyusza i x. Epifaniego Łachockiego w Mańkówece zostawiwszy] w niedzielę piechotą bez wzięcia żadnych rzeczy, bo Żydz zabraniali wyjazdu, dla zabronionego im przedtem przez jm. pana gubernatora, w różne strony uszli: iedni za granicę na czas, drudzy przez same niebezpieczeństwa za łaską boską na Wołyń to uyszli, to zdarzającymi się w drodze podwodami wyiechali, a tak zo-

*) Так і З., в друк.: Уласiewicz,

stali przy życiu. Pozostali zaś xięża nasi w monasterze, pokrywszy gdzieniektóre monasterskie rzeczy y prawie wszystkich na śmierć przygotowawszy, po rynkach y ulicach, na koniec generalną absolucyę jm. rektor przy żalu serdecznym za grzechy całemu ludowi klęczącemu w mieście dawał y do cierpliwego śmierci poniesienia apostołskimi usty napominał, upewniając ich, że on pierwszy będzie im torował drogę męczeńską za wiarę św. Nakoniec widząc nieszczęśliwość miasta, kiedy im. pan gubernator uwiedziona*) zdradą Gonty nie kazał y owszem zbraniał bronić miasta, udali się nasi wszystkie zakonnicy na modlitwę. Sp. x. rektor do farnego kościoła, przy bramie, do której szturmowano, będącego, proszony od ludu dla odebrania błogosławieństwa od niego, na mszę św. poszedł y po tey odprawionej dał błogosławieństwo wszystkim.

Tu dopiero po długiej sprzecze osobliwie między wjmp. Markowskim nie dopuszczającym hultajów do miasta a imp. gubernatorem zezwalającym na wpuszczenie, otworzono bramę, czyli też pozwolono wybić, y palisady w kilku miejscach wyrąbać, a tym czasem mieszczanie z świeckimi kapłanami z trzech świeckich cerkwi wzięwszy chorągwie wychodzili przeciw mającym wpaść w miasto hultajom. Ale im to nie ułagodzeniem, lecz większym rozjątrzeniem było, bo opisać nie podobno, iak zbyteczne okrucieństwa nie tylko ci hultajie wyrządzali, ale nawet y chłopstwo z wsiów srogą dzikością samych czartów przechodzące. [O całej Ukrainie sprawdziło się, co s. Jan Złotousty o Jeruzolimie pisze: że wszyscy w tej znajdujące się ludzie, oprócz apostołów i wiernych Chrystusowych, pod czas okrutnej męki Zbawiciela od czartów byli opętani. Całe bowiem, mówi tenże s., piekło wyszło było do Jeruzolimy i tak ludzi opanowało, że i najświętsze Zbawiciela sprawy bluznili i że śmierci godzin jest krzyczeli. Toż się samo działo u Humanii mieście, kiedy lud bez żadnej winy nielitościwie bez względu na proźby, jak lwy zażarte i drapieżne wilcy, ciż hultajie wpadłszy w miasto na owieczki rzucili się, bez braku wszystkich różnego stanu i kondycyi ludzi, jedni kłóli spisami, drudzy płatali mieczem, trzeci rąbali siekierami, inni z ręcznej strzelali strzelby, ci drągami zabijali, owi nożami rznęli, wszyscy jakie tylko czart podawał sposoby najokrutniejsze, temi niewinnych znosili z swiata. Dzieci małe nawet i niemowlątka bez żadnej litości dusili, kłóli, na spisach podnosili, zabijali, dobijali].

Żeby zaś porządek, iaki może bydz w opisanu tego, byl zachowany, gdyż porządnie dosyć nikt rzezi tey opisać nie potrafi, częścią

*) Так і З., друк.: Увiedziony,

dla zamieszania niezwyčajnego, owszem piekelnego, częścią dla okrucieństwa niesłychanego, — wracam się do weyścia w miasto tych hultajów zaiadłych. Gdzie skoro tylko weszli, zaraz iedni z Gontą setnikiem y z Żeliźniakiem, rodem z Zaporoża, zawodzcą y hersztem tych buntów, wpadli do kościoła y niby miłosierdni nad gubernatorem, kazali się mu z familią na stronę oddzielić, drudzy do szkoły żydowskiej, gdzie kilka tysięcy Żydów modlących się zastali, insi po ulicach, rynkach, domach, sklepach, dachach y strychach etc. zabiać zaczęli, a inni do naszey kaplicy udali się. Pierwsi co niby użalili się byli nad p. gubernatorem, wkrótce przy tymże kościele okrutnie zabili go y jego żonę y należących, także ppwo Rogoszewskich, Skibickich y innych dystyngwowanych pomordowali y dzieci ich, niektóre tylko zostawisz. Drudzy Żydów w bożnicy tyrańsko mordowali, toż czynili po domach y ulicach, niektórych tylko zostawisz, a to którzy się opłacili y wychrzcić obiecali; szlachcianki także niektóre y dzieci katolickie, które się zaraz dali chrzcic kaplanem schyzmatykiem, życiem darowali, ale tych bardzo mało. Tu uważć trzeba tych morderców nienawisć ku wierze św. katolickiej, kiedy wszystkich (chociaź bardzo mało), których zostawiali katolików, nie inaczey zostawiali przy życiu, poki przy nich nie byli powtórnie ochrzczeni, nieważność chrztu św. rzymskim obrządkiem przyiętego żadaiąc y Polaków prawdziwych katolików z Żydami równaiąc. Panienkę iedną około lat 20 maiącą imieniem Wiktoria Jankiewiczównę [wybornemi cnotami kwitnącą, mnie to piszącemu znajomą od misyi w roku 1763 w wielkim poście w Humaniu przez s. p. x. Kosteckiego ze mną przez niedziel 4 odprawionej], kiedy z zamku z inszemi pannami przyprowadzono przez Żeliźniaka, a ta zmuszona do chrztu powtórzenia gdy nie zezwoliła, mężnie mówiąc: „Ochrzczo nam! prawdziwą iestem katoliczką, nie wątpię o wierze moiej, o której wątpilabym, gdybym się ochrzcić dała, nie chcę!“ — grożono iey śmiercią, ta powiedziała: „za wiarę moią św. gotowam na nią“, a w tym okrutnem cięciem miecza y pchnięciem kilka razy spisami męczeńską śmierć poniosła. Czym przestraszone będące z nią panienki drugie, gdy na chrzest zezwoliły, zostały przy życiu y oddane pod straż w ratuszu, wyznaczoną dla tych, których przy życiu zachować chcieli.

Ci zaś tyranie, którzy się byli do naszey kaplicy udali, zastawszy po mszy św. spiewaney przez jx. Jana Lewickiego drugich xięży naszych odprawuiących akafyst do nayśw. Maryi Panny [w której opiekę macierzyńską swoje i całego ludu życie i śmierć polecali], naglili, żeby prędko to nabożeństwo zakończone było, glosząc, że swoje nabożeństwo zacząć maią, iakoteż y zaraz zaczęli piekielni oprawcy w domu bożym

okrucieństwo. Porwawszy xx. Jana Lewickiego, Eliasza Magierowicza, Liberiusza Oczawskiego (bo br. professa Methodyusza szafarza pierwey zamordowali na korytarzu go zastawszy) wyprowadzili z wielkim hałasem y furią na korytarz od celliy y tam gdy się prosili, ażeby ich przynajmniey w habitach zabiiali, oni podarszy na nich suknie, do koszuli obnażyli y przez miasto do ratusza prowadzili, iedni po głowie, oczach, plecach nahajami, drudzy kiymi, ratyszczami od spis bili, inni spisami po trosze kłuli, tak że od nóg do głów ich okrwawili. Przeprowadziwszy zaś ku ratuszowi, trzy razy około niegoż, znacznie szerokiego pędzili, niby uciekać im każąc, a w rzeczy samey, żeby ich w biegu z lepszym zamachem bili y tak ledwie co żywych a niepodobnych do żyjących za uproszeniem mieszczan do domu mieszczanina nazwiskiem Rohatego wprowadzili, y zostawisz pod strażą, sami udali się do herszta swego o dozwolecie, coby daley z tymi zakonnikami czynić mieli. A kiedy kapłan niezbożny, dotąd na pozor unit, a w rzeczy samey schyzmatyk, y iuż iawny, od cerkwi św. Michała, mocno nalegał, ażeby zgubieni byli, łatwo hersztowie zezwolili [na to]. Y tak szaleni, krwi niewinnych pomazańców bożych chęiwi, przybiegłszy z impetem do tychże Zakonników wyprowadzili ich na ulicę, blisko cerkwi św. Mikołaja*), y tu ich po iednemu tyrańsko pokłuli spisami [na śmierć, którą z wielką odwagą w gorących aktach ponieśli dla Boga i jedności wiary św.]. Ciała ich na ulicy zostawisz, [mordercy sami do mordowania innych się udali].

X. zaś Herakliusz Kostecki po zabranych wspomnionych zakonnikach, niewiedziec iakim sposobem z kościoła przeniósł się do naszey kaplicy, w której mnóstwo szlachty, różnych ludzi, nawet Żydów [kilku, jak powiadają] schroniło się, gdzie x. rektor za wielkim ołtarzem spowiedzi słuchoł. Do téy kaplicy iak powtórnie wbiegli złoczyńcy y z wielką furią strzelać zaczęli, powiadaią, że musieli wtenczas postrzelić x. rektora, bo zaraz widzieli go trzymaiącego się ręką za bok. W tym tumulcie, kiedy drugich z kaplicy wywlekano i zabiiano, on w ambonie, będąc małego zrostu a szczupłego z komplexyi [i ustawicznego martwienia ciała]**) utaił się czyniac sam tymczasem przygotowanie do śmierci, ale gdy go y tam ieden z kozaków postrzegł y drugim ukazał, był z hałasem z ambony wywleczony y do lochu monasterskiego prowadzony, ażeby sprzęty klasztorne, gdzieby były schowane, ukazał. Gdy stanąwszy, widząc miejsce schowania pokopane

*) З. і друк.: Michała. **) В рукоп. З. порім іще: NB. Krotkie jego życia opisanie obaczysz w księdzie metryki naszej in folio zmarłych oyców i braci naszych, przezemnie spisaną w tutejszej bibliotece znajduiającej się.

y rzeczy nawet cudze [mimo wiadomości tegoż x. rektora na wierzchu naszych zakopane, już] były zabrane, nie mogąc na nim więcej wy-
 moc, wyprowadzili go przed drzwi lochu. Tu nadbiegł kozak na koniu
 od komendy [alias od hersztów], każąc go do nich prowadzić, obiecua-
 iąc mu ocalenie na życiu. Ale ten prawdziwy zakonnik gdy powiedział,
 że mu się wychodzić z klasztoru nie należy, wołał: „możecie mnie
 y tu przy życiu zachować, inaczej wolę w monasterze położyć życie“. Y
 tu w niego strzelono, a gdy padł na ziemię, spisami gęsto iest pok-
 łuty *), a w własney krwi zanurzony, duszę Bogu i niebu oddał.

[Przy tem iego zabiciu, znajdował się służący mu chłopiec i stróż
 manasterski, którzy przed jx. Inoteuszem Korczyńskim tegoż zakonu
 s. B. V., z woli przełożonych na rektorstwo humańskie następującym,
 jako oczywiści świadkowie powiedzieli, przy pokazaniu miejsca zgadzaja-
 cę się we wszystkim w powieści swojej. Kędyby się zaś ciało mę-
 czeńskie podziało, tego nie powiedzieli ciż powiadacze; bo pierwszy
 do lochu dla toczenia trunków był wzięty, a drugi do kopania w lochu
 i innych miejscach, dla znalezienia dóbr był użyty. To tylko twierdzą
 niektórzy Humańscy, że już z południa widzieli go pod ścianami ma-
 nasterskimi w rynsztoku, dla zbierania wody wyrobionym, bardzo
 bliskim miejsca na którym był zabity. Inni zaś a prawie wszyscy
 twierdzą tameczni mieszczanie i szlachta pozostali, że go w studnię
 suchą na jedną stainę od manasteru, nie dalszą rzucono, przy której
 powiadaia i p. gubernalora być zabitego; najprzód w tę studnię ciała
 ich rzucono, dopiero innych różnych, nawet i żydów ciałami napel-
 niono i zrównano; nadto powiadaia że wszystkich zakonników naszych
 zabitych ciała mają być w tejże studni].

W tymże czasie y ciż monaster nasz ze wszystkim splondro-
 wali, okna powybiiali, piece porozwalali, posadzkę wskrós skopali, bi-
 bliotekę bardzo znaczną y osób xięgi y pisma rozprószyli, kaplicę zbu-
 rzyli, ołtarze poobalali, obrazy podarli y podeptali etc.

Podobneż zbytki w całym mieście y w okolicy robili przez dni
 więcej. Zabitych w tym razie w mieście y po przedmieściach rachowa-
 wano około 12000. Iednych w studni wrzucano, drugich w rzekę
 Umankę popod miastem idącą, innych w kilka jam na to wykopanych,
 a wiele innych ciał długo walało się po ulicach, po przedmieściach,
 po polach, z pastwą ptactwa, psów y zwierząt dzikich.

W kilka dni po tem okrucieństwie, kiedy hultaiie obozem około
 Umania stali po niezbożney robocie spoczywaiąc y na podobną ro-
 botkę ku Wołyniowi się gotuiąc (iakoż iuż podiazdy ich y Tulczyna

*) З.: kłuty, друк.: dokłuty.

sięgnęli y tam pastwić się zaczynali) nadeszła piechota moskiewska
 y Duńców 500, niby na pomoc tym hultaiom, chwalać ich dzieło,
 a tym czasem zdradą ich zażyli y niespodzianie otoczywszy wzięli ich
 w areszt 585 a między nimi y herszta Gontę; Żelzniak zaś z wielu
 innemi umknął. Między wziętymi znajdowali się Zaporozcy, Ukraińcy,
 Wołyńcy, szlachta, diacy, popowicze,*) y różnego gatunku ludzi.

Po tey umańskiej klęsce strach wielki padł na cały Wołyn
 z przyczyny podobieństwa w pospółstwie wieśniackim do podobnych
 buntów y zabójstwa własnych panów, szlachty y duchowieństwa, do
 czego iuż y blisko było w Brahyłowie, ale zapobiegł jp. gubernator
 początkom, powiesiwszy przewodców. Y po różnych wsiach, nawet
 w Belzkim, różne były tego znaki, iakoto znachodzenie po chałupach
 spis, strzelb etc., zgola wieśniacy tylko czekali przewodczy do tego
 okrucieństwa. Ucichło iednak to wszystko, gdy partya woyska polskiego
 ku Szarogradowi ruszyła y moskiewskie woyska wszędzie ścigali hul-
 taiów y uśmierzali bunt, a tym bardziey, gdy się wszędzie rozległa
 wieść o tym, co się z umańskimi oprawcami stało: to iest że Gontę
 blisko Szarogradu we wsi Serbach**) rozćwierutowano z drugimi 28,
 w Cyklinówce***) także 20, w Mohylewie 40, w Szarogradzie 20, do
 Kamieńca poprowadzono 120, do Lwowa 150****). Innych po różnych
 miastach, traktach, wsiach wiszano, ścinano, na pale bito, a wielom
 ręce ucinano, innym nogi, z których wielu się uleczyło, bo y w Kry-
 stynopolu był ieden uleczony, któremu w Lwowie prawą nogę y lewą
 rękę ucięto. I tak źli źle poginęli.

Napisałem to częścią z powieści uciekłych z Umania, osobliwie
 x. Smereczańskiego, naszego prokuratora w Umaniu, który tu w kilka
 niedziel po rzezi umańskiej był przez dni kilka, częścią z powieści
 jmx. Korczyńskiego, umańskiego rektora po jx. Kosteckim, który mi to
 po części y na piśmie podał ku pamiętce zabitych, ku żalowi żyją-
 cych, ku uwiadomieniu potomnym, zwłaszcza o naszey w Umaniu
 missyi y szkół fundacyi, na której za fundament tyle naszych zakon-
 ników położyło głowę a ku wzrastaniu iedności wiary św. oschłą zie-
 mię męczeńską krwią zlali.

[W szczególności o x. Herakliuszku Kosteckim, rekt. humań.

*) В друк. іме: pospolstwo. **) В примітці до сього місця наво-
 дить З. оповідання наочного свідка про смерть Гонта, яке подам далі.
) З. і друк.: Сукинówce. *) В примітці до сього місця вказує З.
 на пієсу: „Wanda Potocka czyli Schronienie w lasku s. Zofii, wielkie
 melodrama wojenne ze śpiewami i tańcami, przez Michała Sochorow-
 skiego, we Lwowie, 1832“, i виписує її передмову, де автор каже, що
 пієса оперта на правдивій пригоді у Львові, а гайдамацьких часів.

o prawdziwie apostołskim misyonarzu to wiedzieć, że śmierć jego okrutna u wszystkich znających go (a prawie wszyscy go znali, bo przejeżdżał wszędzie, nigdzie kościoła, cerkwi, dworu, domów uczciwych nie ominął, gdzieby czynieniem ołtarzowych ofiar, żarliwymi naukami, duchownymi rozmowami, zbawiennymi przestrogi, różnych cnót przykładami ludzi nie napasł, nie nasycił, czego świadkiem jestem przez lat 5 w Zamościu, pod jego przełożeniem i z nim misye odprawując, a potem i po innych miejscach, jako to: w Kutach, w Pokuciu, w Ukrainie, w miejscach kilku, i t. d. życiu się jego przypatrując) nie tylko żał sprawiła nieznośny, ale i łzy z oczu wyciskała przez czas długi, i samém się przypatrył i nasłuchiwał w Bełżkiem, w różnych dystyngowanych domach, że go nikt bez płaczu nie spominał. Sama nawet jw. pani wojewodzina, fundatorka i dobrodziejka nasza w Humaniu i w Krystynopolu, ledwie go kiedy bez łez spominała, i list jego do mnie z Buków, z misyi na dni pięć przed śmiercią do Krystynopola pisany, odemnie odebrała, mówiąc że się tём przynajmniej cieszyć będzie, iż ten list przy sobie będzie mieć na zawsze.

P. S. Prócz tych zabitych zakonników naszych w Humaniu, wielu i w innych klasztorach naszych okrutną śmiercią poległo, o czém po części wiadomość i z następujących listów]*).

II.

[Die 17 junii v. s. List pierwszy w materyi tegoż okrucieństwa pisany do xiędza Kornelego Sroczyńskiego, superyora misyi Krystynopolskiej, to piszącego, od jx. Leona Zasławskiego, misyi humańskiej z. s. B. W., który tu słowo w słowo kładę, częścią dla objaśnienia wyższego opisanja, częścią dla dolożenia czego tam nie staje, częścią dla utwierdzenia prawdy].

Religiosissime Pater! Szczyciła się prowincya nasza fundacyą z łaski jw. pana wojewody kiiowskiego fundatora y dobrodzieia w Umaniu uczynioną, teraz niech się gorzkimi łzami zalewa słysząc nieszczęśliwą ruinę oney y o zginieniu zakonników. O czym ia tylko podobno jeden**) pozostały za łaską Bożą do czasu, iako Jobowi o zabiciu synów y cór kochanych, zabranii stad różnego rodzaju, zbiegły sługa jego doniósł, donosząc y łzami okropiwszy pióro wyrażam upadek klasztoru, zabicie zakonników y rossypkę niektórych nas w różne strony, a wyrażam w ten sposób. Nayprzód d. 25 maia vs. anni praesentis zaczęliśmy missyę w Bukach miasteczku włóści Umeskiej***), dóbr jw. pana

*) Сей post-scriptum є тільки в друкованім. **) У З.: N. B. Nie wiedział jeszcze, którzy z naszych uszli (приписка, очевидно, Сорочинського). ***) З. і друк: Humańskiéj

woiewody, którey nieskończywszy musieliśmy umykać dla zbliżającego się w Umańszczyznę woyska kozackiego, które nielitościwie zabiłi przez całą Ukrainę Żydów, Polaków, Unitów, aż do najmniejszego dziecięcia, przechodziło. Woyska tego po części Zaporoscy kozacy początkiem, a do tych Ukraina przyłączyła się, którego na tysięcy plus minus dziesięć rachować się może, armatami y inną wojenną zbroją uzbroionego. A że do Umania iako do miasta obronnego ze wszystkich stron lud się ściągął z depozytem fortun y życia, z różnych miast, wsiów śmilańskich, lissiańskich etc., do tego też wszystkie swoje siły nieprzyjaciel obrócił, y dnia 9 junii vs. podstąpiwszy pod Umań o godzinie pierwszej z południa, dobywał aż do dnia 10 tegoż miesiąca przez całą noc. Na zaiutrz o godzinie 11 przed południem sami się Umańscy z miastem dobrowolnie poddali, bramę odemknawszy, gdyż kozacy umańscy, którzy na obronę miasta stali, na stepie bez żadney utarczki z sobą poddali się y wraz z nieprzyjacielem szturmowali do fortecy. Między tymi woyska umańskiego było 500 doświadczonego w męstwie, w mieście zaś tylko było żołnierzy 20, kozaków pieszych 80, konfederackich żołnierzy 160, szlachty z orężem wraz z studentami umańskimi pozostałymi (bo inni wcześniy uszli) około 200. Po odemknieniu bramy mieyskiej wpadszy rozbóynicy, mordercy, bezbożni, Żydów do najmniejszego, panów, possessorów, szlachtę y gdzie tylko mogli wypytać kogo z Polaków, nawet prostey kondycyi, pozabiłi. Y naszym zakonnikom nieprzepuszczono: jx. Kosteckiego rektora w kaplicy nayprzód postrzelono, potym dopytując się o pieniądzech, zaprowadziwszy do klasztoru skłuto. Jx. Jana Lewickiego vice-rektora po skończeniu mszy św. spiewaney, na której mordercy byli, wziąwszy także x. Liberego Oczawskiego zakrystyana, jx. Eliasza Magierowicza misyonarza z klasztoru biłołowskiego, który z pp. Bondzyńskimi przyiechał dla wyratowania się, odarszy tych wszystkich trzech zakonników aż do koszuli, tamże w kaplicy bez miłosierdzia bili, potym wraz zwiázawszy po mieście wozdżili około ratusza biiąc y przyspiewując, nareszcie na rynku tyrańsko ich pokłuli. Z nas zakonników mieszkańców umańskich dniem przed przybyciem nieprzyjacielskiem reszta rozprószyła się gdzie kto mógł. Jx. Orest Nachimowski, jx. Ułasiewicz philosophiae professor, jx. rhetorices magister Lenkiewicz, x. magister syntaxeos, pater infimae Kuleczyński. Słyszałem, że ku Szarogradowi rzucili się. Mój kollega x. Epifani Lachocki w monasterku mańkowickim z missyi buckiey powracając został się, nie wiem, co się z nim y innymi zakonnikami tam stało. [NB. Jak napadło kilkunastu hultajów na manasterek mańkowicki, xiądz Epifani Łachocki skrył się na strych nad celami, a patrzył szparą jak zakonników, to iest: jx. Hipolita Za-

wadzkiego w lata i enotę starego, i drugiego przy nim kłuli tyrańsko. Po nie prędkiem odejściu hultajów i zburzeniu cerkwi i klasztoru z strychu zlazł, po błotach, potem po polach tułał się przez dni kilka bez jedzy, i choć go znów w polu napadnięto, obdarto, potłuczono, przecież przy życiu został, jak sam mi będąc w kilka niedziel w Krystynopolu opowiadał*). X. Smeryczański prokurator w lasy umańskie skrył się, ale y po lasach chłopci zabijali. Ja do Targowicy do ww. państwa Kwiatkiewiczowstwa zemknąłem a potem z niemi na moskiewską stronę przemknąłem się. Ztąd nie wiem, ieśli pozwoli Bóg życia, któredybym mógł do prowincyi naszej przeprowić się; wszędzie niepokój, wszędzie zabójstwa, nawet za granicę wpadaia hultaie uciekających ścigaiąc. Takie nasze mieszkanie w Umaniu! Klasztor spustoszyli y folwarki z wszystkiego ogołocili. W tym nieszczęśliwym wypadku zginęło ludzi w Umaniu wszystkich ogółem około 12000**). Z znacznieszych zginionych niektóre osoby wyliczam: pp. gubernator umański Rafał Mładanowicz z żoną, podskarbi Roguszewski z żoną, a dwóch synów do wojska swego wzięli hultaie [potem uciekli od nich], possessor Markowski, Leżyński młody z żoną, Bondzyńscy, Skolimirowski, Tomaszewski pisarz komory królewskiej, Korzeniowski, Sokółowski, Szafranski geometra nadworny jwp. wojewody kiiowskiego, [fundatora i dobrodzieia], p. Skupi y innych wielu godnych z żonami y dziećmi poginęło. Xiędza świeckiego r. l. komendarza kościoła umańskiego obwiesili y naszego obrządku kapłanów świeckich wielu w Umanszczyźnie zabili. Strach wspomnieć, iaki gniew boski spadł na całą Ukrainę, a ieszcze się z tym daia słyszeć, że y kraiom Wołyńskim y innym dostanie się. W Lissance z naszymi co się stało, nie wiem, wiem to tylko, że x. starszy Gabryel Bajewski z br. dyakonem zemknął; xx. franciszkanów tam pozabiano. Taką scenę choć po części doniósłszy, w reszcie siebie samego modłom św. dobrodzieia moiego polecam się, aby mię Bóg zachował na dalsze usługi zakonne, iakoteż y łasce rmae paternitatis, abyś był łaskaw na mnie y chciał, si fieri possit, superiores meos o moim powodzeniu y życiu uwiadomić, a ia sam szukać będę sposobów, żeby do matki moiej prowincyi powrócił. Datt. w Archangrodzie 17 junii vs. 1768. X. Leo Zasławski O. S. B. M. niegodny missyonarz.

P. S. Słyszałem tu w Archangrodzie, że ciała chrześcian zakonników naszych pozabianych wraz z żydowskiemi za miasto w iar wiewzione. Strach wspomnieć, iakowe Bogu krzywdy czyniono. Sancti-

*) Очевидно, пізнійші приписки Сорочинського (є у З. і в друк.).
**) В З. і друк.: около 8.000 (потем się pokazalo, że więcej).

ssimum z kościoła wzięwszy komunikanty rozrzucono, w rękach zmoczywszy tarto, łamano, bluźniono, nareszcie tak znieważone x. Kościeckiemu z pośmiewiskiem do konsumowania dano. Ukrzyżowanego Chrystusa statucę z kościoła wzięto y na wrotach zawieszono, matki bolesney obraz kłuto, deptano etc. SS-tych Apostołów Piotra y Pawła statuy z tegoż kościoła wzięwszy po mieście włóczyli y za miasto w fosse wrzucili, św. Jana Niepomucena kiimi bili y głowę statui odcięli, y innym obrazom obelgi wyrządzali niewypowiedziane.

III.

[List drugi o tejże materji, od tegoż do tegoż, die 7 iulii v. s.].
Religiosissime Pater! Pod datą z Archangrodu list napisawszy odesłałem, który z drogi znowu powrócił do mnie. Teraz z Elizabetu tenże y przy tym drugi przez Prusaków ordynię przy listach do jw. pana wojewody fundatora y dobrodzieia y spodziewam się, że doydą rąk religiosissimae paternitatis. W mieście noworossyiskiem Elizabecie zostaię z j. panem Kwiatkiewiczem, który arestować przyiechał setnika kommandy swoiey Ułaseńka zwanego, herszta zabójstwa, zbiegłego z zdobyczą za granicę. Dunców 500 y Moskalów pieszych do Umania przyszło y wszystkich hultaiów w arest pozabierali. Nie wiemy, co się dalej stanie. Rossyiskie wojska do*) Archangrodu pod Targowicę ściagnęły się, a 40000 pod Połtawą stoi, ordynansu czekaiąc. Ja chcę iakowym sposobem do Umania dostać się y kommandy rossyiskiej dopraszać się, abym przy ich ostrożności mógł tułać się przy zruynowanym klasztorze y rzeczy, papiery funduszowe walaiące się, gdyby można, pozbierać. Chciey vnblis pttas sua o iakowy sposób postarać się y napisac do mnie przy listach jw. pana do j. pana Kwiatkiewicza, co mam dalej robic, bo nie mam sposobu, iakbym się do starszych moich miał udać o radę, do tego spodziewam się, że tu kogo z zakonników naszych świeżego na rzeź nie przysła, tobym ia przy jp. Kwiatkiewicza protekcyi przynajmniey z bydła folwarcznego y pasieki co mógł odzyskać. Obwołano w mieście, aby nigdzie nikogo niezabiano Hultaie wtargnęli y na granicę tatarską y tam Żydów y Turków pozabiali. Spodziewamy się y do nas Tatarów. Jx. Zawadzki prezydent y z prokuratorem Benedyktem w Mankowce, a x. Łoziński w Lissance zabici są. Słyhać, że nasi xiędza, znać za obydiencyą, iechali do Umania w ten czas, kiedy Umań haydamacy atakowali, y tych pod Umaniem zabito na grobli; było ich trzech. Po lasach niektórych kryiących się tak świeckich iako y naszych chłopci pozabiali. Mszy św. nie

*) Так і у З., в друк.: od.

mam tu gdzie odprawić. Kapłani wszyscy z Umańszczyzny y z innąd powyieżdżali do pereiasławskiego władky przysięgać na błahoczestye. Przy tem oddaie się św. modlitwom rlgae pttis vae. P. Leo Zasławski O. S. B. M. Datt. w Elizabecie 4. julii vs. 1768.

IV.

Missio 6, anno 1766, diebus septembris, octobris, novembris et decembris in Ukraina ad ipsos limites Moschovitarum, ad celebrem fluvium Deneprium, Ukrainam a Moschis dividentem in dioecesi metropolitana, cujus origo et occasio breviter describitur.

Populus rit. graec. in Ukraina numerosissimus in plagis cum Moschovia, Serbia, Sicz, Zaporozże etc. limitantibus, semper et praecipue ab illa revolutione Chmielnicensi, posteris memoranda, tum ab illa aliquot villarum ob seditiones in illis exortas devastatione et rebellantium detruncatione, facta per illum exercituum ducem et palatinum Potoccium, dictum Revera, semper genti Polonae atque unitis cum s. romana ecclesia infensus, schismaticis vero ob continua cum illis commertia et in multis communicationem acclivis ac addictus, adusque exspectavit commodam occasionem rejiciendae unionis, illis vero per totum adhaerendi.

Non defuerunt multi in pelle ovina lupi rapaces, vagantes nimirum per illas oras monachi de Valachia, Moschovia et de monasteriis disunitis hac ex parte Denepri in Ukraina sitis, qualia sunt: Motrenense, Bykoviense, Onuphriense etc., qui seducebant hunc populum, unionem sacram exosam illis facientes, disunionem vero acceptandam persuadentes.

Interea episcopus mohyloviensis disunitus, electo feliciter et coronato rege Poloniae Stanislao Augusto Poniatowski, commendata suis jurium et privilegiorum suae parti inservientium indagatione, contulit se Varsaviam ibique coram serenissimo quasi de illatis per unitos suae genti injuriis conquestus longo tempore curavit jurium et privilegiorum in suam partem confirmationem, adscito sibi in adiutorium perversi capituli et industriae summae viro monacho nomine Melchisedec Jaworski hegumeno monasterii Motrenensis. Qui Melchisedec postquam Varsavia ad propria redierit, mox tum per se tum per suos promulgare coepit varios antiquiores in materia unionis et disunionis tractatus, facta prius in illis subdola fabricatione, item simulata jura ac subreptitia privilegia promulgare, inquam, in oris supra expressis, videlicet in capitaneatu Czerkascensi, Canioviensi etc. et in villis ad hos

capitaneatus spectantibus, tum in tractu Smilanscensi celsissimorum principum Lubomirciorum hereditacio, in tractu Żabotynensi, Dżwinnogradensi, Czehryscensi, Olszanensi, Horodyszczensi et ex parte Corsunensi etc. praedicando liberum jam esse omnibus transitum de unione ad non unionem et mox id effecit, ut omnes nominati honorum tractus cum numerosissimis suis villis paratos se ostenderint ad disunionem acceptandam.

Melchisedec praedictus, ut omnes abjurent unionem et jurent vero disunioni et subdant se jurisdictioni episcoporum disunitorum, quod et facile subsequutum, nam praeprimis in manibus istiusmet monachi omnes praedictorum tractuum et villarum in illis sitarum presbyteri parochi corporale juramentum praestiterunt ac tandem quilibet illorum in sua ecclesia parochianorum suorum juxta rotam a Melchisedec praescriptum juramentum excepit. Parochi ejusmodi numerabantur ultra 150, infer hinc magnum numerum parochianorum in oppidis et villis tantae populi copiae, ut in singulis plus ultra 300 et vix in quibus infra 200, 125 colonelli reperiantur. Haec omnia anno 1765 et 1766 incipiente facta.

Haec omnia non latebant dd. gubernatores, commissarios etc., sed quidam eorum fingeant se longius ire, quidam connivebant, alii dissimulabant, caeteri pecunia corrupti non solum permittebant, verum etiam facultatem transeundi ad disunionem impertiebant et inimicus homo sic omnibus dormientibus seminabat zizania.

Haec dum aguntur et ad notitiam, sed jam sero, illi metropolitani Feliciani Wołodkowiez, utpote hic dioecesani, perveniunt, mittit suum officialem reconciliandarum ecclesiarum et sedandarum seditio-num causa, cum aliquot presbyteris saecularibus rit. gr., verum populus resistit et mortem, si ultra attentarent, minatur. Immo et violen-las manus, citra tamen gravem percussionem, iniecit, ut contingit in Telepin, Olszany etc.

Recurritur ad serenissimum regem. Mittitur exercitus partis ucrainensis, locantur castra ad oppidum Olszany (NB.: antequam advenit exercitus regni et postquam officialis voluit reconciliare ecclesias, eo tum omnium tractuum et villarum praedictarum neoschismatici jurati cogitarunt de modo defendendi se in casu invasionis et compulsionis ad unionem, quo fine elegerunt sibi in duces aliquot cosacos et praecipue unum nomine Zachariam vulgo Charko, qui protestatus est potiore facere revolutionem, quam olim erat Chmielnicii, et jam omnes colonelli armati erant). Charko capitur et subito morte plectitur ad Biała Cerkiew, dolo huc missus. Plebejus, qui pyxidem cum sanctissimo de ecclesia accepit et domi suae asservavit, ne manibus scilicet

unitorum tangeretur, punitur combustione manuum, truncatione capitis et dilaniatione. Horror omnem illam plagam occupat, exercitus tributum requirit et undequaque premit, presbyteri omnes, qui abjurarunt unionem, extra limites fugiunt, ubi ad usque morantur et vagantur. Bona illorum mobilia et immobilia ex decreto illius metropolitani confiscantur et re ipsa omnes in fiscum cesserunt. Populus etiam plebejus in milleno numero transtulit se in partes Moschorum et Valachorum.

Ecce occasio hujus sextae missionis cristinopolitanae. Nam cum haec omnia v. a. r. p. Heraclius Kostecki rector scholarum umanensium et prefectus missionis umanensis detulerit illi ibi et hic fundatori nostro, illi fundator timens, ne etiam in illius bona hereditaria ibi vicina haec pestis prorumpat, mox p. superiorem hujus cristinopolitanae missionis illuc disposuit et misit, qui postquam in Ukrainam pervenerit, junctus praeaudato umanensi missionum prefecto, habita licentia illi metropolitani nostri, haec quae sequuntur perfecerunt:

α) Oppida et villas desertas et orbatas suis pastoribus in Czerkasy, Kaniów, Lebedyn, Dźwinogród, Żabotyn, Czehryn, Smiła, Olszany, Horodyszcze etc. etc. visiterunt.

β) Populum neoschismaticum industrie convocarunt.

γ) Ecclesias plus quam semestri uno desertas et vacantes reconciliaverunt solito ritu, devotiones et missae sacrificia inceperunt, sanctissimum renovarunt.

δ) Unionem sacram praedicaverunt et doctrinis ubique locorum aliquot diebus habitis populum ad abjurandam disunionem eliciendamque fidei sacrae professionem induxerunt, hanc tamen multi elicerunt non tam libenter quam reverenter, immo multi in aliquibus oppidis et villis contradicebant et periculum vitae nostrae minabantur nobis, ut in pago Jabłonówka.

ε) In singulis ecclesiis et villis singulos parochos novos vere unitos ab illi metropolitano missos tantisper installavimus et parochianis commendavimus et alia quae facienda erant, quantum vires, barbaries populi et tempus indulserunt, executi sunt.

η) Tandem cum jam tempestatis aëris et frigora, utpote ad finem mensis decembris nil plus efficere permiserint, ad propria redierunt, aliis in post repositis, nimirum missionibus in forma peragendis.

„Король Балагулів“

Антін Шашкевич і його українські вірші.

НАПИСАВ Др. Іван Франко.

I.

Те, що історики польської літератури привикли називати „українською піколою“, поезія Мальчевського, Б. Залеского та Гоциньського, повісти й вірші М. Чайковського, Т. Олізаровського та Грози, деякі повісти Крашевського, деякі праці М. Грабовського і т. и., являється при більшій увазі немов верхом значної гори, що осяяний сонцем видніється здалека, але на правду здвигається над значним числом поменших горбиків і творить немов ефектне закінчене довгого гірського пасма, якого початки губляться десь у сутінках XVI віку. Від „Raposzy“ Папроцького та „Roxolanii“ Кльоновича тягнеться неперерваним рядом у польській літературі описуване та оспівуване України, української природи, українських панів, навіть козаків (Конашевича в „Wojnie Chocimskiej“ Вацлава Потоцького) та важливіших подій української історії (пор. мою збірку польських віршів про Хмельницину). І вже в тих давніх віках можна бачити дві течії в тім польсько-українським письменстві. Маємо письменників, що пишуть про Україну по польськи та по латині, та маємо й таких, що пробують писати по українськи. Найголоснішим із них зробився Яков Гават або Гаваттович, автор двох найстарших українських інтермедій, завдяки присвяченій

їм праці М. Драгоманова¹⁾ та розвідці М. Павлика²⁾. Звістки про Поляків, що писали українські вірші, маємо з XVII в. Деякі з тих віршів, позаписувані з уст руських співаків, були тоді-ж друковані (пор. опубліковану і розібрану мною пісню про козака і Кудину³⁾), інші лишалися в рукописах. Найінтереснішу з тих польсько-українських збірок, писану при кінці XVII в. ззвітом Домініком Рудницьким, віднайшов і опублікував В. Перетц⁴⁾. З XVIII в. маємо значнійше число таких українських

1) М. Т—овъ, Двѣ малорусскія интермедіи начала XVII стол. (Кіевская Старина 1883, декабрь), пор. український переклад у книзі Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство, том I (Збірник філologicheчної секції Наукового товариства імені Шевченка, т. II. У Львові 1899), ст. 174—184.

2) М. Павлик, Якуб Гаватович (Гават), автор перших руських інтермедій з 1619 р. (Записки Наукового тов. ім. Шевченка, т. XXXV—XXXVI, 1900 р. ст. 1—44).

3) Др. Ів. Франко, Козак Плахта. Українська народня пісня друкована в польській брошурі з р. 1625 (Записки Наук. тов. ім. Шевченка 1902, т. XLVII, ст. 1—28).

4) В. Н. Перетцъ, Замѣтки и матеріали для исторіи пісней въ Россіи, I—VIII. Санктпетербургъ 1901, ст. 10—45. Подаю тут початкові рядки українських пісень тої збірки:

1) Duma kozackaja: Oj kolib my znali i kolib wiedali (6 строф по 6 коротких рядків).

2) Ach Ukrainenko, bedna chodynenko teper twoja (13 куплетів, тутже й другий, новіший варіант сеї пісні з 15 куплетами).

3) Chodi czerczyk uleszkoju (9 куплетів з рефреном — і ся пісня подана далі в поправіший варіанті).

4) Sam ia ne znaiu, jak na swiety zyty (духовна вірша, 7 куплетів).

5) Oy da poszła Meila do szkoły (13 куплетів з рефреном).

6) Bywało licha mnoho na swiety (9 куплетів).

7) Czom sia ty mołoycze żurysz (13 куплетів з двовіршовим рефреном).

8) Ukrainenko, matuchno moia (10 куплетів).

9) Hoy na hory žęci žnut (7 куплетів).

10) Oy caszach(?) nowoho mostu (7 куплетів з двовіршовим рефреном, вірша з польською, антикозацькою тенденцією).

11) Hey reka Styru, szczo Chmel o wiru (13 строф по 4 рядки і 2 рядки надчислові).

12) Czornobryw Laszok drowa. rubaiet (7 куплетів).

13) Na moste roste trawa murawa (22 строфи по 4 до 6 коротких рядків).

14) Kary mene, Hospody moy (духовна вірша, 18 куплетів).

15) Letiw czorny żuk, żuk (10 строф по 4 рядки і одна з двох рядків, а до кожної дворядковий рефрен). Хоча нема сумніву, що деякі

віршів складаних Поляками; може найінтересніші з них опубліковані мною в „Житю і Слові“ дві вірші про Коліївщину, вложені з виразною шляхетською тенденцією. Маємо звістки, що при дворах польських панів у XVIII і в початках XIX в. бували свої теорбаністи, з козаків або шляхтичів, що для потіхи панів повинні були співати або й укладати українські пісні, розумієть ся, відповідні до панського смаку. Деяко таких пісень заховало ся нам у рукописних збірках з XVIII в.¹⁾, значно

українські вірші й пісні сеї збірки були вложені Поляками, то все таки тут не бачимо ще — може тому, що збірку писав Поляк-Gayit — пісень властиво дворацьких, еротичних. В усякім разі ся збірка заслугоє на пильну увагу дослідників польсько-українських відносин та польсько-українського письменства XVII—XVIII віку.

1) В рукописній польській збірці в моїм посіданю, вложеній коло 1780 р., маємо обік маси польських віршів ось які вложені нашою мовою:

1) Naszczо mini żenyty sia (до коломийкового чотировірша народного додано 12 віршів дворацького концепту).

2) Żal maiu welyki, tuhu bez prestanku (брак у ркп.).

3) Kohoż winnym osudyty (8 строф по 4 рядки).

4) Wik nieszczasny łychu doli treba korotaty (5 коломийкових куплетів).

5) I ktoż na swiety uhadaiet żyty (4 строф по 4 рядки).

6) Z pod kamienia woda tecze, treba toiey wody (7 коломийкових куплетів).

7) Rozwiiaj się suchy dube na czotory [sic] łysty (14 коломийкових куплетів).

8) Zazbyrau sia Koczubay na wiynu z Lachamy (6 строф по 6 рядків).

9) Muszu z żalu mlity ach pozbywszy druha (5 строф по 6 рядків).

10) Oy szczoż tam puknuło w lisi (6 строф по 4 рядки).

11) Letiw czorny żuk, żuk (19 куплетів по 2 рядки).

12) Prydy, prydy, rada budu (3 строфи по 4 рядки).

13) Ey zelenoiu krynczenku wydno dno (8 куплетів по 2 рядки).

14) Wczoray buła nediłonka a dnes ponediłok (3 коломийкові куплети).

15) Ey płynął kozak doły wodoiu (20 куплетів не числячи рефрена).

16) Ta pryichał żołnir do bystroho Sanu (5 строф по 4 рядки).

17) Bida myni nad bidamy (7 строф по 4 рядки).

18) Tecze ryczka newelyczka, piđu pereskocz (5 коломийкових куплетів).

19) Iszow czerczyk do chaty (9 куплетів крім рефрена).

20) Ruskie pokolędzie (Na nebesnoy hory, 11 строф по 6—8 віршів).

більше вийшло в друковані Поляками збірки нар. пісень, особливо Вацлава з Олеська¹⁾ та Коціпінського. Вся ота література, розкидана, в значній частині ще загребана в рукописах, жде ще спеціального збирача та дослідника. Але праця такого дослідника буде вдячна і важна з культурно-історичного боку, бо позовить нам прослідити до найтайніших ниток те, що вязало Поляків в Україною протягом довгого часу, чим була Україна для Польщі не лише в економічного та політичного, але й в ду-

- 21) Pukisz diuczyno budesz pryczyną (6 строф по 4 рядки).
 - 22) Smutny chodzu, szczo tia lublu (5 строф по 4 рядки).
 - 23) Czerez ryczku sama idu (3 короткі куплети і 2 коломиїкові),
 - 24) Szumyt szumyt dobrowoyka (8 строф по 4 рядки).
 - 25) Krywdiat neba moie serce, szczo żadaju (5 строф по 4 рядки).
 - 26) Ey otczynu, ey otczynu diwezynonko dwey (11 куплетів).
 - 27) Ey prychał kozaczeyko do diuczyny z rana (5 коломиїкових куплетів).
 - 28) Kociurbycha (Dobry wieczor Kociurbycho — 7 куплетів).
 - 29) Tuman tuman po dorozі aż się rozlechaie (8 куплетів коломиїкових).
 - 30) Czyia hrebla, toho staw (3 строфи по 4 рядки).
 - 31) Oy matusiu matusonku (4 строфи по 4 рядки).
 - 32) Na popa młodego (Oy wychnała diuczynonka jahniatoyka w pole — 8 строф по 5 рядків).
 - 33) Ey szast dubyna, sinożat kumyna (6 строф по 4 рядки).
 - 34) Szumit witer po dubyni (3 строфи по 4 рядки).
 - 35) Czy lehaiu czy wstaiu (7 строф по 4 рядки).
 - 36) Krasny młodec, czom ty dumaiesz (3 строфи по 5 рядків).
- ¹⁾ До таких дворацьких пісень у збірці Вацлава з Олеська зачисляю ось які:
- 1) Ty kozacze psia paro (ст. 178).
 - 2) Wtikai diwczaz bez pole (ст. 179).
 - 3) Hey ja kozak z Ukrainy (ст. 202).
 - 4) Sława nasza kozackaja (ст. 202).
 - 5) Flaszkoż moja poticho, kielyszok radosty (ст. 208).
 - 6) Na Ukraini wsioho mnoho, i paszy i brahy (ст. 225).
 - 7) Newdiaczna diwczyno nad żytia kochana (ст. 229).
 - 8) Jichaw hozak za Dunaj (ст. 234).
 - 9) Nyma w świti do okoła (ст. 241).
 - 10) A ja tebe proszu myła (ст. 250).
 - 11) Oj wże deń mynaje, wże sonce zachodyt (ст. 233).
 - 12) Bidaż meni nad bidamy (ст. 261).
 - 13) Trudno na świti, porad'te neba (ст. 285).
 - 14) Z Ukrainy tut prychođu (ст. 292).
 - 15) Nudnaż meni czużyna (ст. 296).
 - 16) A kto chce Handziu znaty (ст. 303).
 - 17) Pojichaw myłyj, zostały sia łuby (ст. 305).

хового погляду і що зі свого боку дав Україні та її корінній людности польський елемент.

Що високий розвій того польського елемента і розцвіт української школи в польській літературі прийшов аж у XIX віці, по упадку польської держави, се не повинно дивувати нас, коли зважимо, що се була література виключно шляхетська, а шляхта на розборі Польщі не то що не потерпіла ані соціально ані матеріально, але навпаки, під російським правлі-

- 18) Pokień neszczyrz dumku dumaty (ст. 306).
- 19) Żal welyki maju, tużu bez prestanku (ст. 307 пор. мою вб. ч. 2).
- 20) Boże z noba wysokoho (ст. 310).
- 21) Czy to z neba taka woła (ст. 311).
- 22) Ach jak serciu ne nudyty (ст. 315).
- 23) Bud' zdorowa moja myła (ст. 316).
- 24) Bidaż meni nad bidamy (ст. 317).
- 25) Czyja pryczyna rozstania mojoho (ст. 318).
- 26) Na mnia złosływe czom pohladajesz (ст. 318).
- 27) Proszu zabud' o mni, znajdesz na świti (ст. 319).
- 28) Lubyłam myłoho, muszu perestaty (ст. 320).
- 29) Oj jak serciu ne nudyty (ст. 321).
- 30) Oj jak tużyt serce moje za toboju myła (ст. 321).
- 31) Buwaj my zdorowa ty diwczyno moja (ст. 324).
- 32) Ach ja nieszczasny, szczo maju dijaty (ст. 325).
- 33) Sonce hrije, witer wije (ст. 329).
- 34) Ty diwczyno czorniawaja (ст. 330).
- 35) Ty diwczyno iz Podola (ст. 334).
- 36) Szumyt, szumyt liszczynońka (ст. 335).
- 37) Proszu ja tia, moja myła (ст. 335).
- 38) Ach diwczyno moja luba (ст. 336).
- 39) Oj wyjdu ja nad riczeńku, taj stanu dumaty (ст. 337).
- 40) Powij witre powilneńkyj (ст. 338).
- 41) Wymowyty meni trudno (ст. 340).
- 42) Za riczkoju, za bystroju (ст. 340).
- 43) Po szczoż ja chodyw na tu murawu (ст. 342).
- 44) Koły lubysz, luby duże (ст. 343).
- 45) Nemaż myłoho. żal serce styskaje (ст. 344).
- 46) Moja czornobrywa, buwai zdorowa (ст. 345).
- 47) Krywda z neba wysokoho, jak żhadaju (ст. 346).
- 48) Koły sia każesz Boże kochaty (ст. 346).
- 49) Hey czy znajesz, pytaju (ст. 347).
- 50) Diwczyno chorosza, zdorowa buła (ст. 348).
- 51) Doleż moja dole, dole nieszczasływa (ст. 348).
- 52) Ach fortuna nieszczasnaja (ст. 349).
- 53) Szczoż ja budu bidny dijaw (ст. 350).
- 54) A szczoż to ja, a szczoż to ja komu uczynyla (ст. 354).
- 55) Ach ja bidny, ach ja nieszczasływy (ст. 357).

ням навіть виграла, бо могла в своїх відносинах до закріпощеної народної маси оперти ся на сильну російську адміністрацію, якої не було в старій Польщі. Загальний романтичний дух, що віяв тоді в Європі і виявляв себе в величаню минувшини, у польсько-українських поетів набрав конкретного змісту тим, що вони величаючи ту минувшину України могли zarazом давати упуст своїм патріотичним почуттям, бо ж до сеї минувшини належала самостійна Польща, володарка та по їх думці цивілізаторка України. А ті поети та віршописці, що вживали в своїх складаннях українську мову, мали перед очима инколи й ще одну

56) Ach ja nieszczęśliwy iz mojeho rodu (ст. 358).

57) Tiażko znesty toji rozłuki (ст. 360).

58) Bortnyk bortnyczki prosyw (ст. 360).

59) Oj kum iz kumaju w karczmi zabawyw sia (ст. 371).

60) Ach ja nieszczęśliwy na sej świt rodyw sia (ст. 373).

61) Sim deń molotyła (ст. 374).

62) Doleż moja nieszczęsnaja (ст. 378, пор. ч. 47).

63) Na pohybel pryjde tomu (ст. 388).

64) Jichaw did'ko z Kołomyji taj zahybyw luszniu (ст. 401; до двох куплетів народної пісні прироблено повсім ненародній конець).

65) Jak ja buła młoda (ст. 404).

66) Oj ty chłopcze hoży, żywy (ст. 406).

67) Nyma prawdy na świti, a jak teper żyty (ст. 413).

68) Nim zyjdziesz diwca z mojej mohyły (ст. 415).

69) Kukała zazula od kałynoczki (ст. 431).

70) Czy ja komu wynował, za szczo pohybaju (ст. 451).

71) Za rikamy, za wodamy (ст. 461).

72) Bodaj sia kohut znudyw (ст. 466).

73) Nieszczęśliwa ta hodyna (ст. 468).

74) Kazala meni maty (ст. 471).

75) Wyberaw sia Kozubaj (ст. 482 пор. мою зб. ч. 8).

Можливо, що не всі вчислені тут пісні в тіснійшій значіню дворацькі, та я не сумніваю ся, що всі вони ненародні, а імпортовані по части під сіяльські стріхи коли не з дворів, то з попівсько-дяківської сфери. До сих остатніх треба зачислити ще досить значне число виразно попівсько-дяківських складань (пор. Hej wnaduw sia kit na czużoje sało, ст. 474; Żuryła sia popadia, ст. 462; Hej uczynuw worobel na prynczku żnywa, ст. 406; Oj jak mene moja maty dała do szkoły, ст. 429). Всі ті пісні відзначають ся не лише своїм загальним характером та основними ідеями від щиро народніх, але мають також свої спеціальні віршові форми, та разять слух привиклий до гарного поетичного складу народніх пісень, богацтвом трівіялізмів, польонізмів та загалом ненародніх зворотів. Варто було би присвятити їм окрему працю, тим більше, що мішане їх в дійсними народніми піснями може ставити нашу народню творчість у зовсім фальшивім світлі.

ціль — ухопити сими складаннями за душу й українського селянина-кріпака та привернути його до почуття солідарности зі шляхтичем на ґрунті спільної туги за минувиною. До таких поетів належав передовсім Тимко Падур¹⁾, та таких принагідних складачів польсько-патріотичних віршів та пісень українською мовою було не мало, тільки що їх твори, складані для якоїсь певної нагоди, звичайно швидко забували ся і дуже рідко попадали в друк. До таких вчасно, бо ще в 30-их роках складених, а пізно друкваних або по части й доси недрукваних віршів належать твори Ценгієвича; з тих самих часів походить опублікована мною в „Житю і Слові“ поема Михайла Попеля Русын на празнику та незвісні доси вірші Юліяна Горошкевича. Значне число таких віршів було друкване у Львові в 1848 році, де головним таким складачем був Бальтазар Щуцький та крім нього складали подібні вірші також инші польські патріоти, як Жендзяновский, Ф. Бляткович (його вірша опублікована в припадково захованої копії в Записках ч. 46, misc.) і инші безименні. В 50-их роках писав у тім самім дусі сполячений Русин Плятон Костецкий і зрущений Поляк Лев Венгліньский (оба живуть доси), в 60-их років маємо один віршик Петра Горбковского.

Та обік сеї патріотичної течії, що була витвором великого політичного перевороту, доконаного розбором Польщі, а головно польськими поветанями, тягне ся на Україні і в Галичині ще досить довго й стара традиція дворацької поезії, переважно фальшиво-саїтментальної або гумористичної, та цинічно-еротичної. Пошукування за авторами поодиноких пісень та за часом їх вложеня тут ще менше має надії на успіх, ніж при патріотичних піснях, але можна сказати сьміло, що й доси ті польські пани, які иноді в пресі висловлюють своє замилуване до „tych ślicznych piosneczek ruskich“, мають на думці переважно ті дворацькі пісні. Доказом сього служать численні рукописні співанники складані Поляками, де попадають ся записи власне лише таких творів, служать і ті власні складання польських панів, що пробували й самі віршувати по українськи про теми непатріотичні, прим. сам великий Богдан Залеский.

Дуже інтересним образцем такого пана-віршара і видним, хоч доси мало звісним членом польсько-української школи являеть ся Антін Шашкевич, якому я бажав би присвятити декілька

¹⁾ Пор. Н. П. Дашкевичъ, Разборъ соч. г. Петрова, ст.157, 158.

сторінок. І сам собою, без огляду на його українські вірші, Антін Шашкевич — фігура в високій мірі цікава і відіграв досить визначну роль в життю подільської шляхти. Оттим то заким перейду до його віршів, позволю собі подати тут у коротких нарисах його біографію та характеристику того руху серед українсько-польської шляхти, в якому він відіграв роль трохи чи не ініціатора.

II.

Антін Шашкевич належав до старої хоч не багатой подільської шляхти¹⁾. Його батько Граціян Шашкевич брав участь у повстанні Костюшка і жив у своїм дідичнім селі Бічовій, літинського повіту, подільської губернії. За молоді авантюри і паливода, він пізнійше був дуже популярний серед шляхти за свою веселість, був шляхетським маршалком та мировим судією, а на старості літ віддав ся зовсім богомільству²⁾. Вмер у пізній старості.

¹⁾ Сім'я Шашкевичів — пише про неї Бобровський (Tadeusz Bobrowski, Pamiętniki z przedmową Wł. Spasowicza. Lwów 1900, t. I, st. 46) — старинна і заможна на Русь, хоч не визначна заслугами та почеснями; мають свій окремий руський герб, на який тепер кладуть графську корону (се таке „mirabile konkon“, якого не самі вони з руської шляхти допускають ся). Претензія, немов би через Збарських та Вишневецьких вони були потомками Гедимина, не має зовсім ніякої основи, бо й самі згадані князі, як сьогодні вже доказано, не походять від Гедимина. Шашкевичі мали значні добра в воєводствах волинським і брацлавським, та до сенату не дістали ся ніколи.

²⁾ Злий на язик, але наділений незвичайно доброю пам'яттю Тадей Бобровський ось якими словами згадує про Граціяна Шашкевича: „Przypominam sobie Graciana Szaszkiewicza, podobno stolnika, już wtedy starca 80-letniego, ożenionego z młodą osobą 2-do voto, z gruba faceta, o którym dotąd kursują różne anegdoty: jak jakiegoś zakonnika u siebie nocującego w nocy porwał, wioząc go niby do fortecy, całą noc po dziedzińcu woził, a następnie w spichrzu własnym zamknął i tam kilka dni trzymał, dostarczywszy mu rydla, by się mógł z owej mniemanej fortecy podkopać. Biedny braciszek o chlebie i wodzie kopał dni kilka, aż się znalazł na toku u dobrze znanego sobie klasztornego chlebobawcy“ (T. Bobrowski, Pamiętniki I, 46). Друга анекдота, яку подає Бобровський, пішла в уста люду і причіпляєть ся звичайно до пана Каньовського, пор. В. Гнатюк, Галицько-руські анекдоти ч. 638 (Вісн. Збірник VI, ст. 312—313). Про Шашкевичеве богомільство Бобровський не знає нічого. Мабуть і Буциньський знав про нього

В Бічовій вродив ся Антін Шашкевич 1813 р. Чи й які кінчив школи, не знаємо. Та в усякім разі його освіта не була висока, бо вже маючи 18 літ він розпочав военну кар'єру, беручи участь у повстанні 1831 р. В маю того року він пристав до Кароля Ружицького, що організував кінний відділ біля містечка Краснополя. Біограф Шашкевича Ст. Буциньський¹⁾ подає, що до війська виправила молодого парубка сама мати, з дому Хлопця; може завдяки її просьбі Ружицький взяв Антона під свою особливу опіку і зробив його своїм ад'ютантом. Шашкевич своєю відвагою і знанем терену багато причинив ся до успіху невеличкого полку повстанців, який протягом чотирьох неділь із краю обсадженого російськими військами здужав продерти ся до польського Королівства, до Замостя, зробивши кругими дорогами звиш 130 миль, кілька разів побивши більші або менші російські відділи та набравши не мало воєнної добичі та бранців, а втративши зі свого боку двох забитих, одного бранця та 28 ранених — коли вірити споминам проводиря сього походу, Кароля Ружицького²⁾. Варто зауважити, що Ружицький, пишучи свої спомини зараз по упадку повстання (перше видане вийшло в Буржі 1832), називає там імена тільки тих своїх товаришів, що були тоді на еміграції, а інших промовчує з очевидним наміром, щоб не зашкодити їм у краю. Відси пішло, що й назву Шашкевича стрічаємо там лиш раз принагідно (ст. 26), а в реєстрі офіцерів полку, поміченим на чолі споминів, занотовано лише в числі поручників: „S... A... оздоблений золотим хрестом“. І ад'ютантом названий не він, а Адольф Пільховський (op. cit. 7). Та Буциньський, як заявляє сам, на основі особистої знайомости з Шашкевичем і оповідань інших учасників повстання оповідає детально різні його геройські діла (op. cit. 9, 11, 16—18). В Замості, здаючи свій полк тамошньому комендантові генералови Хшановському і наблизивши ся до Шашкевича, що був ранений в голінь, Ружицький сказав:

якісь анекдоти в роді поданих Бобровским, бо каже про нього, що був „jednym z najoryginalniejszych typów szlachty polskiej, za młodu hulaszczy na wzór starosty Kaniowskiego, pełen życia i energii“ (op. cit. 8). Характеристика о стілько пересолена, що Каньовський зовсім не був гулящий, а тільки дивак з поривами дикої жорстокости.

¹⁾ Pieśni Antoniego Szaszkiewicza wraz z jego życiorysem wydał Stefan Buszczyński. Kraków 1890, ст. 9.

²⁾ Karol Różyccki, Pamiętnik półku jazdy wołyńskiej 1831 r. Paryż, księgarnia Luxemburska, ст. 40.

— Представляю генералови одного з найхоробріших. Се мій адютант.

Генерал велів раненого завезти до кріпости в своїй кариті. По кількох тижнях його рана загоїла ся на стілько, що він міг знов вирушити в похід (ор. сіл. 20).

Остатня битва, в якій Шашкевич брав уділ, була битва під Ілжавою д. 9 серпня 1831 р. Тут він збивши з коня підполковника російського Гевеса причинив ся до одержання побіди, бо Гевес по упадку полковника Говена був комендантом полку. Та кинувши ся потім у погоні сам один на цілий швадрон драгонів Шашкевич був відрізаний від своїх, обкочений ворогами і одержав тяжку рану в карк від вуха до вуха, від якої звалив ся з коня. Його товариші думали, що він загинув, одначе потім знайшли його живого. Кінця повстання вже він не бачив, лежачи в шпиталі (Buszczyński, ор. сіл. 21—22).

По упадку повстання він емігрував до Галичини, де ще лічив ся з ран; потім поїхав на Угорщину, де його приймали в великою почесно і дали йому почесний дар — коня в угорській зброї. А тимчасом його рідня в Росії робила заходи, щоб уможливити йому поворот до дому. При помочи „великих коштів“, як каже Бущинський, тай немаловажного аргументу, що Шашкевич беручи участь у повстаню був неповнолітній, вироблено йому амнестію, і 1833 р. він вернув у своє рідне село. Розуміється, що сама амнестія, так як тоді розуміли її, не виключала відбуття карн, подиктованої очевидно не судом, а адміністративним порядком. От тим то й А. Шашкевич мусів свій повстанський героїзм відпокутувати в'язницею в фортеці — як довго? — сього не знаємо¹⁾.

Про дальше житє А. Шашкевича і про ролю, яку він відіграв серед польської суспільности на Україні, маємо досить загальникові та в своїй основі незгідні відомости. Фактичний їх підклад такий, що Шашкевич відіграв визначну ролю в тзв. балагульщині; про значінє тої балагульщини та про ролю в ній Шашкевича йде принципіальна суперечка в польській пресі.

¹⁾ Біограф Шашкевича Бущинський не знає про се нічого, але про се згадує в своїх споминах Т. Бобровський (Pamiętniki I, 46), а що єя згадка правдива, можна догадувати ся по анальоїї з иньшими учасниками повстання, згаданими в тих же споминах, які одержавши амнестію про те також мусили відсиджувати в фортецях пераз і по пару літ (пор. Pamiętniki I, 33, 80).

Перший видав про неї острый осуд Генрик Ржевуский, автор „Pamiętników rana Sopolicy“, в книжці „Mieszaniiny obyczajowe Jarosza Bejły“, виданій 1841 р. Ржевуский називав сю нову появу „барагольством“, виводячи її від якогось невідомого, мб. татарського слова „барагола“, тимчасом як назва пішла від жидівського Baługule = балагула = фірман, що постійно займаєть ся фірманкою. Ржевуский дуже остро осуджує барагольство, бачучи в ньому „mulizm, spłodzony z kilku niezgrabnych pochwytów dawnego trzepietarstwa polskiego, kozaczyzny dworskiej, tatarskiego junactwa i szachrajstwa żydowskiego“¹⁾. Осуд Ржевуского поділяла мабуть більшість польської шляхти на Україні, особливо її висша, великопанська і консервативніша верства. Карвіцкій в своїй книзі „Wspomnienia Wołyniaka“ (Lwów, 1897, ст. 71—79) бачить у балагульстві „objaw tężyzny“ серед українсько-польської молодіжи, появу натуральну при системі реакції та пригноблення, що запанувала була по упадку повстання 1831 р., та проте появу сумну, яка „мала дуже некорисний вплив на обивательську (знач. шляхетську) молодіж нашої провінції“. А кс. Валеріян Калінка в видаваних у Парижі „Wiadomościach Polskich“ 1859 р. мабуть найглибше і найповніше висловив погляди того відламу українсько-польської інтелігенції в своїй „Listach o Rusi“. Він показує, як балагульство вирросло з головного кореня — нецтва і дармоїдства шляхетської молодіжи на Україні. Ще перед повстанєм, коли 1827 р. почали ся зміни в польськїм шкільництві на Україні, почала ся їх русифікація, а з нею занедбуване науки, погоня вчителів за наживою та просте хабарництво. „Хто з учеників жив у вчителя і платив йому 100 червінців, міг бути певний, що не потребує ані мучити ся над книжкою, ані турбувати ся промоцією. Менше щасливі вчителі заступали дохід із конвікторів гарачем, який накладали на родичів, що жили в Винниці. Не рідко трапляло ся чути, як підчас лекції допоминали ся у богатого хлопця фірн жита або вівса. Значить, лише найбільшійші, що не могли ратувати себе ніяким дарунком, мусіли вчити ся, і справді навчили ся дечого“²⁾.

„Та ось надійшло повстанє. Все заворушило ся. Школи позамикано, ніби задля холєри, і вся доросліша молодіж виру-

¹⁾ Mieszaniiny obyczajowe Jarosza Bejły. Wilno 1841; статя на Baragolstwo на ст. 23—32. Цитат із ст. 25.

²⁾ Ks. Waleryan Kalinka, Pisma pomniejsze, część I. Kraków 1892, ст. 276.

шила в поле. Часть її погубила, дехто пішов на Сибір або на вигнанє. Та були й такі, що не вистріливши ані разу, скоро повстане розбило ся, цілими ватагами виходили до Галичини. Ті майже всі незабаром вернули, а були ще в віці дуже відповіднім до науки; та їм годі вже було говорити про школу, бо якже тут учити ся тому, хто вже воював за вітчину, а в домі батьків було на що оглядати ся! Ось і перший ряд неуків!“

Школи були позамикані два роки; потім відчинено нові, але щоб увійти до них, „треба було здавати іспит по російськи. Молодіж, що ті два літа пробувала дома, відвикла від книжки; перелякана трудностями екзамену, особливо до висших клас, коли не хотіла вергати до низших, вирікала ся дальшої шкільної едукції, осідала дома, щоб помагати родичам і підготовляти ся при них на господарів і обивателів. Ось і другий ряд неуків!“ (Ор. cit. ст. 277—278).

Далі застановляє ся Калінка над тим, що мала робити ся молодіж, позбавлена висших духових інтересів, не силувана ні до якої поважної праці, не можучи при тім виїздити за границю, куди не пускав урядовий заказ, не можучи уживати приємностей у містах, де стояла тиша і панував смуток? Одиноким найвідповіднішим і найкращим способом проведення часу видались їй ярмарки, ті клуби українські. „Але-ж бо то численні та веселі були ярмарки на тій нашій буйній і широкій Україні! В старих бердичівських календарях скількож то знайдете малих місточок, як Піків, Уланів, Калинівка, майже невідомих географам, та в яких проте буває по 4 й по 5 ярмарків на рік! А як випаде ярмарок у Межибожі на Водохрище, в Балті на Зелені свята, або в Бердичові на Онофрія, отто тоді великий празник, пожадані дні, величннй арена для наших українських героїв! У цілій Польщі шляхетська молодіж має неогоальмоване замиленє до ярмарків. Бавити ся гуляще та верескливо, наповняти, дивувати, оглушувати своєю особою цілий світ малого місточка, бути окруженим роями Жидків, що з пошаною, сквалливо і на перегони сповняють або відгадують усі твої розкази і бажання, всі потреби і забаганки; за ті услуги лаяти й поневіряти, коли тобі захочеть ся, або надгородити кількома рублями і грубим жартом, коли залегить панська фантазія; день і ніч, дома й на вулиці, у себе й у приятеля могли говорити і робити, що тобі подобає ся, не зносити ніякого примусу, не знати ніякого впину; довкола себе в місточку і в домівці чути якесь кочове безладє, що будь як будь усе ще має для нас так

богато принади; кожної хвилі могли впити ся, настискати й націлувати ся або насварити й набити ся, а все без консекуенцій, бо їм запобіжать приятелі, о скілько у них твердші голови; програти ся до гроша, або до гроша обіграти товариша; розкошувати ся цілими тижнями на переміну то чаркою або батоном, то картами або дівчатами — стілько забав і стілько сердечної втіхи чиж не мусіли піднести наші ярмарки до ряду публичних празників, до ряду шляхецко-провінціальних інституцій! Проявом отсеї нашої ярмаркової хвороби, а при тім виразом нашого суспільного стану було в руських провінціях отє славне балагульство“ (ор. cit, 279—280).

Дальше виясняє кс. Калінка назву балагульства: „Балагула значить жидівського фірмана, що займає ся перевоженєм товарів або пасажерів. У Бердичові, Житомері й Умані ще й тепер коли хто потребує наняти підводу, мовить до фактора: приведи мені балагулу. Жиди-балагули, се рід чумакив, з тою ріжницею, що перші постійно займають ся перевоженєм осіб і річий, а другі лише два рази до року возять збіжеві продукти до Одеси. Щоб зайняти ся чим будь у тих днях, що відділяють один ярмарок від другого, наша тодішня молодіж почала ніби то займати ся годівлею коний. Коли Москалі забрзли і розпродали останки жежибоського та савранського стада, не стало в нашій провінції добрих коний; ті, які скуповувала шляхта по ярмарках, могли рівняти ся з жидівськими фірманськими, або з тою голотою, яку спроваджували Татари з Криму. І ось почали наші паничі входити в зносини з Татарами і через тих набувати троха ліпших коняків. Ся торгівля потребувала великого знавства, щоб не дати себе ошукати татарському купцеві. А що бердичівський ярмарок буває найбагатший на коні, а при тім се місто лежить у середині Русі, в околиці найлюднійшій і окруженій маючою та нічим не занятою молодіжю, то тут засновано столицю балагульства й огнище кінських торгів“ (ст. 280—281).

Під свіжим вражінем тих балагульських компаній ось як описує їх Ржевуский: „Тільки на бердичівськім ярмарку той новий продукт української землі показує ся в цілій своїй пишноті... Нинішні молоді ярмарковичі кричать, верещать, сіють на ліво й на право огидливі вислови, говорять до себе якимось жартоном зрозумілиж тільки їм самим, гасають на шкапах мізерних і худих, якими величають ся мов якими арабськими бахматами“ (Mieszaniny ст. 25). Значить, годівля ліпших пород коний не мусіла бути так дуже їх метою. Се потверджує й Карвіцький:

„В балагульських запрягах не було ані дрібки елетанції. У правдивого балагули мусіла бути не инша як проста бричка, звана перекладною, обшита лубом і вистелена в сидженю околотовою соломою; чотири коні нечувано вибігані, запряжені поруч у простих ремінних шляхах, чим поганьші й оригінальнійші, тим більше пожадані. Жаден кінь із такої чвірки не повинен був ніколи поскочити в гальоп, бо нехитно його зараз би вибракували; мусіли йти всі рівно, швидким, витягнутим тропом, і то не миль або дві, а кільканацять миль без попасу, роблячи що найменше 15 верстов на годину. Повозив ними звичайно сам властивець, з люлькою в зубах на короткім деревлянім цибусі, одягнений у гуньку або свитку з грубого сукна, підперезану черкеським поясом, суто набиванню сріблом, і в широкі шкіряні райтузи. Зимом бараняча шапка, а літом шкіряний кашкет з данком накривали голову. На инший рід елетанції дивили ся криво. Служба прибрана по козацьки, без жадних блискучок або борони Боже гербових гудзиків. Я знав молодих паничів з того часу, що потратили маєтки добираючи четвертого орчиковаго коня, або сироваджуючи з Криму доброго простого хорта, себто такого, що пущений сам із свори хапав без обороту кожного зайця. Хортів вовкодавів цінили балагули дуже дорого. Бо треба знати, що лови з хортами на вовків були у них у великій пошані, далеко більше, ніж польоване зі стрільбами, в якому не смакували. Для того тратили величезні гроші на коні верхові, але зовсім не гарні расові, але на довецькі, доїжджацькі, краюї раси або донські та татарські з Криму. Славний у тих часах Татарин із Бассар-Базару за Перекопом, званий Белай, доробив ся маєтку, сироваджуючи балагулам такі коні та хорти і беручи за них величезні гроші“ (Wspomnienia Wołyniaka, ст. 75—76).

Як бачимо, реляції не зовсім згідні, і признавати балагулам чисто господарські наміри — змагане до годівлі поправленої раси коний — нема ніякої підстави. Се стверджує й сам Калінка, який взагалі відмовляє балагулам усякої поважної думки. „Ніхто з них у ту пору не мав ніякої иншої думки, як тільки з дня на день жити весело, марнувати час, здоровле і гроші, де дало ся ошукати на коні, кого можна було втягти до газардової гри, обігравши висьміяти, своїм підступом безпечно хвалити ся, нарешті чи то тверезо чи по пьяному своїм простацтвом і варварством дивувати цілий край — то були заняті, то розривки балагудів!“ (Kalinka, op. cit. 281).

Аж 1890 р. біограф Антона Шашкевича, Стефан Бущинський, невідомо на якій підставі відкрив у балагульщині глибоше ядро, рід конспірації, що мала метою не більше й не менше, як еманципацію селян та піднесенє серед них осьвіти. „Шляхта в забраних провінціях по перебутих невдачах понала в стан апатії. Кмітизм закрадав ся чим раз більше в суспільність схорвану, без надії, без проводу, без цілі... Конспірація Конарського пробудила їх з летаргії, отворила їм очи. Не було майже ані одного обивателя, який би не належав до неї. Для пропаганди того товариства на таким широкім просторі, в краю, де не було тоді майже ніяких комунікаційних доріг, де поява емісарія проймає смертельною трівогою, треба було обдумати незвичайні способи. В тій цілі люди енергічні та дбайливі про загальне добро предложили свої услуги.

„Ухвалено, що для зближеня з людом треба поперед усього взяти на себе форми, які биля би в очи, а потім зобовязати ся до лагіднійшого поступуваня з селянами. А щоб ширити принцип товариства, порозумівати ся з собою або перевозити емісаріїв та папери, уладжено почтові стації і роздано обовязки птаємним до справи членам товариства, яких жартом прозвано „балагулами“. Пильновано, щоб розбудити суспільство в добрі найліпших коний до бричок. Постановлено прогнати зі шляхетських домів усякий збиток, виректи ся дорогих уборів, карит, цінних повозів, ліберії, добірних страв, навіть вина. Та не пересолювано ні в чім, не силувано нікого до такого скромного життя, заховувано у всім міру. Властителі земель одягали ся в хлопські сукмани, самі повозили; часто й мусіли те робити, щоб не потребувати свідків у небезпечних виправах. Головною і найважнійшою ціхою того товариства було вироблюване прилюдної опінії, зближенє до люду, вплив на суспільність і острый моральний осуд на тих, що поводили ся погано з селянами“ (St. Buszczyński, Pieśni, стор. 24—25).

Не треба мабуть надто глибоко копати, щоб дійти до того, що вся ота патріотична легенда Бущинського не більше як легенда, в яку може a posteriori вірили й деякі бувші балагули, та за якою нема зерна історичної правди. Бо коли справді балагульство було частиною Конарщини, патріотичною конспірацією з метою еманципації сільського люду, то в таким разі не треба забувати, що Конарський прибув до Росії під кінець 1836 р., а був повішений у Вільні 1838 р., що працював головню на Литві несповна рік, і хоча його конспірація була значно розширена

також на Україні, то про те 1838 р. вона була розбита до тла¹⁾. Серед таких обставин треба би припустити, що балагульщина існувала також не довше одного року, а се була-б чиста нісенітниця. Правда, про її початок не маємо докладних даних. Карвіцький говорить загально, що вона проявляла ся між р. 1831 і 1863 (ор. cit. 75), натомість Бобровський датує її початок, а може лише найбільший розцвіт аж по унадку Конарщини, отже по 1838 р. (Pamiętniki I, 42), а на іншим місці тривок її означає цілим десятиліттем 1834—1844 (ibid. 43). Ржевуский в р. 1841 пише про неї як про „нинішню“ появу, а Калінка характеризує її розширене по Україні говорить про довший час її тривку (nim lat kilka upłynęło) і признає їй наслідки, яких не можна би пояснити хвилевим вибухом, хиба лише довголітнім діланем (jakieś powszechne zgrubienie moralne, див. Pisma pomniejsze I, 282).

Тай само в собі оповідане Буциньського недоладне й суперечне. Щоб укрити свої наміри, балагули-конспіратори беруть на себе форми, „які були би в очи“ — по що? Щоб зблизити ся з людию? Алеж вони раз у раз жили серед того люду, і для правдивого зближення з ним не потребували ні кримських хортів, ні донських коний, лише доброго серця. Правда, вони зближали ся до люду, але троха не так по конспіраторськи, як се твердить Буциньський. „Бачили ми нераз — говорить наочний свідок Калінка — сю „українську“ — як її називано — „teżuznę“ на скажених конях калмицької, татарської і Бог зна якої раси, а чим дивогляднішою, тим більше пошукуваною — як їхали в білий день, в одній лише сорочці на тілі, пані, похрипті від вереску, серед найгамірнішого ярмарку, а довкола них рої Жидів, що реготали ся й приплескували тій маскарадї. Бачили іншими разами, як серед ясного дня і зібраних куп народа через Махнівку або Линовець їхали кінно балагули вже навіть без сорочок, у самих лише шкіряних штанцях, кожний з батогом, „знаком своєї власти“, а за тою безсоромною кавалькадою на возі —

¹⁾ Про конспірацію Конарського див. M. Sala, Geschichte des polnischen Aufstandes vom J. 1846. Wien 1867, ст. 81 а також L. Nabelak, Pamiętnik więźnia stanu. Lwów 1875, ст. 122—132. Значне і розширене конспірації вредукували в значній мірі до простого гмбуга, скомпозованого російською бюрократією на покривку нечужаному здирству та вимушенню на штахті, спомини російського жандарма Л. мачевського, друковані 1874 р. в „Вѣстникѣ Европы“ пз. Воспоминанія жандарма.

бо вже на коні не міг удержати ся — їхав цілком голий „Бахус“, себто балагульський кухар зі всіми знаками своєї гідности: рондлями, рожном, нательнею та конвами. Часто роблено огидні маклади, які годї оповісти, а тим більш описати. Такі купи і кашалькади збирали ся звичайно в селі у якогось багатого панича, Подоляка або Українця, де забава починала ся від перегонів і польованя, а потім ішла явна безсоромність і голосна розпуста. Бо коли паничі бавили ся і шляхетські дома день і ніч гриміли паницькими окриками, двірські козаки та услужні фактори бігали по заулках сусідного місточка, щоб господар міг коханим гостям пробити милу несподіванку. От і котили ся селом брики наладовані тим „товаром“, а селяни дивлячи ся на такий соблазн хрестили ся думаючи, що се вже кінець світа, і замикали по хатах своїх жінок, дочок і недорослих дітей. „Пек з ними!“ — говорили. „Добре дуріти, коли приступає. Перейшло наше панство на якесь циганство“. Бо й се треба додати, що в тім балагульським житю кожний молодий шляхтич мав повірника, товариша і друга — якогось „молойдця“ українського, двірського ковака. Се вважали за якийсь рід пропаганди, за спосіб зближення до люду! О бідний наш люде! Ось як вели тебе твої найближші вчителі, твої старші брати!“ (ор. cit. 281—282).

Супроти сього категоричного свідощтва, потвердженого споминами Карвіцького та Бобровського, дальші похвали Буциньського виглядають радше на глузуване: „Шляхта польська збираючи ся на польованя, вироблювала в собі духа єдности, привикала дивити ся на хлопа як на рівного собі чоловіка. На огнистих бахматах (!) вправляла ся до трудів і простого житя, в тих перегонах творила готові ряди хоробрих їздців в разі потреби. А не кождому легкий був доступ до балагульщини. Панич без освіти, що не розумів висшої мети в житю і думав собі, що все залежить на конях, хортах та ловах, був наражений на насміхи. Щоб бути принятим до балагулів, треба було визначити ся чим будь, хоч би тільки дотепом“ (Pieśni, 26). Що до сього остатнього пункту, то найліпше ілюструє правдомовність Буциньського Т. Бобровський, кажучи, що балагульщину викликало „nieuctwo і próżnowanie“ (Pamiętniki I, 43, пор. цитовану висше характеристику Калінки) і додаючи характеристики деяких балагулів. І так Петро Виржиковський, „srodze naiwny і wuzyskiwany przez kamratów“ (I, 66), Вінкентий Букар „prosty sługa boży і bałagula“ (I, 67). А Калінка констатує наслідком балагульщини „якесь загальне моральне отупінє; несовісність у фі-

нансових та горожанських відносинах вийшла майже в звичай, на неї дивилися кризь пальці, а дехто навіть хвалив її нею. Цивілізація очевидно понизила її на кілька щаблів. Там, де шукали своєї слави в зручній підступі, в здібности до чарки, карт і розпусти, мусіло затертися правдиве почуття честі; вже й поєдинків інших не знали, як на батоги! А чи треба додати нарешті, що коли на тих верескливих юнаків прийшов пізніший твердий час проби, то де треба було показати твердість і енергію, вони показали лише бездушність та нікчемну м'яккість!" (Op. cit. 283).

Можна сказати, що тут Калінка пересолив, накладаючи на балагулів занадто темні фарби і звалюючи на них витворене таких хиб українсько-польської суспільности, які були й без них і перед ними, як ось неслівність у фінансових та горожанських відносинах, звичай хвалити себе зручно доконаним підступом, картярство і т. и. Та з другого боку повним незнанням відносин грішить Бущинський, коли признавши балагулам високі політичні прикмети, силкується ось яким софізмом пояснити той факт, що по упадку Конарщини балагулам не стало нічого. „Уряд — каже він — знав про головні цілі балагульства, але не відкрив нічого, бо не було ніяких паперів ані форм, що могли би скомпromітувати їх“ (Pieśni, ст. 27). Так як коли б для сконстатованя конспірації треба доконче аж писаних статутів та документів і як коли-б у Росії не було засуджуваня „адміністративним порядком“. Далеким ближшим правди видається мені Карвіцький кажучи, що „уряд зовсім не вважав їх небезпечними, а коли кого з них за якусь голоснішу галабурду ярмаркову доводилось арештувати, то його майже зараз випускали“ (Wspomnienia Wołyniaka, 77).

Чим же була властиво балагульщина і яке було її значіння в життю українсько-польської шляхти? Мені здається, що найбільше підходить до правди Бобровський, бачучи в балагульстві „деякий протест, деяку реакцію“ проти того шкаралупництва („ślimaków społecznych“), що загніздилося було серед шляхетської суспільности по змарнованих зусиллях 1831 і 1838 року (Pamiętniki I, 64). „Переслідуваня таких суспільних слимаків, тих, що повзали перед властю, яка топтала загал, переслідуваня збаблених і хорих на велике „панство“ ровесників“ — ось у чім бачить Бобровський заслугу балагулів, а Бущинський пересолюючи своїм звичаєм говорить, що „головною і найважливішою прикметою сего товариства було вироблюваня прилюдної

опинії, зближеня до люду, вплив на суспільність і острій моральний осуд на тих, що зле поводилися з селянами“ (op. cit. 25). О скільки ті фрази мають троха конкретного значіння, о стільки їм перечать відомі нам про балагулів факти. Мені здається, що замість силоміць підсувати їм якісь висші інтенції, яких у них не було, ліпше буде вважати балагульщину за елементарну, мало свідому а часто цинічну реакцію против усеї тої фальші шляхетсько-панського життя, що виробилася віками, та особливо при кінці XVIII і в початку XIX в. дійшла до найвисшого ступня під впливом французчини. І мовою й манерами, одією і способом думаня польська шляхта на Україні так була відбила не лише від українського народу, але загалом від простоти й натуральности життя, що скоро послабла дисципліна, якою піддержували сю ненатуральність школи й салони, мусіла наступити реакція в противний бік: против обовязкової та модної французчини виступає в устах шляхтичів „хлопська“ українська мова; против фраків та жаботів — прості гуньки та шкіряні райтузи; против блискучих карит та фаєтонів — прості лубяні брички, і так скрізь, аж до поєдинків на батоги. Що при тім, бодай у більшости балагулів, не було в свідомости ніякої соціальної мети, ніякої реформи, ніякого переслідуваня тих, що погано поводилися з селянами, на се маємо докази в тій характеристичній обставині, що балагули найчастіше любили робити свої цинічні демонстрації — дамам, львицям салонів та репрезентанткам чужоземної моди й ненатуральности. Сю антипатію балагулів до дам підносить з обуренем уже Ржевуский, а Калінка оповідаючи, як власне дами силкували боротися „z tą hajdamaszyną“ і через се стягли на себе ненависть балагулів, додає: „Чатовано на них по дорогах, і коли повіз заїхав на греблю або в тісну доріжку, окружала його несподівано ватага „skórkowuch“. Тоді купа балагулів повбираних у холошні і шкіряні куртки, а без сорочок і краваток, триумфально проводила горючі з сорому жінчини. Іноді балагули наускавали на коршми, де дами мусіли зупинитися попасом або ночувати, і під вікнами виробили їм серенади з українських пісеньок, від яких аж вуха винули“ (Kalinka, op. cit. I, 283). Одну анекдоту того рода оповідає й Бобровський. „Одного разу дев'ять балагулів переїздячи через греблю признали відповідним викупити її. От і купують її, аж ось із гори до греблі надїздить ляддара повна жінчин. Була се пані Падлевська з доньками, якої син також числився до балагулів. Ті пани не пізнали повоза матери свого товариша,

велять своїм слугам зупинити повіз силоміць і посидають сказати, „що король і королева Конто“ хочать зложити їм візиту, — а повідчинявши дверці повоза на проліт усеї 9 голі переходять через повіз. Аж по доконаній бурді отямили ся, кому її зробили, і втекли“ (Pamiętniki I, 47).

Оттака то була поява та польсько-панська балагульщина на Поділю, Волині та в части на Україні. І в тій появі центральною особою — не відомо від коли — робить ся Антін Шашкевич. „Він був найдотепнійший і наймиліїший у товаристві, заслужений у битвах, славний з відваги, загально люблений і шанований“ — каже Буцинський (op. cit. 25), і за се, мовляв, на вплив жартом прозвали його „королем балагулів“. Правда, того самого „улюбленого та шанованого“ чоловіка Карвіцький назве „szaleńcem i paliwodą“ (op. cit. 78) а Бобровський скаже, що він вів перед в „objawach niesforności najczęściej gwałtownej i nieprzrzywoitej“ (Pamiętniki I, 43), хоч ані один ані другий не відмовляють йому здібности і деяких гарних прикмет.

Ось як характеризує Бобровський зверхню поставу А. Шашкевича. „Зовсім негарний з лица, дуже сильний і зручний, наділений великими вродженими здібностями міг би був певно робити щось ліпше, ніж королювати над балагулами“ (op. cit. 45). Калінка не називає його імени, а тільки раз натякає на нього, характеризуючи загальну безмисність балагулів: „Ale z ludzi najbardziej znaczących w świecie bałagulskim nikt, nawet sam król Imć nie miał wówczas innej myśli, jak tylko z dnia na dzień żyć wesoło“ (op. cit. 281). Між своїми товаришами мав Шашкевич прозвище „Шашка“; обік нього виднійшими балагулами були „віце-король“ Владислав Падлеский і адютант Адам Вилежинський (Buszczyński, op. cit. 27; Karwicki, op. cit. 77).

Закінчило ся Шашкевичеве королівство досить несподіваною пригодою. З наказу київського генерал-губернатора Бібікова його арештовано і відставлено до Києва. Буцинський, розумієть ся, твердить, що се стало ся 1838 року рівночасно з арештами членів Конарщини; на той сам рік кладе його арештоване й Бобровський (Pamiętniki I, 46), та мені здаєть ся се мало ймовірним; причину виясню дальше. Карвіцький оповідає, що

¹⁾ Карвіцький обмежує її розширене на реїон довкола Бердичова „по Любар на захід, по Сквиру і Васильків на схід, бо своїм промінем віколи не доходила Дніпра“ (op. cit. 77); Калінка підкреслює її розширене серед заможнійшої молодіжи на Україні (op. cit. 282).

Шашкевича й Вилежинського велів Бібіков арештувати „z powodu jakiegoś głośnego szaleństwa popełnionego na jarmarku berdyczowskim“ (Wspomnienia Wołyniaka 77, 78). „Вхоплено обох як стояли — оповідає він далі, — і повезено поштою під конвоєм поліції перед лице всевладного сатрапа. Бібіков з грізним виразом лица звернув ся до Шашкевича:

— То ви король балагулів?

А сей зовсім не змішавши ся відповів просто, подаючи йому свою невідступну нагайку:

— Складаю своє берло до стін вашого нревосходительства і поручаю вашій ласці мойого адютанта Вилежинського (op. cit. 78).

Буцинський подає промову Шашкевича троха в иньшій версії. На питанє Бібікова, чи він король балагулів, мав Шашкевич відповісти: „Ваша ексцеленція заволоділи моєю державою. Від тепер своє берло й корону складаю в ваші руки“. Сяк чи так, досить, що ся дотепна відповідь розвеселила Бібікова і він велів увільнити Шашкевича. Се тим більше стверджує оповіданє Карвіцького, що Шашкевич не був арештований за ніяку конспірацію, але за якусь галабурду і не сидів у кріпости. Бобровський, який дату його арештованя кладе на 1838 рік, додає, що се несподіване увільненє „вбило його морально в очах його приятелів“, що від тепер він запер ся в домі і, як казав дехто, почав пити. Ну, провадивши кілька літ описане висше балагульське жите Шашкевич не потребував „починати пити“ аж по повороті з Києва, бо-ж значна часть балагульських дивацтв, а особливо їх манія ходити та їздити голо в білий день посяняєть ся високо розвиненим алькоголізмом. А з другого боку Ржевуский ще 1841 р. пише про балагульщину як про „нинішню“ появу і згадує також про твори „jednego z ich gumowników baragołskich“; він чув „jego wiersze na pamięć powtarzane przez jego przyjaciół“. Нема сумніву, що мова тут про вірші Шашкевича; значить, у ту пору його популярність не була ще впала і про його пригоду з Бібіковим Ржевуский не знає нічого.

Та сяк чи так, чи задля надшарпаного балагульським житєм здоровля (Буцинський згадує про його голос „podobny do dźwięku garnka rozbitego“ — op. cit. 29), чи задля того, що балагульщина помалу вийшла з моди, Шашкевич устаткував ся, оженив ся і почав господарювати. Аж 1863 р., коли в Варшаві вибухло повстанє і на Україні шляхта почала організувати ру-

хавку, Шашкевич віддав своїх трьох синів генералови Едмундови Ружицкому, синові того Кароля Ружицкого, під яким сам він брав участь у повстанні 1831 р. Про геройські діла молодих Шашкевичів не чути нічого. По упадку повстання вони втекли до Галичини; за ними подав ся також їх старий батько, якого маєток сконфісковано. Жив ще кільканацять літ у Галичині; вмер у марті 1880 р. в с. Кунисівцях коло Городенки (Buszczyński, ст. 3—4).

III.

Вся ота балагульщина з її королем цікава для нас не лише як епізод із історії Польщі на Україні, але головню тим, що в ній грає деяку ролю й український елемент. Балагули ніби то зближують ся до народа, залюбки говорять по українськи не лише до своїх слуг і підданих, але також поміж собою, в своїх салонах, а їх „король“ А. Шашкевич славить ся не лише своїми коршемно-ярмарковими геройствами, але також укладанем українських пісень. Варто придивити ся ближше тому напливови українського елемента в польсько-шляхотське жите та тому збогаченню української поезії, яке по думці декого з Поляків дала балагульщина.

Отже поперед усього треба зазначити, що і в тім зближенню до українщини так як у всім иншій, балагули не дали принципіально нічого нового. Українське панство з давна з konieczности розуміло українську мову, нераз і перед тим уживало її й по салонах. Я вже згадав у початку сеї розвідки про українські пісні в польських друках та рукописах XVII—XVIII в. І в XIX віці, коли національна свідомість серед Поляків значно розвинула ся, ми маємо свідомства про многих українських панів, що в товариській розмові з рівними собі любили говорити по українськи. Одного такого пана описав Крашевский у повісті „Dziadunio“ і вложив у його уста цілу купу українських приповідок. Про иншого такого пана, що „mawiał po rusińsku, skoro był podrażniony“, Яна Їжицкого, оповідає Т. Бобровский (Pamiętniki I, 74—78). Також і в складаню українських віршів балагули не були оригінальні, а йшли за слідами давнійших безименних польсько-українських віршарів, а головню свого старшого сучасника Тимка Падурри, якого вірші зложені в роках 1824—29 були на Україні по панських дворах дуже популярні,

ширені по часті самим автором, що при дворі Ржевуского в Саврані завів був щось в роді співацької школи з дворових козаків і якому допомагав мандрівний бандурист-шляхтич Відорт. Зрештою й сам Падурра в р. 1828 пустив ся був у фантастичну подорож по Україні понад і за Дніпром, перебраний за лірника, з метою — вести при помочи своїх пісень та розмов польсько-патріотичну пропаганду серед потомків давнього козацтва¹). Ані Шашкевич, ані його балагули, виплоди пори депресії та реакції, не ціляли так високо. Шашкевичеві українські вірші, бодай ті, що дійшли до нас, не мають зовсім історично-пропагандового характеру. Коли вірити його біографови Буцинському, то Шашкевич укладав таких пісень дуже багато і всі вони були „naszechowane śliczną, rzewną i prawdziwą poezją“ (op. cit. 29). Можливо, що вони робили деяке вражінє, коли сам автор співав їх — а мав співати дуже гарно. „Хоча звук його голосу був подібний, як сам говорив жартуючи, до звука розбитого горшка, про те коли співав зворушений і пронятий особливим вітхненєм, то слухачів пробігала дрож. Чи то співав думки власного складаня, чи тужливі думи українського люду, чи нарешті боеві пісні або різкі та веселі мазури і краковяки, захвачував, поринав, підносив і володів душами слухачів; стілько чуця було в передачі, таке майстерне відтінюване мелодій“ (ibid. 29). Без сумніву, багато в тім дітірамбі пересолено, але-ж і Карвіцкий, загалом несклонний хвалити Шашкевича, признає йому гарний співацький талант. „Годі відмовити Шашкевичеві великих здібностей, які марнував так безхосенно. Мав вроджений дар до поезії і музики, прегарно співав людові і власного складаня пісеньки в українській мові при акомпаніменті фортепяну, до яких сам дороблював музику. Славного мав козака бандуриста, що співав і грав на теорбані. Спів Шашкевича був дивно принадний, а слова пісні містили нераз глибоку, тужливу поетичну думку. Тимто слухано його цілі ночі, а він далі чудово імпровізував без кінця“ (Wspomnienia Wołyniaka 78). Коли осуд сих панів про Шашкевичів спів так само вірний, як їх осуд про поетичну вартість його пісень, то мусимо сказати, що їх смак був дуже невибагливий і розуміне краси поезії та музики дуже невисоке. Ржевуский натомісь осудив балагульські вірші дуже остро. „Między mnóstwem wierszy płaskich, trywialnych, jało-

¹) Pyśma Tymka Padurry. Wydanie posmertne z awtohrafiiw. Lwów 1874, ст. XXVII—XXXVIII.

wych a czasem nawet bez zupełnego sensu natrafia się czasem na taki, w którym jakiś dowcip się przebija" (Mieszalniny ст. 31). Це, здасть ся, буде найвірнійший осуд, коли можна з того невеличкого числа Шашкевичевих пісень, які опублікував Буциньський, судити про всю масу затрачених. Що тут не весь репертуар Шашкевичевої музи, доказує той невеличкий прицинок, який можу докинути до нього з рукопису, що припадком дістав ся в мої руки¹⁾.

Збірочка, яку опублікував Буциньський, дістала ся до його рук також припадком: її прислав йому свояк А. Шашкевича, Медард Шашкевич, із Ірацу в листом (ор. cit. 30), де каже: „Pozostałe u mnie jednego dwanaście jego pieśni wraz z nutami nie bardzo dokładnie miałem zamiar dopełnić i wydać. Na nieszczęście czasu mi na to nie staje“. Разом з листом Медард Ш. прислав Буциньському не 12, а 18 пісень і ще з додатком початкового уступу з „Катерини“ Шевченка, підложеного під ноти може самим таки Шашкевичем. Буциньський додав до сего ще українську віршу Петра Горбковського пв. Razom, уложеноу в приводу варшавських демонстрацій 1861 р., так що всіх віршованих творів у збірці вчинило ся 20. Ось їх титули й початкові рядки:

- 1) Nad Jatraniom (Tam hde Jatrań kruto wjetsia, ст. 35—36).
- 2) Slozy (Każut lude szczom szczasływyj, ст. 37—38).
- 3) Pohulanka (Sim deń mołotyła, ст. 38—39).
- 4) Czumak (Oj ja czumak nieszczasływyj, ст. 40—41).
- 5) Lubow (Skażit wy, szczo bez lubowy, ст. 42—43).
- 6) Jak czyje szczastje (Deń po dnawi, rik prochodyt, ст. 43—44).
- 7) Toska (Oj ty każesz mij myleńki, ст. 45).
- 8) Czariwnycia (Doczko, nebes krasotoju, ст. 46—47).
- 9) Hore w serci (Komu misiać śwityt' myło, ст. 48).

¹⁾ Припадок се справді незвичайний і варто тут оповістити його. Перед двома роками одержав я від звісного нашого новеліста М. Яцкова пачечку старих паперів, що знайшли ся в селі Адамівці недалеко Бережан у тамошній церкві за образом. Між тими паперами знайшли ся уривки зошитів, де руськими буквами переписано деякі укр. думи та деякі поезії Шевченка, а надто аркушик і піваркушик листового паперу з копією трьох віршів Шашкевича, а власне двох польських і одного українського. Сей рукопис датований 16/28 мая 1860 р. Подаю дальше сі вірші в докладній копії з того рукопису.

10) Sor w chati (Może ty, może ja prowinyły w słowi, ст. 49).

11) Wspomynka (Po śmierci córki Matyldy z Szaszkie-wiczów Chlebowskiej: Wyskazaty, szczo buwało, pamiaty nestane, ст. 50—51).

12) Dumy (Dumy moji, stary druhy, ст. 51—53).

13) Mynułość (Szczu mynuło, ne wernet sia, ст. 53—54).

14) Burlaka (Po utracie ojczystego majątku: Wydno skazano sud'boju, ст. 55—56).

15) Mynuwsze (Prohulałoś, prożyłoś, ст. 56—57).

16) Orle. Pieśń śpiewana przez Ukraińców podczas wojny Krymskiej (Pidnoś kryła orle bilyj, ст. 58—59).

17) Wernyhora. Z 1863-go roku (Nute chłopci wychod' z chaty, ст. 59—60).

18) Do druhiw (Spamiatajtes druhy myły, ст. 61. Видавець додає, що під сею піснею поміщено дату 1874 р.).

19) Z Kataryny (Szewczenki: Kochajcie sia czornobrowy, ст. 62—63).

20) Razom (Pieśń Piotra Horbkowskiego, Podolaka, który zginął pod Miropolem na Wołyniu w kwietniu 1863 roku w walce z Moskalami. Muzyka S. B., ст. 63—65).

Котрі з тих пісень можна вважати творами Антона Шашкевича? Очевидно дві остатні відпадають від дискусії, бо тут виразно видно імена авторів. Можна дуже сумнівати ся, чи Шашкевичевого пера також чч. 16 і 17 — патріотичні пісні з рухів 1854 і 1863 р., хоча, розумієть ся, рішучого доказу проти його авторства з самого тексту пісень не можна видобути. З інших пісень ч. 3 — давня дворацька пісня уміщена в повнійшій варіанті також у Вацлава з Олеська; супроти сього варіанта Шашкевичеви могла б належати хиба остатня строфа, коли й вона не взята з якого иньшого варіанта. Буциньський зазначає, що Шашкевич і сам признавав ся, що деякі свої пісні „виняв з уст люду, і надав їм лиш артистичнійшу форму“ (ор. cit. 30). Хто знає правдиві народні пісні і порівняє їх з Шашкевичевими, тому відразу стане ясна вся недорічність сього реченя. Шашкевич очевидно приймав за народні — оті популярні по дворах псевдо-козацькі, а радше дворацькі пісні, тай у них, як зараз побачимо, не вмів внести нічого інінко артистичного. Візьмім хоча би згадану пісню „Sim deń mołotyła“ і порівняймо текст Шашкевича з текстом Вацлава з Олеська. Строфа 1 в обох зовсім однакова, а далі йде ось як:

А. Шашкевич.

Oj ne žal myni hroszy,
Bo Laszok buŕ choroszy.
Laszok luby, Laszok myły,
Z Laszkom pidu do mohyły.

Laszok pidhołyt sia,
W żupan pidstroit sia;
Guzy błyszczat wid kontusza
Mij Laszoczok, moja dusza.

Ne choczmu muzyka,
Cur, pek czołowika!
Z perciom juszki nahotuju
I z Laszoczkom pożartuju.

Za czech arendaru
Daj horilki czaru.
Ne bary sia, mij serdeńku,
Szczyrym sercem a pouneńku.

Як бачимо, оба варіанти однаково стійні, та щоб Шашкевичдесь підправив старий текст, годі сказати. А коли порівняти його остатню строфу з тим, як кінчить ся пісня у Вацлава з Олеська:

Try dni mene lubyw,
na weś wik zahubyw —

то можна сказати, що Шашкевич не доріс навіть до зроуміння сеї справді трагічної рефлексії і закінчив свій варіант чисто пняницьким зворотом.

Так само не оригінальна пісня ч. 4, Czumak, пор. Żegota Pauli, Pieśni ludu ruskiego II, 88—89, і численні варіанти зведені до купи у Рудченка, Чумацькія пісні, ст. 121—114 та Головацького, Пісні Гал. и Уг. Руси I, 178; III, 76—77.

Пісня ч. 2, се сильно скорочена перерібка народної пісні, записаної в двох варіантах і надрукованої в збірці Чубинського (Труди т. V, ст. 360—361). Подаю тут паралельні строфи, зазначаючи, що в народній пісні строф 12, а у Шашкевича 5 (друга строфа повторена на кінці ще раз):

А. Шашкевич.

Każut lude szczom syczasływuj,
Ja z toho śmiju sia,
Bo ne znajut jak ja czasto
Slozamy załjusia.

Вацлав з Ол. (375).

Ne žal meni hroszyj,
bo laszok choroszyj,
choť szist' hroszyj utratyła,
ałem laszka prynadyła.

Laszok hoży, laszok myły,
pidu z laszkom do mohyły,
tam trawycia zeleneńka.
tam presplu sia mołodeńka.
(Далі пропускаю дві строфи).
Czysto ohoływ sia,
w żupan wystroiw sia,
guzy jemu u kontusza,
A mij laszok, moja dusza.

Het precz wsia rodyna
i mużyk i drużyна

.....
kuplu jemu horilońky,
pałyncyiu z pszenyczońki.

1(a) Кажуть люди, що-м щаслива,
Я з того тішу ся:
Най не знають, як не раз я
Сльовами валлю ся.

Lita moji mołodyji,
Lita mołodeńki!
Koly wy tak nieszczasływy,
Bud' też koroteńki.

Lita moi promynuly
Jak doszczowa chmara,
A teperki nadomnoju
Jakaś Boża kara.

Płynut' moi dni za dniamy,
Lita za litamy,
A ja szczastia ne zaznawem,
Żal myni za wamy.

Luczше було мене мату
Na świt ne rodyty,
Bo takomu nieszczastnomu
Trudno wik dożyty.

3(a) Літа мої молодії,
Літа молоденькі,
Маю ж бути нещасная,
Будьте коротенькі.

2(b) Перше літа пролетіли
Як дощова хмара,
А тепера надо мною
Якась божа кара.

2(a) Плинуть мої дні за днями,
Літа за літами,
А я щастя не знала,
Жаль мені за вами.

3(b) Лучше було мене, мати,
В купелі валляти,
Ніж такую нещасную
На світ видавати.

Як бачимо, Шашкевичева пісня не що, як механічне склепне кількох куплетів народної пісні та перерібка жіночої пісні на мужеську. Що пісня записана у Чубинського (вар. а в Ушицькім пов. а вар. б записаний Новіцьким невідомо де) не перейшла в народні уста з Шашкевичевого концепту, се було-б легко доказати, зводячи до купи поодинокі її куплети з давніших записів, прим. із Вацлава з Олеська. Те саме можна сказати також про коротку пісеньку „Toska“ (ч. 7), якої три строфки в кращій формі можна би віднайти в збірках народніх пісень. Таким робом лишилось би 12 пісень, яких авторство більше-менше напевно можна признати А. Шашкевичеві, а власне: „Nad Jatraniom“, „Lubow“, „Jak czyje szczastie“, „Czarniwnycia“, „Hore w serci“, „Sor w chati“, „Wspomynka“, „Dumy“, „Mynuloś“, „Burlaka“, „Mynuwsze“, „Do druhiw“. Мабуть до такого висновку доходив і Буциньський пишучи: „Nie ulega wątpliwości, że jeśli nie 18, to najmniej 12 pieśni ułożyl w słowach i w melodji Antoni Szaszkiewicz“ (op. cit. 30). До сього числа треба додати ще незатитулований польський віршик до якоїсь Целіни (6 строф по 4 рядки), українську віршу також без титулу, зложеноу зі ветупу (Do Redakcyi) і з діяльота пв. „Kazka I-sza. Iwan z Kornijem“ і з польської пісні „Mazur hołubiec na robicie lansiera“ (6 строф по 4 рядки).

Детально розбирати ті твори вірш за віршом не варто. Порівнюючи Шашкевичеві пісні з піснями Тимка Падурри треба

признати, що властивого поетичного таланту не мав ані один ані другий. Оба вони однаково, себто однаково слабо володіли українською мовою, знали її, так сказати, для буденного вжитку, але не звикли були думати нею; тимто беручи ся скласти пісні тою мовою вони або торочили тривіалізмами, парафразували народні пісні, або попадали в силуваний, неприродний тон. Та що Шашкевич не силкував ся на високі теми, не складав балад ані патріотичних покликів, а висловлював звичайні собі почуття та події, тим то й пісні його простійші, гладші і часом навіть промовляють до душі, і через те й здобули собі далеко більшу популярність серед польської й української інтелігенції, ніж пісні Падурри. Ми маємо цікаве свідощтво М. Старицького, що Шашкевичева пісня „Там де Ятрань круто веть ся“ при кінці 50-их років співала ся по шляхетських дворах у Полтавщині¹⁾. До Галичини вона дійшла ще в 60-их роках у перерібці, що починає ся строфою:

Там на горі крута вежа,
Там бистра тече вода,
Там дівчина чорнобрива,
Хорошая, молода.

Ся перерібка тільки на половину відповідає оригіналові (зрештою Бог його знає, де тут оригінал, а де перерібка): перші чотири строфи відмінні, а останні чотири строфи такі самі, лише з маленькими відміннями:

Гал. вар.

Бо ти роду богатого,
Отець, мати ще живє,
Єсть богацтво, красна хата,
А в тій хаті всего в.

А я бідний сиротина,
Пуца мені рідний брат,
Шабля, бурка — вся родина,
А кінь сивий, то мій сват.

О, минули тіі літа!
Коню сивий, де той час,
Щоємо знали славу світа,
А в тім світі знали нас!

А. Шашк. ст. 36.

Oj diwezyna strach bohata,
W neji ba't'ko, maty je,
Je u nejji swoja chata,
W toji chati wsioho je.

A ja bidnyj serotyňa!
Step lysz myni ridnyj brat,
Szabla, burka wsiaj rodyna,
Sywyj konyk, to mij swat.

Hde podiłyś tiji lita?
Koniu, koniu, hde toj czas,
Jak my mały sławu świta,
W ciłom świti znały nas.

¹⁾ М. Старицький, Къ біографіи Н. В. Лисенка. Воспоминанія (Кіевская Старина 1903, декабрь, ст. 455).

На що людям повідати,
Де милої ворота?
На що людям тоє знати,
Де кохав ся сирота?!

Na szczoż ludiam teje znaty,
Hde myleńkoj worota?
Na szczo im teje kazaty,
Hde kochaje syrota.

Аж десь у 80-их роках перейшла до Галичини й перша половина сеї пісні з переминою Ятраня на якийсь фантастичний „Татран“, і то прийшла з Буковини, де до неї доробив музику пок. Воробкевич, музику далеко красшу від Шашкевичевої, опублікованої Бущиньским. Бодай що до сеї одної пісні можна признати правду Бущиньскому, що вона „розширила ся між Дніпром, Дністром і Бугом, а навіть перейшла за Дніпро і над Двину“ (тамже 31), хоча дальше його твердженє, що її співали „niemal wszyscy wieśniacy“, належить до тих самих польських ілюзій, які держать ся доси прим. про Падурру. До селян ся пісня може дійшла де-де з дворів, а в Галичині через хори організовані інтелітентами, і то хиба задля мелодії, а не задля слів.

Цікаве питанє: о скільки балагульщина й її такі чи інші ідеї та ідеали знайшли відгук у піснях Шашкевича? Іншими словами: чи є в них щось таке, що виправдувало би твердженя Бущиньского про патріотичні та конспіраторські заходи балагулів та про їх змаганя зблизити ся з народом та підносити його? На се питанє на підставі того скупого матеріялу опублікованого доси нам приходиться ся відповісти зовсім негативно. Пісні Шашкевича політично й соціально зовсім безбарвні. Найбільша їх часть обертаєть ся в кружі чисто індивідуальних, особистих почувань (Lubow, Czariwnycia, Hore w serci, Mynułość, Jak czyje szczastie). Автор загальними словами жадуєть ся на своє горе, на капризи долі; тут навіть удаєть ся йому не один гарний поетичний образ, прим. остатня строфка в „Над Ятраньом“; або отся:

Sud'ba oczy jak zawiaże,
Probuj jak хоч — ne pocelysz.
Szczastia weze, śliped' ide,
A fortuna pidhaniaje. (Ст. 44).

Найвише добро в житю чоловіка по думці нашого автора — жіноча любов.

¹⁾ З рукописної збірки з 60-их років, у моїм посіданю. В тій формі пісня без назви автора була нераз друкована в „Збірниках“ та „Співаниках“ 70-их і 80-их років.

Rizny lude, rizny dumki:
Toj zołota chce,
Toj honory ociniaje,
Ja — serce diwocze. (Ст. 42).

В своїому житю він не має згадати ні про що краешого, як про „наших чорнобрових, що колись любили“ (ст. 53) та про тих дівчат,

Szczo jak słowo dały,
To do smerti ne zminyłyś,
Z słowom umerały. (Ст. 54).

Навіть сповідаючи ся своїх гріхів і думаючи про смерть він каже:

W cerkwi stanem tam hde lude,
Pokłoniw wid nas ne bude:
Ne zabyły, ne ukrały,
Tilki diwezat pidmowlały.

Zbahatywszys spomynkamy
Pomrem, ale kozakamy;
Na pochoron na dzwinnyci
Ne zmistiat sia — mołodyci. (Ст. 56 – 57).

Мабуть найкрасший з його віршів, в усякім разі такий, де під впливом дійсного особистого горя виявляєть ся дійсна духова фізіономія автора, се вірш „Бурлака“, написаний, як нотує мб. видавець, по утраті батьківського маєтку. Подаю його тут у цілости.

Wydno skazano sud'boju
Buty Szaszi burłakoju,
Worożeńkiw potiszaty,
Szczo ostaw sia sam bez chaty.

Wstaniu w ranci, pomolu sia,
Wypju czarku, ne taju sia,
Ale tuhy ne zallaty,
Jak zhadaju, szczo bez chaty.

Maju druhiw, sława Bohu,
Szczo ne stoju u porohu,
Toż ich lubwy ne zabudu,
Może kołyś w chati budu.

Ne raz na sebe dufaju,
Obizwatys, jak sam znaju,
Ależ muszu zamouczać,
Jak zhadaju, szczo bez chaty.

W czużoj chati rik hodyna,
Chotia po serci družyna.
Jak burłaci za stoł lizty,
Czużu praciu darmo jisty!

Що правда, з сеї вірші не видно (вона на жаль недатована), з якої причини Шашкевич утратив маєток; патріотична нота не озиваєть ся. Вона не брешить і в тих польських віршиках, що містять ся в моїм рукописі, хоча й тут автор уміє горкнути досить симпатичні ноти. Ось ті вірші:

Dedykowano przez Szaszkiewicza Celinie z muzyką¹⁾.

Od wdzięków nikt się nie chroni,
W nich potęga jest odwieczna,
Lecz gdy młodzież rubla goni,
To przy wdziękach jest bezpieczna.

My starzy sercem przeżyli,
Było tęskno, było miło,
Przed piękną piękną czołem bili,
Co ból dało, to goiło.

Szedłeś ojców ziemię bronić,
To spojżenie [sic!] zapał dało,
Było komu łzę uronić,
Gdy się kulą w łeb dostało.

Dziś młódź zimna, więc stateczna,
Dosyś grzeczna, nie wszeteczna,
O tak jakoś, co to słowa
Nie wynajdzie polska mowa.

Dziś pryncypja jakieś nowe,
Swego chowu dżentelmani,
Wszystkiem gardzą, co krajowe,
Nie żyjąc — życiem znękani.

Po angielsku kochać z taktem,
Po francusku za kontraktem,
A po polsku sercem całem, —
Oj, ja zawsze tak kochałem.

Гарні слова, хоч контраст між молодим і старим поколінням підхоплено мабуть не зовсім вірно, бож діла хоч би й самого Шашкевича окрім його на пів хлопячого воєнного епізоду нічим не виправдували того, щоб він любив щось так, як тут каже. Другий віршик, се імпровізація, написана, як сказано в уязві

¹⁾ Сї слова написані поздовж першої сторінки обік вірша тою самою рукою, що й весь рукопис. Титулу нема.

під текстом, „w czasie tańcowanego lansiera, a ukończona przed zakończeniem drugiej figury“. Її титул:

Mazur hołubiec na pobicie lansiera.

Do hołubca, chłopcy żwawi!

Hej Mazur ochoczy
Z zapalem uczuć zabawi
I dziewczątek oczy.

Sercem władnie ich spojrzenie,

W Mazurze zachęca.
Ja choć stary tak to cenię,
A cóż dla młodzieńca!

Krew nie woda, a więc koło
Przy spojrzeń wymianie!
Kto tak czyni, ten wesoło
Do Mazura stanie.

Serce Polkom, miecz dla kraju,
Ochota w wiwacie.
Święć się praojców zwyczaj! —
Prawda, panie bracie?

Toż więc Polki dzień godowy
Po polsku obchodźcie:
Mazur — taniec narodowy,
Lansiera porzućcie!

Tak przeminie każda moda,
Jak przemija chmura.
Żeby ze mną była zgoda,
Tańczujcie Mazura.

Та найважніший для нас і в культурно-історичного погляду найцікавіший з усього Шашкевичевого віршованя третій, український вірш, поміщений у тім рукописі. Щоб зрозуміти його значінє, треба пригадати, що він був написаний 1860 року, коли гутірка про близьку волю кріпаків бентежила серця й розуми всіх інтелігентів Росії, коли по містах уже радили шляхетські комітети над справою викупів селян. Яке-ж становище займає Шашкевич супроти цієї справи? А ось слухаймо:

Do Redakcyi.

Proszu Waszej, Pane, łaski,
Pryjmit' w peczat' moi kazki.
Wy nedaste może wiry,
Szczu w nych zawtra i bez miry
Nauka czasom strylaje,
A udaczna popadaje.

Jak¹⁾ budut rady czytaty,
Czasteńko można pysaty.
Szczu to szkodyt i Wielmożnym
Buty na wse ostorożnym?
Mużyków znaty, to sztuka,
J — ne prohniwajtes — nauka.
Idnoj zemli wsi my dity,
Trab sia jakoś zrozumity;
Ne zawadyt, ba, pomoże, —
Dopomoży tylko Boże.
Nech uczyt Iwan Kornija —
Dla wsich nas maty nadija.

Kazka I-sza. Iwan z Kornijem.

Kornij.

Zdorowy były, Iwane!
Po czasi skażut wam: pane.
Toż wy za wilniść świdomy?
O, ja na niu strach łakomy.
Szapka bude na try roki,
A sam wziawszyś po pid boki —
Skazano, wilny, Mospanie! —
Hde okazia, hde swatanie,
Natihnuwszy kożuch nowyj,
Wezde hulaty hotowyj.
Z perszoho dnia Asauli
Naraz wytysnu try duli.
Teper z horij wypjem czarku,
A wtodi za łob szynkarku,
Krana²⁾ bez putia potysnu,
Na iden raz oko³⁾ swysnu.
Koły wilniść, to prostorna!
Zaraz z chaty na dwir, żorna!
Młyniw na świti czymało, —
Szczob nam mołoty ne stało?
Paszni nakradu dowoli,
Żyda w mordu: dawaj soli!
Porizu wiwci Popowy,
Taj bude obid hotowy.
Hospodu dobrom naradžu,
Czerewom⁴⁾ do soncia lażu.
A prawda, żytia ochocze!
I szczoż wy na to, panotcze?

1) В рукоп. через помилку: Так.

2) Kurek od beccki.

3) miara około kwarty.

4) Brzuchem — нотки в рукописі.

I w a n.

Ja wże czolowik prożyłuj.
 Słuchaj mene, synku miłuj:
 Stara prawda, szczo z Iwana
 Po wik wika nyma pana.
 Durnym rozumom, Korniju,
 Kępsko wilniśc rozberajesz;
 Pokumaw ślipu nadiju, —
 Duże, kume, pohaniajesz.
 Jak ta wilniśc wyhladaje,
 Toho i sam Pip ne znaje.
 Za prawdu prosyty Boha —
 O ce dla smertnych doroha.
 Wpered wseho treba znaty,
 Zakon Boży poczytaty.
 Dobro, prawda idut z neba;
 Szanowatyś, bratku, treba;
 Jak tilki horilka w dumci, —
 O, ne wir nadii kumci.

Отже мужицька воля по думці Шашкевича мала бути свободою гулянок, п'ятик, крадіжий, розбою та неробства, мало що не привілеєм селянам — займати ся таким самим балагульством, як колись займав ся Шашкевич! І як видно з римованої передшви, він бажав сю свою премудру казку бачити надруковану „для остороги вельможним“ і на те, аби подати їм свою „науку“ про мужиків, а в разі вподоби обіцявав таких казок більше. І справді, роблено мабуть заходи — з чийого боку, невідомо — щоб опублікувати сю віршу, бо на мартінесі читаємо нотку написану тою самою рукою, що й весь рукопис: „Ma bydź dedykowane Pani Annie i do druku podane za dorobieniem muzyki; czego nie rozumiecie, niech Wam Marcin wyłumaczy i niech Wam zaspiewa: U naszoho susida doczka sia skazyła — правдоподобно також якась пісня Шашкевичевого укладу.

Здасть ся, що ся вірша, випадком уратована від затрати, се найліпше dementi хлопомансько-конспіраційної легенди Бущинського про балагульщину та її короля. Сам Шашкевич із за могили подає голос проти свого біографа та панетіриста.

Miscellanea.

Руська сатира на польську елекцію 1696 р.

Польський гумор здавна випереджував польський розум. Поляки вміли иноді дотепно, частійше цинічно сьміяти ся з того, що самі робили. Ціле столітє від половини XVII до половини XVIII віку Польща конала серед шуму бундючних макаронічних орацій та серед реготу сатириків і памфлетистів. Тай потому, серед горячкових проб ретенерації струпішілої держави, серед трагедії розділів не втихає той регіт, але в міру затемнюваня політичної сьвідомости в широких масах „шляхетської нації“ сатира робить ся цинічнішою, переходить чим раз більше в пасквіль та порнографію. Ся течія не минає й найбільших корифеїв польської літератури кінця XVIII в. Красіцького, Трембецького та Венгерського, і проявляє ся ще й у XIX в. цілим рядом невимовно брудних, хоч нераз і талановитих писань, в тім числі й звісною трагедією Фредра, якої навіть титулу не важу ся навести на сьому місці.

Королівські елекції в XVI—XVII в. були немов сотворені на те, щоб давати багатий матеріал сатирикам та памфлетистам. Агітація ріжних кандидатів, заходи партій, інтриги, підкупства, з одного боку незмірні претенсії, а з другого боку глибока деморалізація шляхти, шумні фрази про золоту вільність, про salutem Reipublicae, і низькі ціни, за які без ваганя продавано ті високі добра, — все те виявляло образ гідний пера Ювенала. Правда, Ювенала Польща не мала, але троха його жилки було майже у кожного шляхтича. В кождім повіті був свій сатирик, більше

або менше дотепний та острій на язик. Не диво, що ті часи полишили нам величезну масу писань того рода, невичерпаний матеріал для студій суспільности, її обичаїв та змагань, матеріал тільки в маленькій мірі визисканий доси польськими істориками. В тім матеріалі знайдець ся певно не одно зерно й для історії нашого письменства. Одно таке зерно, хоч і маленьке, подаю отсе на увагу читачів „Записок“.

Між усіми польськими елекціями була елекція в 1696 року може найкомічніша. Ще Ян Собеский не зажмурих очий на вічний сон, а вже серед „шляхетської нації“ кипіло як у кітлі. Дехто не можучи діждати ся смерти короля думав, що він піде слідом Яна Казимира й зрече ся престола. Наперед укладано умови, які повиньн мати будущий кандидат; по руках ходив ось який конспект тих умов — не знати, чи уложений серіозно, чи трохи підправлений яким дотепним іронізатором:

Zwierzciadło na elekcyę króla polskiego wystawione pro casu abdicationis, w którym Polszcze upatrywać trzeba has necessitates candidatos comitantes:

1. Żeby był princeps catholicus, nec haeresi suspectus.
2. Żeby ex regno vel ducatu catholico et legibus similibus był oriundus.
3. Żeby nie był caput coronatum, ne per vicereges regnaret.
4. Żeby nie był formidabilis propria vel vicina potentia libertatibus.
5. Żeby nie był ten, który nas chce, ale którego my chcemy, bo by libertati derogaretur.
6. Żeby był ad artes belli przyuczony, albo przynajmniej sposobny.
7. Żeby nie był stary, ani nazbyt młody, nec multa prole gravatus.
8. Żeby był liberalis, prudens et justitiae amans.
9. Żeby [był] ingenio pacato, gdyż respublica nostra subtilitates odit et suspectas habet.
10. Żeby cum longinquis principibus nie miał inimicitatis, ne vires regni distraheret.
11. Żeby własnymi lub obcemi interesami nie był implicatus vel alicujus imperii emulus.
12. Żeby był capax morum et legum regni, nec crudelis, nec taediosus.
13. Żeby był potens aere ad restaurandas res w Polsce¹⁾.

Справді виглядає на сатиру та ліста прикмет будущего кандидата до польської корони, особливо-ж точки 4 (щоб не мав

¹⁾ Див. бібл. Оссоліньских у Львові рукоп. 1837, к. 77.

сили ані своєї ані сусідської, аби не ушкодив шляхетську свободу), 7 (щоб не був ані старий, ані молодий і не мав багато дітей), 9 (щоб не був занадто мудрий ані енергічний, бо Річ-посполита того не любить), 10 (щоб не мав ані ворогів ані приятелів) і 13 (щоб мав багато гроший для заповнення всіх рук у Польщі ласих на золото). Справді, після того натуральне було би остатнє питанє: Деж у сьвітї знайдець ся такий дурень, що міг би піти на такі умови?

А про те по смерти Собеского знайшло ся аж 14 кандидатів і закипіла елекційна боротьба, якої, як то кажуть, не бачив іще сьвіт і польська корона. Ось віршик із того часу, написаний якимось противником Саксонця Августа, отже очевидно перед доконанєм його вибору. Титул віршика, в якому подано короткі характеристики всіх кандидатів, ось який:

Pro candidatis assumptis 1696:

Per vivum Deum — nolo Condeum
 Neque Bavarum post regem avarum;
 Nequaquam Sobum principem Jacobum,
 Nec regem Sveciae — nie jak katolik żyje.
 Xiążę Florenckie było by mi ciężkie,
 Dux Sabaudiae — na nim nie użyję.
 Lotaryńczyk xiąże ten ci ludzi wiąże;
 Nec ducem de Baden nie spodzieway się żaden.
 Lecz Palatinum Rheni,
 Jeśli się z Eleonorą ożeni.
 Dux Odeszac dobry bije hak.
 Saski Elektor żołnierz y Hector,
 Alіc niema wiary, dobry bez miary.
 Brandeburczyk xiąże kalwiństwem się wiąże,
 A ja katoliczka, była bym niewolniczka.
 Exclusi Piasty, z niemi niewiasty;
 Princeps Curlandus non anhelandus.
 O wolności radźcie, tylko się nie wadźcie!
 Pan Bóg doda rady, gdy nie będzie zwady.
 Bierzcie się do zgody, uleczcie me wrzody,
 Bym nie miała szkody i z synów wyrody.
 Obieraycież króla, żeby w związku móla
 Prędko uspokoił, mnie z wami ukoї¹⁾.

¹⁾ Рукоп. Оссол. 1387, к. 77.

Сі слова вложені ніби то в уста Польщі, але її кінцеве упізнане по попередніх „ексклюзивах“ було не легке до виконання. Вправді автор вірші сам тягнув руку за палятином над-ренським, але інші не хотіли й його. І ось у голові якогось гумориста мб. із руських земель блиснула думка: Тут хіба кримський хан може відповісти всім вимогам, ставленим до кандидата. Концепт був не новий, а відгріваний по правилу т. зв. столітнього календаря. Перший раз здибаємо ся з ним ще в XVI в. Один із наймолодших польських істориків, Вацлав Собєський, описуючи елекцію 1587 р. по смерті Стефана Баторія, оповідає серйозно, що між кандидатами до польської корони виступив тоді й кримський хан; свідомство про се він знайшов у однім рукописі віденської надв. бібліотеки¹⁾. Мені здасть ся, що сього свідомства не можна брати поважно і що й сим разом маємо перед собою анекдоту, сатиричний концепт якогось шляхтича. Запевняє мене в тім ся обставина, що вже 1595 р. знаходимо сю анекдоту в німецькій хроніці Левенклява (Lewenkla w, Neue Chronika Türkischer Nation, Franckfurt), і то власне в тій формі, що хан буцім то обіцяв Полякам боронити Польщу своїми Татарами, задовольняти ся кінським мясом, а в справах віри держати ся повної нейтральности: „Dein Papst, mein Papst; dein Luther, mein Luther“. Хроніст додає при тім, що се посольство було „mit grossem Galächter angehöret“²⁾, як і слід для такого гумористичного концепту.

Та за сто літ обставини девчому змінили ся. Що правда, з диссидентами Польща як не могла, так не могла дійти до ладу і для того конфесійне питання таки не входило з денного порядку, хоча реформаційний рух давно упав і пропав. Та за те виринали інші питання й потреби, і ось нові ханські умови складають ся вже не з трьох, а з вісьмох пунктів. Якою мовою уложені були первісні умови з 1587 р., не знаємо; тепер хан, як і слід безпосередньому сусідови України, промовляє ломаною українською мовою. Подаю їх у вірній копії з польського рукопису:

¹⁾ Wacław Sobieski, Żalobny hetman (Tygodnik ilustrowany, Warszawa 1903, N. 48), стор. 942.

²⁾ З Левенклява виписав сю анекдоту німецький фаціоніст Вільгельм Кірхгоф до своєї великої збірки „Wendunmuth“, де було її виставлене місце, див. Wendunmuth von Hans Wilhelm Kirchhof, herausg. von Hermann Oesterley. Tübingen 1869, т. III, стор. 495.

Kondycje Hana Krymskiego na Królestwo:

1-mo. O wira moia ne mowisz. Twoia Papież, moia Papież, twoia Luter, moia Luter.

2-do. Korolowa hroszy mnoho maiesz, moia ne dbaiesz.

3-tio. Moia żona (мб. konia) beresz, skora deresz, na woynu trykoń iediesz. Kulbaka sama robisz, nyczeho skarbu ne szkodysz.

4-to. Co moia Tatar twoia mužyk wziął, moia oddaiesz.

5-to. Twoia żonka krześcian, moia Tatar beresz y budet iak kardasz tak kardasz¹⁾.

6-to. Moia pola mnoho maiesz, Mazurom daiesz, bo twoia zemla mało maiesz.

7-mo. Wolność moia wam daiesz, wiele żonka chcesz, tylo maiesz.

8-vo. Moia kobyła iesz, losza iesz, baran iesz, o mołode kury ne dbaiesz, skarbu waszoho ne szkodysz, nyczoho ne kupisz: szczo iesz iesz, iesz; koli ne maiesz, hołod mresz, nyczoho ne dbaiesz²⁾.

Справді кандидат ідеальний, як би не остатній пункт: кримський хан не був potens aere! Сьому фундаментальному лиху не могла занобігти його невибагливість; навпаки, вона могла тільки пошкодити йому в очах польської шляхти, у якої до невідлучних прикмет великого пана, а тим більше короля належала широка „сарматська“ гостинність, а головним економічним принципом здавна було: zastaw się, a postaw się. Що „кондиції“ 1696 р. були відновленем старого концепту з 1587, се доказує перша точка, ідентична в обох. Та замість тої точки з 1587 р., де говорило ся про оборону границь Польщі Татарами, тут маємо иньший варіант: хан обіцяєть ся повіддавати Полякам їх мужиків забраних у ясир Татарами. Границь Польщі зі сходу боронити після страшної руїни другої половини XVII в., після довголітнього пановання Турків у Каменці Подільським та при загальнім упадку поваги Польщі на сході не було великої рації: хан і так уважав сі границі для себе

¹⁾ Кардаш — по татарськи брат, побратим, див. Linde, Słownik języka polskiego, 2-e wyd. II, 319.

²⁾ Бібл. Осол. рукоп. 691, к. 371.

отворенні дверми, а згадка про їх оборону з погляду сатирика могла тільки пошкодити його кандидатурі, збуджуючи прикрі спомини у панів шляхти. За те обіцянка магометанського многоженства графляла в одну з слабих сторін польської шляхти, ласої на жіночі поваби. А як вірно підглянув автор тих кондицій прим. той мазурський Drang nach Osten, що й доси так сильно проявляє себе нахилом Мааурів до кольонізована східної Галичини!

Іван Франко.

Парохіяни відмовляють підписів на петицію против відобраня церковних і парохіяльних дібр в 1848 р.

В 1848 р. подали ліберальні послы внесок у конституційнім соймі, щоб забрати в хосен держави церковне і парохіяльне майно. Церковні власти постановили противділати сьому внескови і наказали між вірними збирати підписи на петицію за полишенем досьогочасного порядку. Консисторії поручили сьвященникам візвати парохіян до підписів петиції. Між старими деканальними паперами знайшов я справоздана трьох сьвященників, у яких доносять жукотинському урядови деканальному в перемиській єпархії, що парохіяни не хотіли підписати ся. Ті справозданя прийшли з Гвіздця, Лімної і Хащова, тепер турецького повіта. Парохіяни в Гвіздци виправдували відмову підписів тим, що боять ся зради, нпр. повернення панщини, або дальшої плати дарованої цісарем десятини. Зрештою додали, що вони даючи підписи нєраз зазнали зради. Люди з Хащова заявили, що не підпишуть петиції не через те, щоб держали з ворогами церкви, але задля незнаня і боязни якого зла. Парох Лімної доносить, що візвав вірних до підписів, але ніхто його не услухав і його стараня не змогли змінити постанови парохіян. Він і так усе жив з ними в незгоді і ворогованю. Два сьвященники писали справозданє по німецьки, а третій в латинській мові, хоча в осени 1848 р. сьвященники, бодай декотрі, намагали ся писати по руськи. О. Атанас Полянський ще живе в Яблїнці коло Турки. Подаю дословний відпис всіх трьох справоздань:

I. № 53. Löbliches gr. kath. Dekanatamt!

Was die Petition des Katholikenvereins an die hohe Reichsversammlung gegen die Anträge zur Einziehung des kirchlichen Vermögens anbetrifft, gibt Gefertigter dem Löbl. Dekanatamte Folgendes zur Wissenschaft:

Gefertigter hat nach dem Ablesen der Petition den Gwozdicer Pfarrkindern die Aufklärung von dem Inhalte derselben beigebracht und vorgestellt, als es sich nur thun liess; die Pfarrkinder haben aber darauf erwiedert, dass wir in dieser Beziehung keine Änderung zu erleben wünschen, jedoch unterfertigen werden wir uns nicht, weil wir den Verrath befürchten, der z. B. in der Robothsleistung oder in der Entrichtung des uns von S-er Majestät geschenkten Zehents seyn mag.

Sie sprachen sich weiter aus, dass sie durch Unterschriften schon mehrmahls betrogen worden sind, wesshalb sie sich auch jetzt zu unterschreiben nicht entschliessen können.

Gwozdziec 22. Oktober 1848.

Gregor Gudzio, gk. Lokalkapellan.

II. № 25. Perillustre Officium Decanatus Zukotyensis!

Ex parte officii Parochialis Chaszczoviensis Perillustri Officio Decanali hisee notum redditur, quatenus Parochiani Chaszczovienses non dantur sese inclinari ad subscriptionem hanc in rem, ut bona ecclesiastica et sacerdotalia tuti a nemine laedantur — etsi sufficienter de tota hacce re edocti fuerant, — id tamen faciunt non propter ea, quasi conspirarent cum inimicis bonorum ecclesiasticorum, sed propter suam ignorantiam et timorem alicujus mali ex hac subscriptione oriuri. — Interim tamen Perillustris ac admodum Rendus Dnus Parochus cum infrascripto coadjutore libenter sese subscriberent, verum non intelligunt sufficienter, utrum omnes curatores animarum in una charta tymbrata accedant ad subscriptionem, an vero singillatim.

Sign. Łopuszanka die 23 8bris 1848.

Ath. Polanski coadjutor in Chaszczow.

III. № 43. Wohlerwürdiges Dekanatamt!

In Folge der dedato 7 8ber l. J. Z. 2918 des Hochwürdigem Consistorium's Kurende hat Gefertigter der versammelten Łonnaer Gemeinde die Sache klar vorgestellt und zur Unterschrift der Petition

an die hohe constituirende Reichsversammlung angeeifert, da aber kein Individuum zur Unterschrift beistimmte, und die Vorstellungen aus der Versäumung der Unterschrift zur besagten Petition fruchtlos blieben, so wird dieses dem Wohlerwürdigen Dekanatamte zur Wissenschaft mitgetheilt.

Sign. Łomna 22ten 8ber 1848.

Andreas Hołubowski Pfarrer in Łomna.

Подав М. Зубрицький.

Наукова хроніка.

З юбілейної літератури про Мик. Гоголя.

Н. Котляревскій -- Николай Васильевич Гоголь, 1829—1842 гг. 1902.

Памяти Гоголя. Научно-литературный сборник изданный Истор. Общ. Нестора львтовисца (Чтенія И. О. Н. Д. — кн. 16, вып. I—III), 1902.

1902 року сповнило ся 50 літ від дня смерти славного російського письменника-Українця Миколи Гоголя. З нагоди сих роковин російські вчені й письменники по більших і меньших наукових центрах взяли ся до нового перегляду творчости Гоголя, перегляду старих його оцінок і представлення його перед очима суспільства в можливо віршішому світлі. Наслідком такого юбілейного зацікавлення Гоголем явив ся цілий ряд дослідів почасти загального, почасти спеціального характеру, які разом з ріжними принагідними промовами, статями і т. и. дали цілу літературу.¹⁾ Література ся має для нас особливе значіння. З неї ми можемо не тільки зложити більш-меньш справедливе представлення про творчість Гоголя, але також про його особу. Кожен історик літератури не може при студіюванню творів Гоголя не мати перед очима тієї обставини, що Гоголь був Українець. Історик не може не пам'ятати, що підчас діяльности Гоголя на Україні почало розвиватись самостійне письменство, але Гоголь став діячем не на поді сього останнього,

¹⁾ Перегляд сеї літератури в російських часописах 1902 р. дано в Науковій Хроніці Записок т. LVІ. Ред.

а в сфері іншої літератури. Мусить виникнути питання, через що-ж Гоголь не писав мовою рідного краю, — а розв'язання такого питання в той чи інший бік завжди буде досить інтересне. Для української науки Гоголь мусить стати особливо цікавим предметом студій і через те вимагає від Українців пильної уваги.

З другого боку важно нам розглянути твори Гоголя і через те, що серед них є суто українські по своєму змісту, і наш осуд про наше-ж повинен би мати вагу і для науки чужої. Ми власне кажемо про „Вечери на хуторі біля Диканьки“, за які ламали вже списи в свій час два визначні Українці Куліш і Максимович. Питання про ці „Вечери“ зняло ся тепер знову і кому-ж, як не Українцям, належить рішуче розв'язання питання про їх ріжносторонню вартість. З огляду на всі наведені мотиви ми й приступили до перегляду важніших юбілейних праць про Гоголя.

Найосновнішим і найцікавішим трудом серед всієї юбілейної літератури що до літературної сторони творчости Гоголя, уважаю книгу проф. Котляревського, що вийшла спершу в російському місячнику „Мір Божій“ за 1902 р. В своїй книзі Котляревський мав на меті показати розвій творчости Гоголя на тлі російського письменства; він характеризує напрями і взагалі істоту писання попередників та сучасників Гоголя і таким порівняним методом доводить, що дав Гоголь нового російському слову і в чому його заслуга. Така постановка питання правильна і його студіювання дає справжню вкладку в науку.

В своїй праці проф. Котляревський перш за все вивчає психіку Гоголя і сторонні впливи на неї, одмічає релігійний вплив матери, малу пильність Гоголя підчас учення в лицей, деяке почуття своєї духової переваги і поривання до чогось надзвичайного. Проявом того служить твір Гоголя „Ганць Кюхельгартен“, написаний на вір Луїзи Фосса; в сему творі яскраво відбилися ідеальні пориви Гоголя і незадовольненне дійсністю, — ся риса характеристична для юнацького періоду його аросту і свідчить про Гоголеву романтичність. Сю рису справді треба підкреслити, бо вона відбилась і на другому творі Гоголя, „Вечерах на хуторі“, в якому однак видно ще й нову течію — народню. Щоб розуміти собі еволюцію творчости Гоголя в даному напрямі, Котляревський малює образ поглядів на народність російських письменників 20—30-х років XIX віку. Він вказує, що ще перед Гоголем втратили вже своє значіння класичний, сентиментальний і романтичний напрями літератури і почали являться думки про народність. Такі думки як раз упередили появу „Вечерів на хуторі“. Так, за „народність“ багато говорив Кюхельбекер; в тому-ж дусі висловлював ся письменник Марлінський (декабрист Олександр Бестужев), О. Сомов, кн. Вяземский (з об-

межуваннями), Веневітінов, Кірєвський. Навпаки, проти романтизму висловлював ся Надєждін, проти сентименталізму Полевой і т. д. Одно слово — на обрії літературної критики вирізувалось нове гасло: „народність“.

Але що означав сей термін? Може сутий реалізм, може малювання ріжних боків народнього життя, його психіки, його соціальних підстав і т. и.? Нічого подібного. Під народністю письменники розуміли поетичний скарб нації — її легенди, повір'я і т. и., отже брали від народности її археологічно етнографічну сторону. Певно, що при такій постанові діла, коли „народність“ була так обмежена в розумінню, народний зміст якогось твору міг бути цілком нереальним, або не цілком реальним, з мішаниною того-ж таки сентименталізму та романтизму. Але все таки на черзі часу стояло питання про народність і, очевидно, кожний письменник, щоб назватись новим та оригінальним, мусів відгукнутись на такий поклик часу. Він повинен був стати письменником народовським. І російська література стала виступати на се поле навіть раніше від Гоголя: Катєнін, Погодін і Пушкін — всі вони віддавали данину народности в згаданому значінню, а у Погодіна навіть пробивалось змагання змалювати соціальні відносини. Проте в сих народних творах не було такого реалізму, — в них ще буяли романтизм та ідеалізація народних типів. І Гоголь в своїх „Вечерах на хуторі“ не відійшов далеко від своїх попередників; в „Вечерах“, як вірно зауважає Котляревський, Гоголь стояв на роздоріжжі між двома шляхами — романтизму та реалізму.

Котляревський трохи більше спиняється на сьому творі Гоголя і вивчає його значіння. Він признає, що в „Вечерах“ нема чого шукати реально вірного представлення життя народа, що там є ріжні збочіння з сього погляду, але вразом вказує і на вартість сьому твору Гоголя: при всьому романтизмі, там є дуже багато живого почуття, сміху і надзвичайної яскравости малюнку. При тім Котляревський знов таки підкреслює, що в сьому творі Гоголя боров ся реаліст з романтиком і що весь нерівний тон „Вечерів“ був властиво наслідком боротьби сих двох стилів. Сим і закінчує Котляревський начерк характеристики даного твору Гоголя. Маючи піднести свої закиди проти деяких тез автора що до „Вечерів“, я відложу се поки що до розгляду „Вечерів“ на іншому місці, тепер же вести-му дальший виклад думок Котляревського.

З 1829 по 36 рік пробув Гоголь у Петербурзі і за сей час особливо міцно зложились ті риси його душі, що вплинули на сформовання нових його творів з новими літературними фарбами. Стежучи по листах, можна бачити, що в Гоголі виростає з повою силою якась журба і розвага

над життям, зміцняють ся хоровита релігійність і віра в свої надзвичайні, пророчі сили. Тим поясняють ся наприклад деякі педагогічно-учені заходи Гоголя, як пир. професорування по кафедрі всесвітньої історії, писання історії України і т. п. Що-ж до його літературного напрямку, то він, як і перше, відзначав ся дозою романтизма. Доказом цього служать його думки про штуку в „Арабесках“ і особливо повість „Портрет“. В останній виявились погляди Гоголя на геніяльність та на відношини до реалізму в штуці. Міркування його про генії і про значіння штуки для штуки перейняті таким ліризмом і такою побожністю перед творцем артистичних творів та одягнені в такий переально підвисшений настрій, що Гоголь зістаєть ся перед нами в значній мірі романтиком. Але, як справедливо каже Котляревський, такий настрій Гоголя знов таки не був чимсь відірваним від сучасних впливів: Котляревський вказує цілий ряд творів, що мали змістом теж саме становище артиста, як і в „Портреті“ Гоголя, і також розв'язували, а принаймні підкреслювали різкі турботи артистичної душі. Такою літературною атмосферою Гоголя були твори Одовського, Кукольника, Тимофєєва, Полевого, Павлова й ин.: в усіх них бачимо неповний реалізм образів, дійсні риси романтизму. Таким вийшов і „Портрет“ Гоголя. Для характеристики цього твору, що з'явив ся 1835 р., варто згадати думку Гоголя про близькість штуки до життя. Як видно з „Портрета“, Гоголь в той період вагання межі реалізмом та романтизмом висловлював сумніви, чи може штука бути близькою до життя і чи при останній умові не стане вона спонукою до життєвого зла, себто гріхом? Міркування в усякому разі типові для такого пів-романтика, яким був у той час Гоголь. Не менш цікавий „Портрет“ і як показчик иньшої риси світогляду Гоголя, його релігійности, яку видно з його міркувань про релігійне значіння штуки.

Ту-ж борню межі ідеалами і провою життя висловляють, хоч і більш уже реально, два иньші оповідання Гоголя: „Невскій проспект“ (1834 р.) і „Записки сумасшедшого“. Але і при більшій реальности сі твори, як і „Портрет“, стверджують один вивод, що в петербурський період життя Гоголь, яко письменник, ще не був реалістом і хоч останній почав брати гору в нім, то і зміст Гоголевих творів і самий метод писання були переважно романтичні.

Ілюстрацією того-ж романтизму Гоголя може служити його зацікавлення історією, переважно середніх віків, таке талнове для романтиків всесвітньої літератури. З особна свідчить про той-же його напрям одушевлення історією України, наслідком якого явив ся „Тарас Бульба“, надрукований 1835 р. Вірно каже Котляревський, що перед нами нема в тій повісті „р'язкою ідеалізації типів“, але про те в „епиче-

ская поэма, съ повышеннымъ тономъ и съ фигурами не совсемъ правдоподобныхъ размѣровъ“ (М. Божій, VIII стр. 17). Взагалі-ж ся поема Гоголя досить вірно малює побут і дух українського народу і ставить ся Котляревським дуже високо.

Сею поемою закінчуєть ся романтичний період творчости Гоголя і він цілком переходить до реалізму. Треба одначе сказати, що такий перехід був не тільки переломом або, краще, еволюцією поглядів Гоголя — але й впливом на нього відповідної літературної атмосфери. Поруч з різкими псевдокласичними, а також сентиментально-романтичними творами розвивали ся в російській літературі поволи і реальні твори. Сей реалізм впливав ся або в реальному представленю різних типів, або в мальованню картин суспільности. В такім значінню реальні твори сотворені були Криловим, Жуковским (20—30 pp. 19 в.) Грібєдовим і особливо Пушкіним. Той-же реалізм панував в значній мірі в морально-сатиричних романах Ізмайлова, Карамзіна, Наріжнаго, Булгаріна, Гурьянова, А. Орлова, С. Ватічева, Сімоповского, Лажечникова, Марлінского й ин. Одно слово, як каже Котляревський, „къ началу 30-хъ годовъ настоящая народность т. е. истинный реализмъ началъ проявляться въ литературѣ достаточно ясно“ (ib., III стр. 260). Не дивно, звичайно, що і Гоголь, по ваганню межі двома напрямками, мусів при своїм таланті остаточно перейти до реалізму. Проявом цього став ся збірник Гоголя „Миргород“, що вийшов 1835 р. Правда, піби ілюструючи закони еволюції, в сему збірнику Гоголь не порвав круто в романтизмом, і сей топ прориваєть ся в його нових творах — „Вії“, „Старосвітських поміщиках“, „Повісти про сварку Івана Івановича“ і т. п., але взагалі реальне представлення житя в сих творах переважає і навіть схиляєть ся до суспільної сатири. Її видко в „Колясці“, „Носі“ і особливо в „Петербурських записках 1836 р.“, і се надто свідчить, що автор їх „постепенно выходилъ изъ круга тѣхъ романтическихъ вкусовъ въ выборѣ сюжетовъ и тѣхъ романтическихъ приемовъ въ ихъ обработкѣ какіе господствовали въ современной ему литературѣ“ (стр. 37 ib.).

На вповні реальний ґрунт Гоголь стає вперше в драматичній своїй творчости, яка мала велике суспільне значіння. Щоб зрозуміти всю вагу останньої, треба памятати, о скільки артистична була драма до Гоголя. Драма 18 в. — була не драмою людей, а якихсь примар, о стійки неживі та блідо-прозорі були фігури різних персонажів тої драми. Типовим письменником цього роду був Княжичин. Али при дальшому розвою російська драма ставала все живійшою і правдивійшою: такими були пєси Фонвізіна і слаба в обробленню, але цікава по суспільному значінню пєса Канциста. Реально-суспільний елемент вриваєть ся і в пєси Хмельницького, кп. Шаховского та Загоскіна. Але найкращою з пєс до

Гоголя була безперечно „Горе от ума“, за якою ідуть малоартистичні поеми Лермонтова та Бєлінського, перейняті одначе реальним характером, і поеми Квітки-Основ'яненка. При таких пєсах трудно було-б, щоб Гоголь, вдавнись до драматургії, не виявив себе таким-же реально-суспільним письменником, як і його сучасники й навіть попередники: реальний напрям епічної його творчості був для сього найкращою підставою. Огляд пєс Гоголя доводить се виразно. Така реально-сатирична його комедія „Владимир 3 і степени“, де письменник висміював значних урядників, такі-ж його „Игроки“, „Женитьба“, „Лакейская“ і т. и. В усі ці поеми широкою хвилею вриваєть ся сучасне поету житє і свідчить яскраво, що ми маємо діло не в романтиком, а в сутим реалістом, який глибоко спостерігає житє і вмє малювати характерніші його прикмети.

Але апогєем драматичної творчості стає „Рєвізор“ Гоголя, що був надрукований 1836 р. Розглядаючи його сюжет, паралельно в твором Квітки „Прївзжій изъ столицы“, Котляревський доходить до виводу, що Гоголь і Квітка й ин. „обработали одинъ изъ подобныхъ разсказовъ, чѣмъ и объясняется то сходство, которое замѣчается въ ихъ комедіяхъ“ (Окт. стр. 167). Аналізуючи зміст Рєвізора, Котляревський доводить зовсім справедливо, що в останньому автор не був репрезентантом ліберальних тенденцій, а тільки безтенденційно малював суспільне житє і що „лібералізм“ Гоголя був недійсний, — на доказ він приводить типовий „сладкій гимнъ правительству“ з боку Гоголя. Те-ж, що на Гоголя напались за „Рєвізора“ урядники, свідчить тільки про вдатність письменника і вірність змалюваних ним типів.

Котляревський оповідає про вплив на духовий стан Гоголя лайки за його пєсу з боку публіки, що складалась переважно з типів подібних як в „Рєвізорі“. Навпаки, літературна критика піднесла останній надзвичайно. І не дивно, бо „послѣ долгой борьбы съ сантиментальнымъ темпераментомъ и романтическимъ міросозерцаніемъ врожденный талантъ бытописателя и реалиста достигалъ, наконецъ, своего полного цвѣтенія“ (стр. 186). Разом з тим наростало в Гоголі і незадоволення житєм в Росії і наближав ся час його переїзду за кордон. Від 1836 до 1842 р. Гоголь мешкає не в Росії, і за ті „шесть лѣтъ заграничной жизни много непонятнаго и страшнаго подмѣчаетъ мы во вѣншемъ образѣ жизни и въ настроєніяхъ и мысляхъ нашего писателя“ (стр. 189). Гоголь на гадку Котляревського став за сей час „загадкою, которую, вѣроятно, не разъяснятъ никакіе біографическіе матеріалы и даже личныя признанія поэта“ (стр. 190). За сей період Гоголь з чистого артиста обернувся в „моралиста и богослова“ і в нїм знов прокинулось „старое романтическое міросозерцаніє“. Тут-же Котляревський одмічає „поэтическое восхищеніє Гоголя обрядовой стороной католицизма“ (стр. 194)

і виростання в нїм „сознанія своей божественной миссии“ (стр. 196). Паралельно з сим в Гоголі спостерігаєть ся „медленное увиданіє плоти“, росте „мнительность“, „страхъ смерти“ і т. и. Не розпросторюючись одначе про настрої Гоголя в даний період, ми завважимо лише, що не такою вже великою загадкою був наш славний земляк: в нїм тільки розгорнулись широко ті психічні зарідки, що одмічені були нами в його молодий вік, і розналені що більше фізичною хворобою, дійшли до рїзних психологічних збочинь і навіть духовної хворобитости.

Не вважаючи на поступи ненормального настрою, творчість Гоголя ішла в визначеному напрямі строгого реалізму і навіть більше: „Попытки создать что-либо новое въ прежнемъ романтическомъ стилѣ“ не привели до нічого (XI стр. 193). Навпаки, Гоголь і старі свої річи перероблює на лад цілком реалістичний: так він перероблював свої комедії, переробив „Тараса Вульбу“, переробив „Портрет“. Зміни в останнім особливо цікаві: раніш Гоголь бояв ся, щоб штука не ставала близькою дійсности і від неї не програвала, тепер він висловлюєть ся зовсім инакше. Він боїть ся для артиста не дійсности, а лише „недостатка истинно-художественнаго отношенія“ (стр. 201) і проголошує, що нема „низякаго предмета в искусствѣ“ (стр. 201). Реалізм Гоголя досяг найвищого свого ступня в „Мертвих душах“; тут-же відбились і всі турботи Гоголя в останній період його життя: релігійність, маїя учительства, російський патріотизм і т. и. Історія творення „Мертвих душ“ показує ясно, як поволі воскресали в душі поета затанні в нїм індивідуальні риси і як під їх впливом в особі Гоголя гаснув артист і виростав мораліст. Перші нариси „Мертвих душ“ — високо артистичні й реальні картини реального життя, повні високої об'єктивности; в дальших перерібках поеми і особливо другої її частини — переважає моральна тенденційність. Проте значінє поеми безмірне; в нїй відбилось тогочасне суспільство з усіма типовими сторонами життя, які так вразили слухача Гоголевої поеми Пушкіна. В нїй осьміяні були вищі верстви того суспільства, і сей сьміх мусів стати і став ліками для присоромленого російства. Обминув тільки Гоголь більш-менше народню верству і се було дефектом: змалювані ним типи були западто пікчемні і в усякому разі не могли стати типами народу.

Як доводить ся історично-літературними вислїдами, Гоголь, на взір Дантової поеми, мав на меті сотворити трєчленну поему; в нїй він гадав намалювати еволюцію людської негідности в чесноту, і сей замір довів до упадку його артизм. Вмїючи малювати негативні типи, Гоголь не мав снаги для творення позитивних; для сього він не володів потрібним інтелектуальним розвитком і через те позитивні образи вийшли у Гоголя вузькими та блїдими. Котляревський маю говорити про сї по-

вигадані типи Гоголя, але з його слів виходить, ніби вони більш-менше варті. Не будемо тут говорити про хибність цього погляду: вартість позитивних персонажів „Мертвих душ“ виявить ся згодом сама собою, — тепер же підемо далі.

Характеристику творчости Гоголя Котляревський закінчує характеристикою різних впливів на Гоголя і психічного його становища в 40-ві роки. Він вказує на вплив Аксакова і взагалі славянофілів; потім на оцінку Гоголя різними літературними фракціями; але се найменша і найменше інтересна частина його праці і вона за коротка й мало основна. Нарешті Котляревський резюмує все сказане про Гоголя і закінчує свій огляд творчости його 1842 роком.

Зреануємо й ми свої уваги про працю Котляревського. Висловили ми вже думку, що се одна з найкращих юбілейних праць про Гоголя. Безперечною вкладкою в науку уважаємо її паралельно-історичний огляд творів Гоголя та його сучасників, який дає нам повну картину Гоголевого значіння. Деякі дефекти сеї праці не виливають на загальну користь від неї і ми можемо говорити про неї з повним признаннем. Правда, в ній не зачеплено або не розв'язано досить серйозні питання, як пр. вплив на Гоголя українського письменства, причини, чому він не писав по українському, місце і роль Гоголя у всесвітній літературі, значіння юмору Гоголя і т. д. і т. д. Але в вузько обмеженій сфері історичних паралель і представлення обставин і умов творчости Гоголя праця Котляревського прекрасна. При своїй історичній вірності, вона може стати одною з підвалин для справедливого зрозуміння надзвичайно цікавої й великої постаті Гоголя. Окреме її видання присвячено нашому шановному вченому П. Житенькому.

Дуже багато уваги присвячено Гоголеви київськими ученими. Вони випустили великий збірник „Чтеній въ историч. обществѣ Нестора лѣтописца“, де старали ся дати відповідь на найріжніші питання, що виникають з творчости славного письменника.

Першою статтею збірника подані „Свѣдѣнія о предкахъ Гоголя“ Ол. Лазаревського. В ній автор починає з сиростовання помилки, допущеної Шенроком на підставі його відомостей, і докладно уставляє родовід Гоголя. Основою для родоводу послужили акти про дворянство Гоголя від 1788 р. в полтавськiм дворянськiм архиві. Лазаревський, всупереч Шенрокови, доводить, що предки Гоголя хоч і були „польськими шляхтичами“, але не католиками, як думає Шенрок. З документів видно, що родоначальником Гоголя був козацький могилівський полковник Евстафій, який 1674 р. отримав від короля за службу с. Ольховець; син Евстафія звав ся Прокопій; далі в родоводі перерва, а вкінці 17 в. появляеть ся Іван, син Якова, який був попом у Лубенщині; його син

Демян. теж піп с. Конопівки, 1731 р.; син Демяна — Кирило, теж піп у тому-ж селі; Опанас — дід М. Гоголя — другий син Демяна, зветь ся уже по батьку Яновським; від Кирила був син Меркурій, теж піп у Конопівці, у Меркурія — Савва, піп у Олешівці... Так пішла одна лінія від Демяна; друга — починаючи з Опанаса, повелась инакше. Опанас по скінченню духовної академії вступив у гетманську канцелярію і 1782 р. був полковим писарем. Одружив ся він з дочкою Семена Лизогуба — Тетяною коло 1770 р., від сего шлюбу родив ся син Василь, — батько Миколи Гоголя. Суха, але докладна ровідка Лазаревського дуже важна; вона показує принаймні ближшу частину родоводу Гоголя і дає таким чином змогу робити деякі виводи загального характеру, а власне — про соціальне оточення предків М. Гоголя і його самого, про традиції його сім'ї, про очевидний вплив на Гоголя релігійности його предків і т. и. Крім того ровідка Лазаревського має ту вагу, що становить на твердий ґрунт ті біографічні факти, на яких збивав ся навіть компетентіший з біографів Гоголя — Шенрок.

Друга стаття збірника — „Юношеская идилія Гоголя“ Шаровольського, трактує про ідилію Гоголя „Ганц Кюхельгартен“. Перша мета автора — уставити рік написання ідилії. На друкованому приміривку постановлений рік виходу 1829 і додано, що твір написано 1827 р. Д. Шаровольський не діймає віри Гоголеви в сій приписці. Він каже, що невдача твору примусила Гоголя відсуцнути назад рік написання ідилії (хоч Гоголь не міг-же задалегідь думати, що буде невдача), потім каже, що напевне ліцейські товариші знали-б про се писання, коли-б воно писалось в ліцейські роки. Разом з тим д. Шаровольський сперечає ся з Тихонравовим і Шенроком, які роком написання ідилії вважають 1827 р., і розбирає їх доводи. Перший довід обох вчених той, що в листах Гоголя 1827 р. є однакові вирази і настрої, як і в ідилії. Д. Шаровольський навпаки наводить листи з пізнішого періоду життя Гоголя, спільні по виразу і настрою з ідилією, і каже, що на сій підставі будувати нічого не можна. Перечить ся д. Шаровольський і проти того довода, що товариші Гоголя могли не знати про його писання, дякуючи його невітвертості. По тім він наводить свої аргументи на користь думки, що ідилія написана не 1827 року. Один із них той, що Гоголь примушує героя змінити свій рожевий настрій під впливом тяжких обставин життя; такі обставини були у Гоголя в Петербурзі, отже твір належить до пізнішого періоду; а що таким настроєм визначає ся лише кінець твору, то власне кінець і написано в Петербурзі. Взагалі-ж, на гадку д. Шаровольського, перша частина ідилії, належить до ранішого часу життя Гоголя, а кінець до пізнішого, і таким чином твір написано в другій половині 1828 р. і першій 1829 р.

Звертаючись до аргументації д. Ш., ми повинні признати за нею повну бездовідність: вся вона будується лише на незгоді з доводами Тихонравова та Шенрока і більше ні на чому. Той закид, що характерні, подібні з ідиллею листи Гоголя 1827 р. можуть найти собі паралелів в листах пізнішого терміну, — зовсім не знищить аргументації противника. Що-ж з того, що можна знайти? А знаючи Гоголя і не можна їх не знайти! Психіка Гоголя, при всіх її ваганнях, була остільки взагалі однастайна, що де-що мусіло з неї повторити ся і виявити ся у подібних зверхних формах і на далі. Але річ в тім, що відгуки ранішого настрою в пізнішому тільки можна найти, риси-ж сього ранішого настрою повинні бути характерною ознакою цілого періоду життя, до якого належить і „Ганц“. Так що в усякому разі за думкою противників д. Ш. більше правдоподібности, бо настрої ідиллі відповідає настрою Гоголя в ранній період її створення, а не деяким рисам пізнішого його настрою. Зрештою, робити якісь хронологічні виводи на підставі психологічних даних річ занадто ризикозна і взагалі занадто трудна і складна, і такого методу краще вистерігатись.

Другий довід д. Ш., що Гоголь не такий уже був „схриптий“, та що навіть був один товариш його Висоцький, якому він оповідав свої думки, теж не має міцної підстави. Тут знов та-ж сама психологія, ті-ж самі блукання в здогадах, на яких трудно щось збудувати. На мою думку, знаючи надзвичайно замкнену душу Гоголя, цілком можна повірити, що він таїв ся з своїм першим твором; але коли вже д. Ш. перечесть сьому, то треба узброїти ся хоч якимсь фактом, яких у д. Ш. на жаль нема. Третій довід д. Ш., що в ідиллі, в психіці героя трапив ся перелом в формі розчарування, і що хронологічно треба се звязати з петербурьським життям Гоголя, — хоча й більш важний, але не безперечний. Д. Ш. треба було-б пам'ятати, що Гоголь дуже довго був романтиком, що ознакою романтизму був власне розбрат з дійсністю, розчарування, і що для сього почуття зовсім не треба якихсь зверхніх ударів фортуни: воно таїть ся в душі поета, яко окремих настрої, і само дає тон ріжним героям, які дуже часто через те, як нам звісно з романтичної літератури, являють ся з перебільшеними почуттями „растрепаними чувствами“, -- а з яких зверхніх причин, сказати трудно.

Отже, на мою думку, ріжні психологічні варіації „Ганца“ представляють ся не окремими хронологічними, а через те й психологічними моментами, а взагалі романтизмом Гоголя, що в самій душі носив всі елементи розчарування. Але понад усе те я не розумію одного: через що власне треба не діймати Гоголеві віри, коли він оголошує сам 1827 рік яко час написання свого твору? Я розумію, що сей сумнів міг-би

мати місце, коли-б Гоголь поставив такий рік, скажем, на „Мертвих душах“, в яких видно було б відразу величезну різницю в настрою і писанню в порівнянню з молодим віком Гоголя! Я розумію також спір, коли-б ішла мова про те, що раніш написано і що з чого взято, чи Люїза Фосса чи „Ганц“ Гоголя... Але-ж тут нічого сього нема і справа обертається коло одного чи півтора року. Гоголь каже, що написав свій твір 1827 р., д. Ш. виставляє 1828 і першу половину 1829 р. — за що-ж тут властиво ламати списи?

Окремий розділ своєї статі д. Ш. присвячує „даннымъ для біографіи Гоголя въ идилліи „Ганцъ Кюхельгартенъ“. Вона дає змогу сказати авторови, що „во время полугодовой жизни въ деревнѣ Гоголя увлекали, какъ и раньше, высокія, но неясныя идеи“ і т. д. Для сього виводу не варто було й ворухити саму ідиллю: ряд листів Гоголя ясно вказують на такий його настрої, тоді як ідилля зовсім не ясно говорить про сей настрої, показуючи Гоголеви „неясныя идеи“. При істинуванню-ж певних даних та навіть і без них ідилля лишається тільки ілюстрацією до біографічних рис Гоголя в ширшій значинню і певним або занадто загальним джерелом біографії в тіснійшій значинню. Що-ж до того, що в сій ідиллі маємо, хоч і мало, „нових даних“ біографічних, як про се говорить д. Ш., то ми тільки висловлюємо своє здивування. В чому-ж ті „нові дані“, коли в порівнянню з листами ідилля виявляє тільки „деясні“ ідеї? Інша річ, коли в IV-му розділі автор говорить про „данныя для исторіи развитія творчества Гоголя въ идилліи „Ганцъ К.“ Такі дані певно є та й не можуть не бути, і діло дослідника лише вірно їх зазначити. І д. Ш. справді пробує їх підкреслити: він знаходить в ідиллі „ліризм та комізм“, „наблюдательность“, „описанія природи“ і т. и. Не знаходить тільки одного, власне істоти тогочасного літературного напрямку Гоголя, себто його романтизму. Після сего розділу можна-б подумати, що д. Ш. не бачить його в ідиллі „Г. К.“ зовсім, але се не так: в останньому розділі, де д. Ш. вказує вплив на Гоголя чужоземної літератури, Гоголь зветь ся романтиком... Але чому-ж ся істота творчости Гоголя не помічена і не трактована там, де автор статі береть ся до підкреслення „характера і направлення“ творчости Гоголя? (ст. 39). Коли-б сей пункт був зазначений у належнім місці, тоді треба-б було ще вяснити, як з романтизмом, себто з психологічною пересадкою можуть взагалі, і в Гоголя спеціально містити ся поруч такі риси, як „наблюдательность“ „комізм“ „опытность въ описаніяхъ“ природи“. Тепер се все стоїть без відповіді і так же відірваним одно від другого, як і думки д. Ш.

В останньому розділі д. Ш. вказує на факт впливу „Люїзи“ Фосса на „Г. К.“ Гоголя — нового в сему ствердженню нема, як звісно, нічого.

Крім того автор вказує на вплив Шатобріана, Байрона, Марлінеского, Пушкіна і т. д. Але чи не багато вже сього впливу? В усякому разі треба боятись, щоб при наведенню сих впливів не попасти в ціле море натягань! Уставленне сих впливів для творів інтелігентної фантазії річ далеко труднійша, ніж для творів народних. І ми звільняємо себе від розбору сего розділу статі д. Ш., бо наведенне означених впливів на Гоголя робить ся якось ескізно, принагідно, так що й перечити авторови нема особливої змоги. Взагалі-ж висловлюючись про його розвідку, ми можемо з певністю сказати, що в студії творчости Гоголя вона не внесла нічого нового і зачепивши дуже важну річ — аналіз чужих впливів на Гоголя, обмежила ся тільки легкими штрихами.

Досить цікава, але більше — своїм ризикованим твердженням, стаття проф. Петрова: „Южно-русскій народный элементъ въ раннихъ произведенияхъ Н. Г. Гоголя“.

Наперед д. Петров дає передмову, повну самих незрозумілих з погляду сучасної науки річей. Почати хоча-б в заголовка „южно-русскій“. Що се за термін такий? Який реальний в ній зміст, крім ніякого? А вже всім ясно, що в термін „южной Россії, южно-русскаго“ входить все, що хто хоче, але без докладного етнографічного і т. и. змісту! Южно-русскій — се і татарський, і молдаванський, і жидівський і який хочете..., отже пощо уживати сей урядовий безмістовний термін? І певже д. Петров забув про власний розумний термін „український“, який він змінює тепер на нерациональний „южно-русскій“.

Очевидно, що д. Петров хоче говорити про „український елемент“ в творах Гоголя; підемо далі. З передмови д. Петрова ми дізнаємо ся, що Гоголь „важйшими своїми произведениями принадлежитъ общерусской литературѣ“ (ст. 52). „Общерусскій“, що се знов за термін? Може є така „общерусская“ нація де небудь? Певно, що нема, і „общерусскій“ мусить у д. Петрова означати слово „російський“, — на що-ж тоді вся ся плутанина? Далі проф. Петров нам каже, що „болѣе ранними произведениями“ Гоголь „примыкаетъ къ своей родной южнорусской литературѣ, только что начинавшей свое особое развитие подъ влияніемъ литературъ сосѣднихъ народовъ“ (ст. 53). Тут знов незрозумілості... Як се Гоголь „примыкаетъ“ до українського письменства? Чи він був під його впливом, — і то під впливом народного чи артистичного письменства? Чи ті твори Гоголя стали ся частиною українського письменства, — чи може ще якось инакше „примыкали“? Се все зовсім не вяснено. І потім, як се наше письменство стало розвивати ся „подъ влияніемъ литературъ сосѣднихъ народовъ“? Під впливом яких-же літератур сусідів? Не вже російської, яка відобрала у нас багато талантів, в тім числі і самого Гоголя? Не вже польської? Бо ми щось не бачимо

тих сусідів, які розбудили наше письменство, крім одного сусіда — української народної словесности*).

Далі д. Петров виголошує: „Для юга Россії или Малороссії (ніби се все одно!) раннія произведения Гоголя имѣютъ и специальное этнографическое значение; въ нихъ отразился племенной малороссійскій элементъ, дающій особенную окраску и всей новѣйшей украинской литературѣ“ (ст. 52). Тут знов якісь незрозумілості. Яке се власне „мѣстное этнографическое значение“? І хиба може бути ще якась не „мѣстное этнографическое“ значеніє? Що се за терміни такі? Потім, що се за „малороссійскій племенной элементъ дающій і т. д.“? Не вже д. Петров думає, що „етнографічність“ і „племенной элементъ“ річи однозначні? І через що в етнографічних творах мусить відбитись „племя“ як таке, коли етнографічність тільки частина племенности, або етнологічности? Але годі в термінах! Чому се „племенной элементъ“ дає „особенную окраску“ нашій новійшій літературі? Коли сей „племенной элементъ“ розуміти в етнологічній значінню, то сьмішно говорити не то про „особенную“, а просто про „окраску“ ним взагалі якоїсь літератури! Щоб відшукувати в новійших творах всесвітної літератури сей елемент, треба мати занадто багато фантазії, — бо сей елемент грає десятирядну роль. Коли ж сей елемент розуміти в значінню етнографічности нашого письменства, то ми мусимо здивувати ся повному занедбанню д. Петровим значіння нашого письменства, яке від самого початку нового періода (19 в.) і до кінця його, а тим паче тепер, зовсім не носило такого характеру, а було переважно соціальним.

Чим дальше, тим більше в своїому викладі висловлює д. Петров ріжних ересів і фактичного і логічного порядку. У нього, пир., Олекса Стороженко був „подражателемъ украинскихъ произведенийъ Гоголя“ (ст. 54). Звідки такий вивід, цілком незрозуміло. Коли вже виводити від когось Стороженка, то тільки від Квітки, але й про се виводження нема що багато говорити. Головне, що єднає Гоголя з Стороженком, се їх етнографічність, але не трудно бачити, що сю рису творчости вони виявляють цілком ріжним робом. Етнографічність Гоголя до того й досить сумнівна; се мальованне зверхнього боку українського побуту, прикрашене ріжними народними легендами, повір'ям і т. и.; етнографічність Стороженка — одухотворенне і втілення проявів народної мудрости, ілюстрація народних прислів'їв чи приказок цілими белетристичними начерками і до того на виві народному ґрунті. Одним словом у Гоголя — зверхній бік народа, у Стороженка — внутрішній, річи цілком ріжні.

*) Сі й деякі інші погляди ш. автора сього огляду, певно, не одному здадуть ся занадто категоричними. *Ред.*

Ближше ніби то стояв Стороженко до Гоголя своїми творами історичного характеру, але близькість ще не імітація. Що обидва автори віддали даїну історично-легендарній творчості, в сїм нема ще підстави для уставлення їх обопільної залежності. Навпаки, не кажучи вже про реалістичні твори Стороженка, його твори легендарного змісту остільки все-ж таки посилає на собі п'ятно реалізму, що з ними не можуть іти в ряд твори такого-ж типу Гоголя з їх романтично-бенгальським освітленням. Так що балакати про „імітацію“ Стороженка Гоголю можна тільки з великим натяганням дійсності.

Заговоривши про „українські“ твори Гоголя, д. Петров, як ми бачили, зве їх „українськими“, — через що-ж власне? Не вже-ж зміст творів дає їм право претендувати на зачислення до якоїсь національності? Що названі повісті явилися оwoчeм праці Українця, се так, але що вони не були кільцем в ланцюгу розвитку нашого письменства, се, мені здається, аксіома. Чому-ж, щоб уникнути непорозуміння, не звати ті повісті звичайним робом — „повісті з українського життя“ — так буде, принаймні, більше до правди!

Згадавши про ті „українські повісті“ Гоголя, д. Петров завважає, що „нѣкоторые украинскіе писатели пытались умалить значение украинскіхъ повѣстей Н. В. Гоголя“. В чому-ж те „умаленіє“? Між иньшим, воно добачається в словах Костомарова, який, злучивши твори Гоголя „высокими созданіями“ (ст. 54), додає: „но надобно сознаться, знатоки говорятъ, что многое тоже самое, будь оно на природномъ языкѣ, еще было бы лучше“ (ст. 54). В сих словах Костомарова д. Петров бачить „умаленіє“ Гоголя — о вчена підозрієсть, яка не бачить часто елементарних річей! Де-ж то „умаленіє“, коли, як ми бачили, твори Гоголя названо зараз „высокими созданіями“? Але д. Петрову мало і сеї назви, бо він бачить переступ у дальших словах, де Костомаров дозволяє собі думати про ліпший вигляд Гоголевих повістей, коли-б вони були написані українською мовою. Де-ж тут той злочин? Не вже думати про те, що письменнику краще писати рідною мовою, се злочин, а не річ, признана наукою за цілком і єдино нормальну? Можна було-б ще говорити, як би рекомендовано писати Гоголю все по українськи, — хоча й тут, крім справедливої ради не було-б нічого. Але д. Петров скаржить ся за бажання для Гоголя писати по українському твори з „малороссійскаго быта“! Де-ж тут логіка і де ясне розуміння дуже простих річей? Не вже-ж се не трюїзм, що для повности національної картини життя мало одного національного змісту, а мусять бути ужиті всі національні фарби і образи, якими в поезії виключно являється національне слово? Все се дуже просто і ясно для кожного, хто розуміє психоло-

гію творчості і все се єресь для д. Петрова, що має особливі погляди на об'єкти наукової мисли!

По таких і подібних увагах д. Петров підносить, що Гоголь ревниво вчив ся рідної народної словесности і що наслідком сього явилися його „українські“ повісті, в яких одначе Гоголь по своєму перероблював народний матеріал. Вказання його в сих повістях і становить завдання д. Петрова. Огляд свій починає він від „Сорочинської ярмарки“, де знаходить літературні впливи батька Гоголевого — Василя, Котляревського, Гулака, Артемовського. В сій повісті дослідник признає „мало... непосредственного знакомства Н. В. Гоголя съ народною жизнью и поэзією и. т. д.“ З сїм, певно, не можна не згодити ся. Сильніш, на думку д. Петрова, „пробивается народная струя въ повѣсти „Вечеръ на кануѣ Ивана Купала“, зложеної на підставі народних повір'їв. Повість „Майская ночь“, по думці д. Петрова, „въ общихъ чертахъ вѣрна малорусской дѣйствительности, хотя и разбавлена литературными вымыслами въ романтическомъ духѣ“ (ст. 62). Не знаємо, що розуміє д. Петров під словом „дѣйствительность“; коли „дѣйствительность“ рівнозначна у него з етнографічно-зверхньою правдоподібністю, то ми ще можемо згодити ся з його твердженням, але коли розуміти першу в звичайному соціальному значінні, то ми тільки можемо здивувати ся д. Петрову. Риси родинних і суспільних сільських відносин в повісті остільки фальшиві, що говорити про їх вірність, значить іронізувати над самим поняттям „вірности“. І щоб довго не розмовляти про сей пункт, звертаємо ласкаву увагу д. П. на цїнні реально-етнографічні уваги про дапу повість, зроблені в „Основи“ Кулішом. „Пропавшая грамота“ се теж оброблення рїжних народних забобонів, на які і вказує д. Петров в своїх коментаріях. Таким-же чином скомпонована і „Ночь передъ Рождествомъ“, зложена з рїжних, вказаних д. Петровим етнографічних елементів.

„Страшная мѣсть“, крім своїх особливих етнографічних прикмет має по думці д. Петрова аналогію з повістю „послѣдователя Гоголя, А. П. Стороженко, подъ заглавіемъ „Марко Проклятый“. Не говорячи вже про невірну назву „послѣдователь Гоголя“, яким Стороженко ніколи не був, ми властиво не розуміємо, в чім аналогія межи обома повістями? В „Страшній мѣсти“ — герой чаклує, що робить ряд переступів і потім кидається побратимом в карпатські провалля; у Стороженка-ж — герой, вихований з кровожерними інстинктами, який вбиває свою нещку й сестру і за те карається безкраїм тиранством по світу. Герой Гоголя демонічно зла вдача, глибоко огидливе створіння; герой Стороженка — симпатична навіть постать грішника в його каянні, якого мета — служити добру на світі, аби дістати спасення душі. Що знайшов д. Петров

спільного межі обома повістями, трудно вгадати! „Заколдованное мѣсто“ цілком збудовано на етнографічній основі; матеріали до повісті вказано д. Петровим в коментаріях. Деякі етнографічні вказівки робить д. Петров і що до „Вія“, хоча для останнього є далеко ближні джерела. Про повість „Тарасъ Бульба“ говорить він дуже мало і тільки вказує, що вона скомпонована на підставі народних дум і ріжних історично-літописних праць.

Закінчивши розгляд етнографічного елементу в названих повістях Гоголя, д. Петров говорить, що сі повісті представляють тільки „цвѣтъ въ поэтической дѣятельности Гоголя“ і що се „такъ называемый романтический періодъ юности въ творчествѣ Гоголя“ (стр. 73). І тут ми знов зустріваємося з тезами, досить трудно зрозумілими і в усякому разі мало певними. Через що-ж се етнографічні повісті Гоголя складають романтичний, навіть „такъ называемый“ романтичний період його творчості? Через те, що вони етнографічні, чи через те, що вони ранні, чи може через що инше? І потім, що се за вираз „такъ называемый романтический“ період? Як се „такъ называемый“? З такого уживання терміну ми тільки бачимо, що д. Петров надає поіменованим повістям Гоголя назву романтизму лише метафорично, а не реально; що ті повісті романтичні не *an sich*, а тільки в значінню своєї молодості, — але на що-ж тоді бентежити читача нікому неясними зворотами?

Книвши ще дві-три уваги, д. Петров вважає свою задачу покінченою. Що до неї, то ми мусимо висловити таку свою вітверту думку: Коли б д. Петров не вносив баламутности своїми загальними міркуваннями, то безпретенсію і скромні його замітки, позбувшись означених своїх аксесуарів, далеко більше вирізались-би у своїй позитивности!

За статтю д. Петрова іде розправа Ів. Каманіна „Научныя и литературныя произведенія Н. В. Гоголя по исторіи Малороссіи“. Приступаючи до головного предмету своєї студії, Каманін хоче вяснити спершу причини, що виробили з Гоголя людину, зацікавлену історією свого краю. Такими були насамперед сім'я і школа. Що до першої, то д. Каманін вказує на козацькі традиції, що мусіли жити в Гоголевій сім'ї і надихати його на український настрій; до сього-ж повинні були спричинити ся й книжки, які міг знаходити у Трощинського молодий Гоголь і ними одушевлялись. Вплив школи, себ-то ліцея, міг одначе нахилити Гоголя лише до вивчення історії взагалі, але не спеціально української, одже школи брати в рахунок неможливо. Потім нахил до історичних робіт підтримала знайомість з Пушкіном, а натім безпосередні зносини з Погодіном та Максимовичем. Через такі впливи і духові запомоги Гоголь вдався до історичного писання. Але в якому стані була тогочасна українська історія яко знання? Відомо тоді було ба-

гато літописей, що мусіли стати підручниками для Гоголя, і взагалі різних історичних робіт, — сирих матеріалів. На підмогу Гоголеви почала як раз тоді-ж виростати і українська етнографія і через то не диво, що „Гоголь рано ставъ заниматься исторіей“ (стр. 86), а вкінці сам задумав написати українську історію. Спинившись над сям пунктом, д. Каманін горяче розбиває сумліви вчених, що зневірялись у правдивости факта писання Гоголем історії. Він каже, що нема нічого дивного в тому, що до нас не дійшла ся історія, яка писалась в 1833-4 рр., — бо до нас не дійшло ще багато инших творів Гоголя за сей період, як звісно, попалених ним! І на мою думку, в твердженню д. Каманіна є правда: може писана Гоголем історія була не готовою, а тільки ескізного характеру, се можливе, але не можна не вірити Гоголеви, що так багато вгадував у листах і так багато думав про ту історію. Взагалі-ж нічого неймовірного у такій роботі Гоголя зовсім нема! Д. Каманін вказує також на поділ тої історії у Гоголя і на мету її написання, себ-то на бажання Гоголя „указать мѣсто малорусскаго народа въ міровой исторіи“ (стр. 93); вказує, що в тій історії Гоголь викладав „жизнь народа, а не описывалъ подвиги однихъ его вождей“ (стр. 92). Огляд Гоголевського „Взгляда на составленіе Малороссіи“ ще більш вясняє Гоголеву розумінне нашої історії. В сім творі, де малюють ся наше жите від удільних часів аж до 15 віку, Гоголь висловляє ряд думок, прийятих сучасною наукою. Така, нпр., думка про короткість снуєтіння України в означений період; про заснованне козацтва і його організацію і т. и. В обох історичних творах Каманін бачить „глубокоє пониманіе исторической правды“ і знаходить теж саме в артистичних писаннях Гоголя, нпр. в „Острияці“, „Гетьмані“, „Плѣннику“ і др. Особливо вірна у Гоголя характеристика козацтва, кіпчаючи навіть зверхніми прикметами його житя. Ілюстрацією в повній мірі може бути „Тарас Бульба“. Правда, Гоголь не уникає і помилок, н. пр. говорячи про віддавання на відкуп церков і т. и., але винуватити його трудно: брак історичного докладно провіреного знання у його часах дають повне виправданне Гоголеви.

Відкіля-ж узалась у него ся правдивість в представленню минулого України? Джерелом сеї риси Каманін вірно уважає народну поезію, а також ріжні літописи. Переглядаючи повісті Гоголя з історичним кольоритом і відмічаючи в них загальну вірність фарб, Каманін говорить, що найголовнішим джерелом для Гоголя була літопись Кониського, з якої він черпав не лише факти, але й саме освітленне. Всякі-ж побутові подробиці він міг брати у Рігельмана, Рубана, користувався теж Гоголь і Вантис-Каменским і т. д. Той же факт, що при такому користуванню джерелами Гоголь допускав недокладности, вясняється ся

просто: для своїх загальних характеристик він мусів брати риси з різних епох і осіб, і коли він прикладав їх до одної якоїсь особи чи до одної епохи, то, розумієть ся, мусіла виходити з того недокладність. По різних увагах про історичні повісті Гоголя д. Каманін вкінці боронить їх від критиків — Куліша, Скабичевского, Шенрока і ин., що звенірялись у вірности повістей Гоголя з історичного боку і завважає, що твори Гоголя ще ждуть „безпристрастной оцінки“. Я-ж власне думаю, що дана стаття Каманіна і єсть одною з таких оцінок, де автор, на підставі об'єктивного критерія історичного знання, стараєть ся зробити докладний обрахунок вірих рис Гоголевої історичної творчости.

„Історія возникновенія и созданія „Мертвых Душъ“ послужила предметом студії М. Марковського. Мета автора — простежити головні моменти сеї історії і представити нам її у вповні вірному вигляді. Спершу одначе він займаєть ся вясненнем походження сюжета „М. Д.“, яке, як звісно, трактуєть ся різно. Є думка, що Гоголь присвоїв собі сюжет від Пушкіна, але Марковський відкидає негативний бік такого присвоєння, говорить, що се тільки метафора і що треба його розуміти лише в швидкому здійсненню порад Пушкіна. Зміцняє автора в сїм погляді ще й оповідання своячки Гоголя Яшовської, що сюжет М. Д. дав Гоголю своєю особою дядько її Пивинський. Переходячи до вказання західно-європейського впливу, д. Марковський згадує про „плутовской“ роман, що відбив ся навіть на російському нисьменстві, — див. „Россійскій Жиль-Влазъ“ Наріжнаго. Крім сього вказує ще д. Марковський на Д. Кихота та на Стернову „Сентиментальну подорож“, що були для Гоголя звірцем що до вверхнього боку. Автор одначе „не особливо стоить за воздїйствие на Гоголя“ двох названих творів, а покладаєть ся тільки на Ал. Веселовского. На думку останного „М. Д.“ були і під великим впливом „Божественної комедії“ Данте. Але, каже д. Марковський „більше всего, конечно, внесъ Гоголь въ свое произведение изъ своихъ личныхъ наблюденій“ (стр. 142), — і се зовсім справедливо. Ріжні особи „дали Гоголю только лишь первоначальныя впечатлѣнія“ (стр. 143). Крім того в М. Д. „мы находимъ отраженіе многихъ чертъ личнаго характера Гоголя, его привычекъ и т. д.“ (стр. 144).

Зробивши сї уваги, д. Марковський в другому розділі переходить до історії творення М. Д., початок яких він кладе на другу половину 1835 р. „Сначала у Гоголя не было никакого плана при созданіи М. Д.“, воно викликане було лише „охотою смѣяться“ (стр. 148). Прочитавши перші розділи поеми Пушкіну і завваживши важке їх вражінне, „Гоголь принялся ихъ передѣлывать“ (стр. 149), але уже, здаєть ся, за границею. Так він пише Данилевскому 23. X 1836 р., що займаєть ся продовжуваннем М. Д. в Вене; про те-ж він пише з Парижа, і 1837 р.

(липень) читав в Балені дві оброблені глави Смирновій. 1838 р. він переїхав до Відня, але і тут через хоровитість не скінчив писання М. Д.; 25 серпня 1839 р. він приїхав до Петербурга і читав у Прокодовичів чотири глави М. Д.; в марці 1840 р. читав у Москві п'яту, а в цвѣтніи шесту. Потім поїхав до Риму, заїхавши пити води до Відня. З Риму він пише про свій важкий духовий стап, який потім змінив ся на краще, і в грудні 1840 р. Гоголь уже заявляє про скінченне всього першого тому. Але разом з такою заявою в 1841 р. чуєть ся в його голосі якісь нові моральні струни. Гоголь піби переродив ся, — все, що тайлось у нему моралістичного, виплило на верх душі. „Съ этого времени, — говорить д. Марковський, — можна, кажется, начинать поворотный пунктъ въ работѣ надъ „Мертвыми душами“ (стр. 156). „Гоголь начинаетъ вѣрять въ силу своего слова“ (стр. 157), що й відбиваєть ся на другій редакції I-го тома М. Д. А тим часом творенне М. Д. ішло своєю дорогою. Літом 1841 р. Аппенков пише М. Д., починаючи від 6-ої глави, під диктованне автора, і при кінці року переписуванне було скінчене, — але се вже була друга редакція М. Д., відмінна від першої. В другій редакції ми бачимо „такія лирическія отступленія, которыя заключаютъ въ зародышѣ славянофильскія идеи, сбившія отчасти Гоголя съ истиннаго пути“ (стр. 158). У вересні 1841 р. Гоголь покинув Рим і поїхав у Росію друкувати поему, але тут він знов увзяв ся до перерібки останніх глав, досить цікавої для тогочасного настрою поета. Таке нпр. місце, де він „придѣлетъ какое-то таинственное значеніе своей поэмѣ“ (стр. 162) і чекає від себе якихсь надзвичайних мотивів; на пункті пристрастей ми знаходимо їх „мистическое толкованіе“ (стр. 163); далі він вкладає в свій твір ідею „просвѣтленія самаго низкаго челоуѣка и т. д.“ (стр. 165). Нарешті поема пішла до цензури, а тим часом настрої Гоголя все більше став хилитись до містицизму та гострого самоаналізу. „10 февраля 1842 г. онъ уже пишетъ Языкову, що нѣтъ выше удѣла на свѣтѣ, какъ званіе монаха“ (стр. 166), і від сього часу „религиозно аскетическое настроеніе Гоголя не покидало его до конца его жизни“ (стр. 167). Нарешті 5-го цвѣтня 1842 р. поема була дозволена цензурію, 22 мая він першу частину надрукував і виїхав до Петербурга. Але настрої Гоголя брав над ним гору і він почав чути незадоволенне з свого першого тому. Другий розділ праці Марковського показує нам, що привело Гоголя до написання другого тому М. Д. і як се було виконано. Сим томом Гоголь почав зайнятись ще 1840 р. і писав його швидко, але 1843 року, під впливом свого нового настрою, він починає його пачово, невдоволений всім раніш написаним. В році ж 1845, в пернім випадку, палить той том цілком. „Новая редакція II тома начата была в 1846 году“ (стр. 187), але тим часом він друкує

свою славу „Переписку“, що „напесла ему поражєніє“ (стр. 189). 1847 р. він пише „Авторскую исповѣдь“, а 1848 р. їде до Єрусалима, відкіля по весні вернув ся він до Москви і взяв ся до II-го тому. Але праця йшла поволі і в 1848 р. і потім 1849 року, хоча в серпні останнього він читав першу главу II т. М. Д. Аксаковим; в 1851 році читав Шевирьову 5 і 6 главу, а 1852 р. поема була уже на укінченню. Одначе другого тому не довелось побачити в обробленому вигляді, бо Гоголь перед смертю його спалив. В IV розділі д. Марковський задає питання, чи скінчений був взагалі той II-й том і через що його спалено? Шенрок думає, що том був скінчений, Тіхонравов — що ні; взагалі-ж питання лишаєть ся вітвертим. Другого питання — про невдоволення Гоголя своїм твором, не можна розв'язувати в значінню зубожіння його таланта, а швидче, як думає Шенрок, постійною думкою Гоголя над тим, чи згідна його діяльність з волею Бога? Правда, д. Марковський думає, що „причиною сожженія II тома передъ смертю было... сознание Гоголя, что онъ не разрѣшитъ той задачи, которую онъ поставилъ, какъ художникъ“ (стр. 214). Але в чому-ж власне й було те завдання, як не в виконанню тих божеських обов'язків, які накладають ся з гори на поета?

(Копець буде.)

Ів. Стещенко.

Бібліографія

(рецензії й справоздання).

Н. Е. Бранденбургъ — Объ аборигенахъ Кіевскаго края (Труды XI съѣзда т. I с. 155—189).

А. А. Спицынъ — Курганы съ окрашенными костяками (Труды отд. славянской и русской археологіи, IV, ст. 53—133).

Сі дві праці двох визначних російських археологів присвячені двом старшим формам похорону наших країв — могилам з т. зв. скорченими скелетами і могилам з скелетами фарбованими. Писані незалежно від себе, вони одначе, на жаль, заходять одна в сферу другої, не відграничуючи докладно сих двох, хронологічно сусідніх форм — Бранденбург втягає до своїх висновків похорони з червоною фарбою, д. Спицин — похорони без фарби. Через се відносини сих двох типів до себе лишають ся не тільки нев'ясненими, а й затемненими, хоч се власне повинні-б були зробити сі дослідники — виказати відносини сих типів. Другий спільний закид, який мусимо їм зробити — що вони зовсім лишили на боці антропологію, то значить — обмежили ся лише загально киненими характеристиками, а не звели антропологічного матеріалу. Такі загальні характеристики навіть і не зовсім вірні, бо нпр. у Бобрінського Курганы II с. 54 і 140 опублікований оден похорон з червоною фарбою і з короткоголовим черепом (показчик 82,3), хоч д. Спицин і признає антропологічний тип фарбованих небіжчиків довгоголовим і дуже одно-стайним.

Зрештою праці відрізняють ся від себе значно. Бранденбург оперує в значній мірі вібраним ним самим матеріалом; в додатку до його реферату додані виписки з його дневників, на жаль не дуже деталічні, і без всяких антропологічних спостережень! Очевидно, кістки лишєні без помірив, і нам лишаєть ся вірити Бранденбургу, що небіжчики були

довгоголові. Літературою Браденбургі не дуже журить ся, за те заходить ся коло доводів, що сі похорони належали як раз Кімерійцям, і взагалі як з одного боку між його спостереження є й цінні, так з другого боку є тут багато ділстанства старої школи. Праця д. Спіципа передовсім дуже цінна старанним зводом матеріала для цілої території від Кубани до Бесарабії. Можна б жадати иньшої системи, докладнішого вирішення описуваного типа від иньших, можна вкінці не годити ся з самими выводами, які автор робить в свого матеріалу, але в кождім разі за старанний і повний збір матеріалу належить йому подяка, і він дуже користний. Тільки супроти того, що матеріал прибуває в кождим роком, було б добре, аби ш. автор свою працю доповнив і переглянув наново незадовго.

Зі спостережень автора звертаю увагу на ті, де констатуєть ся поспішанє трупа фарбою зверху, по положенню його в могилу — вони вповні виключають гадку про виїманє й крашення костей після того, як м'які части тіла погнили вже.

М. Грушевський.

А. А. Спицынъ — Обзоръ нѣкоторыхъ губерній и областей Россіи въ археологическомъ отношеніи (Труды отдѣленія русской и славянской археологін кл. I, II і IV — Записки рус. археол. общества т. VIII—XI).

— Расселеніе древне-русскихъ племенъ по археологическимъ даннымъ (Ж. М. Н. II, 1899, VIII).

А. А. Шахматовъ — Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій и русскихъ народностей (ibid., 1899, IV).

Обговоренє декотрих з сих статей досить давно було заповіджене в Записках. Я відкладав його, щоб обговорити в звязку з ними деякі кардинальні питання староруської етнографії й її методології. Та се уложилось у мене в осібну статю про спірні питання староруської етнографії, по части в ревізію I тому мові Історії України-Руси. Тому я обмежу ся тут переважно лише загальнішими замітками до сих статей, не входячи в деталі. Про статю Спіципа був зрештою поданий в своїм часі короткий реферат (т. XXXIX).

Д. Спіцин, оден з рухливіших і здібніших робітників в археологічній науці Росії, задумав дати загальний огляд всего зробленого уже на полі археології в Росії, щоб тим самим вказати дезідерати й прогални до заповнення. В ряді статей дав він такі огляди, уложені по губерніям — всего 26 губерній, між ними переважна частина української території (бракує губ. Харківської, Херсонської, Катеринославської, Таврії, Донщини, Бесарабії, Люблинської губ.). Робота дуже добра по замислу; цінна тим, що автор старанно використав не тільки публікації, але й архивні матеріали — петербурської археологічної ко-

місії. Вона служить дуже користним доповненням до археологічних мап поодиноких губерній, що від кількох років стали появляти ся в Росії, але без таких оглядів роблять лише половину діла. Тому мусимо бажати, щоб автор доповнив свої огляди, обробивши упущені губернії і видав їх осібно — по можности розширивши й дещо змінивши також і в зробленім.

Автор бере плян дуже строго, не обмежуючи ся доісторичною археологією; наслідком того терпить і передісторична археологія і ті партії, в які він входить як монетні нахідки, скарби історичних часів і т. д., — часто його огляди занадто сумаричні, занадто загальні, скоро тих нахідок буває багато. Особливу увагу автор звернув на могили, але й тут його описи бувають часто поверхові, закороткі, неумотивовані ані хронологія нахідок, яку він любить подавати, ані класифікація типів, чи етнографічної приналежности. Часто непевні розкопки підтягають ся зовсім довільно під категорії. Менше авторських кваліфікацій (особливо голословних) і більше фактичних вказівок, подробиць — се було б користніше для всіх, хто буде уживати сих оглядів. Також не треба б полишати антропологічних дат, звязаних з розкопками — звичайно ті що користають з фактів археології, потребують і антропологічних дат.

Нахил автора до хронологічних і етнографічних класифікацій ше в більшою виразністю виступає в його статі „Расселеніе“, де він за помічю археологічного матеріалу хоче перевіряти й доповняти історичні (літописні) звістки про розселенє східнословянських племен. Він кіичить заявою, що „на одно з питань, поставлених метою наших дослідів, археологія уже тепер дає ясну відповідь: всі звістки літописи про розселенє староруських племен вповні відповідають археологічним обсерваціям“. Але з його власної статі виступає виразно, як мало певного в тих племінних типах і межах, які пробують, з літописню в руках, знайти в археологічнім матеріалі. Матеріал, збагачуючись, на кождім кроці майже дає нам несподіванки, що змушують навіть від уставлених уже гадок здержатись і поставити: non liquet. Нпр. полянського типу нема, відколи переконали ся, що похорони в конем не полянські; деревлянський похорон іде на захід, за Горинь, на Стир і т. д. Д. Спіципу приходить ся сильно натягати й літописні звістки, й археологічний матеріал для своєї системи; деякі його выводы — нпр. що Вятичі належать культурно до одної групи з Сіверянами, противлять ся наведеним ним самим фактам. Уживання для характеристики племінних відносин парівні, в рівній силі, таких моментів як подібність чи відмінність похоронного обряду — і подібність виробів, що розширяють ся з культурних центрів, по торговельних дорогах зовсім незалежно від племінної приналежности, не можна похвалити. Взагалі, коли вільно, від шан. автора бажали-б ми в тім напрямі зовсім инакше зробленої роботи.

Перевага теоретичного констрування над обсервацією й аналізою ще сильніше виступає в праці ак. Шахматова, що появилася майже в одній часі з статтю д. Спіцина й ставить аналогічну задачу — на підставі діалектологічного матеріала уставити відносини, групування східнослов'янських племен. Ця праця одначе дає тільки перероблену, поглиблену теорію автора, яку в першій начерку читали ми п'ять літ перед появою цієї праці п. т. Къ вопросу объ образовании русских народностей (Рус. филол. вѣстникъ 1894). Провідна гадка автора — що на сформованні „русских народностей“ рішучий вплив мали політичні організації, держави — Московська й вел. ки. Литовське; для цієї теорії прийшлося йому уже в першій начерку допустити сильні неконсеквенції й натягання, як я то підніс в рецензії того першого начерка (в Записках т. VIII). В новій редакції він обминув деякі з тих хиб (наприклад, він не побоявся признати ся, що Полян дійсно нема ніякої підстави зачисляти до середноруської чи великоросійської групи), але в основі зівставився вірним своїй теорії, тільки аргументація стала більше вдержливою й оминає більше ризикові місця, не входячи в деталі. Через се теорія його одначе не стала певніша. Ціла історія сформовання української народности й мови, так навіть як вона представлена у д. Шахматова, противить ся вповні теорії про впливи державної організації на сформованні мов і народностей (розділ українських земель між в. ки. Литовським і Польщею не мав ніякого значіння, Побуже було зв'язане як найтісніше з білоруськими землями, а лишається українським, і т. д.). Групування східнослов'янських племен, предложене автором, вповні довільне. Лишивши Полян полудневій групі, він відлучає від неї Сіверян — без усякої підстави, дозволимо се сказати рішучо, та в'яже їх в одну групу з Дреговичами, Радимичами й Вятчичами. Радимичі й Вятчичі у нього являють ся емігрантами з заходу, від мазовецької границі, але як в такім разі бути з їх близькими свояками — Сіверянами, чи й вони мандрували, се лишається невідомим.

В деталі східнослов'янського розселення не входжу тут — се я зроблю на інших місцях.

М. Грушевський.

Исторія русской церкви, Е. Голубинскаго. Томъ I. Періодъ первый, кievскій или домонгольскій. Первая половина тома. Изданіе второе, исправленное и дополненное, Москва, 1901, ст. XXIV+968, 8°.

Коли приходиться нам порівняти друге видане цієї капітальної праці в першій, то мусимо наперед констатувати, що хоч в деталях вирізняються воно не одним від попереднього, але загальний характер, метод дослідження лишився незмінним, навіть ще сильніше виступає в ній. „Лібе-

ральне“ становище автора проявляється незмінно. Лишилися нетknięтими місця, котрі викликували обурення й опозицію у офіційних кругах, місця про святість і творення чудес. Автор далі підтримує свою гадку, що Володимир тому так довго мусів ждати на канонізацію, бо „святость по позднѣйшимъ внашимъ въ односторонность понятіямъ стала непримѣнимымъ синонимомъ аскетизма“ (с. 185), бо не творив чудес, що доконче вимагало ся, аби стати святым; а прецінь казав колись монах Яків „мнози бо святіи не сотвориша чудесъ а святіи суть“; св. Златоуст говорив також, що святого чоловіка пізнати не по чудесах, але „отъ дѣлъ“ і т. д. Таке — як би я дозволив собі назвати — вільнодумне становище пробивається в цілім творі, хоч не перешкаджає автору на інших місцях виступати рішучим провіденціалістом.

Загалом беручи виглядає друге видане на перший погляд значно розширене, бо має 968 сторінок, коли перше мало їх лише 790. Приглянувшись одначе ближше побачимо, що в дійсності завдячує книжка своєю великістю передовсім більшим маргінесам і взагалі щедрійшому виданню, при котрім не щадило ся паперу. Самих доповнень знаходимо дуже мало. Цілими сторонами йде передрук першого видання так, що навіть ті самі друкарські помилки повторюють ся. Для приміру наведу кілька: Региново місто Регинона (св. 67, нв. 78), возгорѣль м. возгорѣль ся (105, 121), приходится м. приходятся (177, 204), *Іов* м. *Іо* (249, 285), пустяшныя м. пустошныя (253, 291), долженствоваль м. долженствовало (474, 575); „прошлаго столѣтія“ лишило ся, хоч книжка вийшла вже в XX ст. Поправок автора досить багато (усіх 289), але се по найбільшій часті коротенькі замітки під текстом, в котрих дуже часто подається повий коротенький цитат або нове жерело. Одначе і в тих поправках видно поспіх, так шпр. слово „вообразите“ (св. 281) змінено по раз перший на „вообразимъ“ (нв. 323), але даліше полишено вже „вообразите“, хоч з тексту виходить, що, коли перший раз було „вообразите“, то і далі так само повинно бути, подібно, як в I вид. усюди стоїть „вообразимъ“.

Новішу літературу виіс автор або в потки або в „доповнення“. Шкода лише, що автор не завжди робить з неї ужиток: в деяких місцях видно, що жерела використані, в інших знов виглядає так, якби їх виписано лише для того, щоб читач знав про них. Богато творів зовсім не впаходимо між цитатами, як шпр. в розділі про літопись т. зв.

*) При цитованню означає буква нв. нове видане, св. старе видане. При порівнянню нового і старого видання додаю сторону старого і нового видання: при тім перше число означає завжди сторону старого видання, а друге, відділене протинком, сторону нового видання. Буква п. означає потку під текстом.

Нестора. З галицької наукової літератури знає Голубинський так в старім як і в новім виданні лише Шараневича, Зубрицького, Торонського (про Лемків) і Петрушевича. За протят часу від 1880—1901 прибув лиш один твір Петрушевича „Истор. липгвист. изслѣдованія“.

На критиків своєї праці звернув автор, здасть ся, за малу увагу. Поправок значійших не видно, а так само мало реаговано на всілякі закиди. З цілого тому можемо навести лиш 4 короткі відповіді (еп. Антонієви, Лопарьову, Барсову (Слово о полку Ігора) і ученим, про котрих каже автор, що ті „люди, займаючи ся історією, по більшій часті не радо займають ся абстрактним мисленем“). Деякі поправки повинен був автор зробити в нв., а не зробив. Для приміру наведу одно.

Е. Барсов додав в своїй рецензії на „Іст. р. ц.“ в Чтеніях имп. общ. ист. и древн. з 1882 р. (в кн. III, ст. 42—56) кілька важних приміток про розповсюдженє християнства в новгородськх кольоніях між Карелами і тим захитав погляд Голубинського, що християнство розширювало ся в тій області поволі не так умисними змаганнями Новгородців, як само собою, в міру обрусіня „линородців“. Голубинський одначе не використав тих поправок в повім виданні ані не реагував на саму критику, як то робив з иньшими.

При всім тім праця виказує багато змін, про котрі саме хочу говорити. Особливо перший розділ про християнство на Русі до Володимира піднав значним змінам, за ним третій — про управу, а вкінці другий про охрещенє Володимира і всеї Русі. Розділ про просвіту і про староруську літературу не виказує стільки змін, що попередні, хоч здавало ся б що саме він найбільше потребувати буде доповнень. За доповнень не уважаю розуміть ся сього, що автор дещо з доповнень зі старого видання переніс в новім виданні в текст або в нотки, як приміром нв. 117 і 140 — доказ, що друга редакція „Повісти“ походить з рук Грека, с. 145 про уродженє Святиполка від паложниці, с. 167 (св. 762) цитати з Іпат. літописи, с. 341—3 (св. 764) про область без єпархії себто Вятку, і т. и.

Дуже мило вражає у автора, що він використав в новім виданні деякі приклади і паралелі з життя і історії українського народу, на котрого території ціла домонгольська історія церкви відгравала ся. І так до слова „хвощуться“ додана паралеля з укр. — слово „хвискать ся“ (нв. 21)¹⁾; до слова „мытель“ наведено замітку (5, 21, п. 2), що воно існує до нині у „Малоросів“ і означає теплу воду з квасом або з мятою до миття голови. Об'яснюючи цитат з „Житія Володимира“, що церков св. Ілії була „надъ ручаємъ, копецъ Пасынчѣ бесѣды и Ко-

¹⁾ Слова: хвискать ся нема одначе в словарі Желехівського.

варѣ“ згадує про україн. пословицю „богатаго покута, убогаго бесѣда“. На доказ, що за понами не треба було довго шукати і що вони самі зголошували ся до громад в великій скількості, наводить автор знов укр. приповідку „абы люде, а пощъ буде“ (386, 455). На ст. 441, 536 вставлено довшу нотку про добровільні приноси понам в день перед святами, про що згадує Стоглав іще в XVII ст. (перед ним Кирик новгор.). Приноси сї, звані з грецька капунами, доховали ся і до наших часів. Автор пригадує, що на Україні називають принесені в церков напитки і їду хавтурами — вказує на „Старосвіт. Бандуриста“ Н. Закревського і „Липгв. ист. разсуж. А. С. Петрушевича“, що в Галичині називає парід церковну прислугу „хавтурниками“. Вкінці об'ясняє етимологію слова хавтур, випроваджуючи його з грецького *καρταλλος*, що і в буквальному і в переноснім значінні дає то само, що *κάρτεον* або *картоди*. Автор наводить також слова Зах. Конистенського з „Палінодіи“, що маючи свої спеціально українсько-руські причини уважати ал. Андрея за першого проповідника християнства на Русі переконує, піби „святой Андрей проходячи землю Росскую, многихъ крестилъ и до познанія Христа привелъ“ (8, 28).

Додаток до I частини першого видання „О християнствѣ въ Евр. Скиѣи“ (св. 33—42) перенесено в н. вид. на сам початок під особним заголовком: I. Времена доисторическія (св. 1—18). Тут застановляється автор — так сказати б — над старинностями нашої історії і дає нам неначе вступ до часів, з котрих вже маємо певні звістки в жерелах. Задача автора не була легка, тому не дивно, що автор допустив ся тут найбільше всіляких помилок і недокладностей. Старе виданє вимагало тут доконче зміни і автор зробив се: майже цілий сей уступ перероблений цілком на ново і дуже мало тексту увійшло в своїй первісній формі до нового видання. Автор поправив або відступив від своїх давнійших поглядів і старав ся приладити книжку до вимогів критики.

Автор належав до приклонників теорії про наддунайську правітчину Славян і таким лишив ся і в новім виданні. Видно лишень на кождім кроці більшу обережність. Так відступив в нв. від погляду, що назва Тиверців походить від старої назви Дністра *Τύρας*, при чім треба би припускати, що в давнійші часи називав ся він *Τυβέρσος*. Дальше покинув усі свої давнійші етимологічні операції з іменами народів у Штолемає. Се була вже перед 20 роками слаба сторона (хоч малої ваги) твору Голубинського. Хто нині вірив би про се, що *Πεννίνοι* се Сосновцы (які не існували), а звідем може Деревляни, що Гети се одна з назв славянських і т. и. Не так поважно бере тепер автор і етимологію слова Угличі. Більшу половину давних виводів вичеркнув і полишив лиш замітку, що назва Угличів походить від „угла“ між Дні-

стром, Чорним морем, Дунаєм і Прутом. На жаль однак інші погляди автора в тім питанні не знайшли зміни в новім виданні.

Автор даліше тримаєть ся свого погляду, що наші предки прийшли в північну Росію — як справедливо говорила народня традиція, записана літописцем — по Дунаю з заходу, із своєї релятивно або в властивім значінні першої правітчини в Європі — в венеціанської області в північній Італії, що дістала свою назву від імени Славян Венеди, Венети. Автор при тім відсуває час приходу Славян в часи дуже давні, чого в старім виданні не було: тому стають Тиверці аборітенами на своїх територіях, котрі вони зайняли в передісторичних часах, не лишень супроти до нас лише але й супроти до цілої Європи. Рівнож про Угличів „должно быть принимаемо за несомнішное“, що вони тубильці; в старім виданні се було лишень „дуже можливе“ (37, 3)¹⁾. Угорські Русини також доісторичні тубильці; вони прийняли християнство грецького обряду в XI ст. від Болгар, будучи перед приходом Угрів данниками або Болгар або Киян. В Скитах *ἄροτῆρες* і *γεωργοί* Г. бачить Славян і звістки про проби заведення між ними християнства прикладає до наших предків. Вкінці доходить до такого результату: в передісторичні часи могло християнство розширювати ся від Греків між двома племенами руських Славян — у Тиверців в Угличами і у київських Полян. Дуже мало імовірна гадка, щоби воно прийало ся дійсно між другими, за те є достаточна правдоподібність думати, що воно в більшім або меньшій степені розширило ся поміж першими себто поміж Тиверцями (нв. 18).

І в новім виданні розводять ся автор над норманською теорією (48—50, 60—62), але зараз видає в очи передовсім зміна тону, а також і аргументації. Видно здержливість. В новім виданні не видає автор з гори війни, противно хоче злагодити о скільки можливо полемічний тон і змінити призначення свого екскурса. Привнаючи норманське походження Русинів він хоче лишень висловити ся що до деяких „недоумішній“, які можуть такими представляти ся і для самих норманістів. Коли в першій виданні автор старав ся розвинути в короткім начерку цілу основу норманізму і подати його аргументи, в другім хоче відповісти лишень на два питання: як се можемо собі витолкувати, що Нормани не називали ся Русини на Заході, а тільки на Сході у Русинів, Греків, і Арабів, і що паш літописець називає з одного боку Русинів племенем норманським, коли тимчасом норманське плем'я цілком незване, а з другого боку твердить, що Рурик забрав з собою в Новгород всю Русь себто ціле плем'я, що цілком не правдоподібно. Тому віднає більший уступ (св. 51—54), де

¹⁾ Під Аптами розуміє автор і в нв. Тиверців і Угличів.

вібрано весь запас аргументів про слово Русь, назви князів і послів в договорах Олега і Ігоря, про похід Ігоря 941 (*Δρομῖται*) і нв. Додано за те потку (58), що Русь осіла над Азовським морем доперва коло 839 р., коли згадує їх Бертинська літопись. Зрештою так роль Норманів в утворенні держави полишила ся в нв. та сама як і їх заслуги як перших просвітителів і апостолів християнства.

Інші зміни в першій розділі не приносять багато нового, хоч їх є коло 60. Поминувши менше важні, що обмежують ся яснійшою стилізацією (пр. с. 57, — 662)¹⁾ або цитатою в інших місцях знаного жерела, наведемо кілька важніших, хоч і вони великістю не переходять ніколи кількох стрічок друку і подібують ся в переважній часті під текстом.

І так змінив автор свій погляд на першу Новгородську літопись відповідно до дослідів Тіхомірова і Шахматова, котрого твори про літописи (хоч не усі) цитує в доповненнях. Голубінский здогадуєть ся при тім що редактор Новг. літоп. взяв київську літопись лишень до 1015 р. тому, що доти вона має інтерес загально-руський, а від смерті Володимира має, на гадку редактора, спеціальний інтерес полудневий. Не годить ся на те, що Новгор. літ. від 1014—1115 „представляет собою другую подборку свѣдѣній, чѣмъ повѣсть временныхъ лѣтъ“ (ст. XXX, XX; 141, 164, докладнійше додає 653—4, 789—790 і н. 1, 2).

Що до легенди про місію ап. Андрія, то в нв. (с. 22—3 і н. 1) Г. порушує питання, чому її автор не каже Андрієви їхати умисне на Русь проповідати, хоч міг мати перед собою грецькі перекази, переложені в часті на церковно-славянську мову, де говорить ся, що Андрій був в Скитії, себто в руських територіях, а каже йому лише робити через неї випадкову подорож до Риму. Автор зробив се, аби заховати добру славу предків, а не при те похвалити се побутом ап. Андрія на Руси. Коли-б Андрій умисне приїздив до Києва, аби наворотити Русинів на християнство, то свідчило би про них поганство, що лишили ся нікими на проповідь апостола і вістали ся при поганстві. Андрій не був на Руси, бо і самі Греки розуміли під Скитією не теперішню Русь, а тільки північний берег Чорного моря, де були грецькі колонії. Зрештою ще в XVI ст. були люди, що не вірили в побут Андрея, котрий як каже Іосиф Волоколамський „возбраченъ бысть отъ святаго Духа“ іти на Русь.

¹⁾ Привід до аложення легенди про ап. Андрея бачив автор напевно „въ честолюбіи и тщеславіи“, тепер додає до того обережнійше „очень можетъ быть“ (4, 21). Таких поправок більше. Ст. 24, що легенду вставлено в літопись після її написання „се необходимо думать“ — в старім виданні приймає се автор лишень по „всей вѣроятности“.

В нв. розбирає Гол. історію поглядів на питань про Андрія (11, (Філарет хотів був висловити свій негативний погляд цілком отверто, але був спинений так званими „независящими обстоятельствами“) і простує (нв. 30—32) погляд, немов би то мученики Інна, Рінна і Пінна згинули в північній Скитії. Вкінці додає ще автор „дополнительное предположение“ (16, 33—4) про генезу літописної легенди про св. Андрія.

В розділі про Аскольда і Дира пороблено такі доповнення: в звістках Фотія видить автор багато ораторського побільшення, тому не може на них опирати ся (20, 45) і рішати питання, хто були ті Русь, що напали на Царгород. Аскольд і Дир не були в кождім разі провідниками сього нападу і не могли прийняти християнства в Константинополі; на се наводить автор в нв. (23, 41) новий аргумент: що в Києві не було про се традиції. На Масуді годі тут опирати ся, бо його звістка дуже непевна.

„Сказаніє о крещеніи Новгородцевъ въ Сурождѣ“ прикладає тепер автор не менше-більше до р. 800—820 (св. 45), а до першої і половини другої чверти IX столітя (52). Воно безперечно грецького походження: слова „и пакы въ ужасѣ рече святыи Стефанъ князь“ виказують по всій правдоподібности незрозуміле грецького тексту (нв. 54, п. 2). Його занесено на Русь, як належить думати, коло пол. XV ст.; першу звістку виписку з нього читаємо в житію преп. Дионисія Прилуцького, написанім в другій пол. XV віка.

Погляди на християнство до Володимира лишили ся майже слово в слово ті саміські. Нам прийдесть ся занотувати лише кілька незначних ріжниць: ст. 46, 64 п. 1 про помилку арх. Філарета, що „по арабським жерелам була Русь вже 922 р. християнською“.

На ст. 63, 75 про церкву Богородиці *της Βαραγγιωτισσης*. На ст. 64, 74 про варяжське походженє Ольги. До поведів, які спонукали Ольгу поїхати до Царгороду, додає Г. в нв. ст. 78 іще оден найважійший, приймаючи, що Ольга хотіла в столиці християнства ліпше навчити ся нової віри.

Друга глава — про охрещенє Володимира і цілої Русь вийшла цілком невмінена. Додано лишень кілька поток під текстом і про найважнійші з них згадаю (усіх з найменшими коло 20). Подано новий аргумент (109, 126 п. 1), що до Володимира не приходили послы з пропозиціями вір. Використано записки Ях'її Антиохійського і подано витяги з нього (220, 253). Висловлено кілька здогадів про поганські жінки Володимира (140, 162): прийнявши християнство він забезпечив їх добре або повивадав за бояр, коли того хотіли. На ст. 181 (св. 159) додав автор замітку про час посвячення Десятинної церкви (стало ся се 11 мая

в день, коли принадало сьвято заложеня Царгорода). „Бандурієво сказаніє“ дане з початком із „Analecta Byzantino Russica“ в додатках (216, 248).

На сару про Олафа (222, 256) не кладе вже автор великої ваги. Найкраще в порівнянню з иньшими розділами представляєть ся третя глава. Тут не тільки змінив автор свої погляди на деякі питання, але що найважійше — доповнив текст новими і цікавими вставками. Митрополита Михайла Руського (*Μιχαήλ Ῥωσίας*), про котрого згадуєть ся в одній грецькій рукописи моск. синод. бібл. під роком 1117, приймає Голубінский за Михайла II, пастушника Константина і попередника Никифора. Але він ще не відважаєть ся поставити його просто під „число“ виказу, бо про нього не згадують жадні наші памятки; можливо, що його висвячено в Царгороді на руського митрополита, але що він або скоро помер або з яких иньших причин не приходив на Русь (251, 288). Перше думав автор, що Іоан I міг бути Русином по народности (св. 252); в новім виданю уважає його цілком рішучо за Грека з тої причини, що службу св. Борисови і Глібови написав по грецьки (290 і 268).

На ст. 257 нв. 296 вложено уступ про куренди і подорожі митрополитів. З подорожий митрополитів до Царгороду знаємо лише чотири: при патр. Іоан. Ксифилиї (1064—75) був на соборі руський митрополит не названий по імени; літопись згадує, що в р. 1063 був митроп. Георгій в Греції; на однім соборі при Николі Грамматіку 1084—1111 був присутний також неазваний митрополит руський; в р. 1171 був між членами собора руський митроп. Михаїл. Не знаємо одначе, як часто відбували ся тоті подорожі. Уступ про вибір єпископів князями (св. 300—301) упущено; так само уступ про високість катедратікона (св. 309).

Розширено натомість і перероблено цілий уступ про пресвітерсько-крилошанські собори (св. 299—310, нв. 344—359) і про кандидатів на єпископів. Перші єпископи були у нас в Греків; одначе не задовго знайшли ся на Русь люди, що могли стати відповідними кандидатами. Було їх багато в крилошанських соборах, заведених рівночасно з єпископ. катедрями. Але перевагу мали все іще Греки, бо митрополити Греки надавали їм радо, як землякам, єпископські катедри. Пресвітерсько-крилошанські собори складали ся спершу з білого духовенства і воно висилало з поміж себе єпископів. З часом одначе набирають монахи, під впливом Греції, щораз більшого значіння і вибирають сьвітських клириків. Єпископів вибирали майже завсїди з вищих верств, з поміжи людей осььвічених, бояр, а що найбільше людей учених і „честных“ постригало ся відповідно до тодішнього звичаю в монахи, звідси

й монахи прийшли до переваги. Згадаємо ще вказівки на нелегальні вибори, і на переносене єпископів (312, 363, 371).

Питанє, чи перший руський єпископ мав титул архієпископа і як довго тревала автокефальність руської церкви, полишило ся і в новім виданю в результаті незмінене; автор намагав ся ще більше рішучо вивістити свої погляди. Що до управи згадаю ще нові замітки про намісників, тіунів і десятників (329, 383). Уряд тіунів витворив ся цілком певно на Русі (330, 385) і появил ся мабуть дуже скоро, бо вже в початках другої пол. XII в. маємо про нього позитивні відомости. Туїни мусіли бути заступниками судиїв і судити сьвітських, що підлягали церковному судови. Далі стали вони поліційними доглядачами над духовенством. Дуже можливо, що вже з самого початку були туїнами сьвітські люди, вибрані з боярських дітей. Власть їх відповідала менше-більше грецьким евідікам, котрі теж були зі сьвітських (333, 388—9).

В новім виданю звернув автор більшу увагу на паралелі з Заходом. Передовсім видно се в трактованю справи про десятину і законодагні пам'ятки. В забезпеченю духовенства (420—2, 505) правительство покористовало ся прикладом Заходу, по части поступило самостійно. Висше духовенство або архієреїв wraz з їх крилосами заспокоїв Володимир з одного боку десятиною, а з другої — що дуже можливо — нерухожими маєтками. Але по західним взорам він забезпечив лише вище духовенство і при тім не обтяжив так населеня, як се було на Заході. Там усі були змушені платити десятину, тут лише властители нерухомих маєтків. Видно се з грамоти Ростислава Мстиславича і зі слів Ярослава уміщених в літописи під 1037, який обіцяє понам давати підмогу з власного маєтку, аби лише учили людей. Дохід йшов лише на єпископів. Подібно було на Угорщині, а передовсім в Польщі, тому припускає автор, що Володимир пішов в тім за прикладом останньої.

Збиранєм десятини займали ся десятники; були се сьвітські люди, мабуть на західний взір, що діставали десятиництво для удержаня. Їх впровадженє треба уважати за велике нещастє для низшого духовенства, котре найбільше від них терпіло утиску і кривди (336, 393). Утриманє для десятників мусіли давати самі єпископи: тому збирали на покритє тих видатків з духовенства датки і податки, про котрі маємо звістки вже в домонгольськїм періоді (436, 530).

Подібно добачує автор західні впливи і в уставах Володимира і Ярослава, що розширили компетенцію церковного суду. Що до устави Володимира, то видно се з того, що він полишає при церк. суді спори про спадщину: в Греції належали ті справи до сьвітського суду, а церковним судіям було навіть остро заборонено займати ся ними. В „Ру-

скій Правді“ піднадали вони токож під державний суд. Але на заході було цілком так, як в нашій уставі. Так само мішані суди митрополита і князя в Ярославовій уставі мають паралелю на Заході, де приймало ся, що „delicta, quae utraque lege puniuntur, canonice scilicet et civili, sunt mixti fori. Автор приймає з усією можливістю, що обі устави зложено в Новгороді, куди західні церковні порядки могли дістати ся через заморських католицьких купців або від Німців, що осіли в XII ст. в Лівонії (349—350, 407—409). В полудневій Русі не могли повстати, бо не були тут цілком знані. Обі устави, се фальсифікати. Автор вже в першій виданю був сеї гадки; тепер побільшив свої аргументи іще одним: В уставі Володимира згадуєть ся, що церковні суди завідували шпиталями, гостинницями і захоронками — а гмчасом тих добродійних інституцій тоді ще цілком не було (345, 401). Зрештою, коли-б се була автентична устава, то була-б знана і дохована не тільки в північній Русі, але ще більше в полудневій, котра мала до того далеко важніші причини. Одначе устава Володимира на полудни не знайшла ся. Частійше подибувана устава Ярослава сьвідчить також про неавтентичність Володимирової устави, бо обсяг суду у нього цілком инший, як в В. уставі (366, 402).

З иньших законодатних памяток вичислив автор в старім виданю чотири, в новім додано іще два: 1) Поученіє новгород. єпископа Ілії, зверненє до духовенства, 2) Наставленіє священникамъ, того же Ілії, написанє спільно з білгородським єпископом про два казуси, що можуть мати місце при правленю служби божої (372, 439).

Про духовенство і його жите заботу кількя доповнень. На стор. 392, 462 згадуєть ся, що поставленє священників і діяконів робило ся з більшим старанєм зі сторони єпископів. Тому вимагало ся у нас, подібно як і у Греків, аби про здібности кандидата посьвідчив його духовник з сімома иньшими, які-б знали його (392, 462). Що до дяків, то по 17 ап. правилу не могли вони бути двоєженцями. Одначе дозволяло ся їм в друге женити ся під умовою, що не будуть ставлені ані на попів ані на діяконів. Так було в Греції, але чи у нас було так само, сього не знаємо (393, 464). На паламарів вибрано людей поважних, безженних, вони мали провадити нагляд над церквою, пізнійше зійшли на підрядне становище півців і чтеців.

Ширше говорить автор про філіяльні церкви і про соборні. Соборними церквами називали ся давнійше такі церкви, в котрих правили що день службу божу не тільки священники стали, але також громади священників з иньших церков в місци або в повіті. Заведено се наперед для вигоди вірних, котрі хотіли нераз з всіляких причин слухати службу; богослуженє, виявши кількя головних церков, відбувало ся лише

в свята і неділі. Другою причиною були нападки по померших, відправлявані підчас сорокоуств, а замовлювані звичайно багатшими людьми. Щоби можна отже відправити парастас в будній день, уставлено собори святих, які спільно правили, а за те ділили ся доходами. З початку було по містах лиш по одному соборови, потім більше. З того, як діяло ся в Іскові, знаємо, що місцеві святихники творили наперед один собор; инші були „некупними“, але коли їх набиравало ся більше число, тоді повставав новий собор. З якого числа складав ся собор — не знаємо; здасть ся одначе, що в 40. В літописи маємо звістки про собори: під 1159 згадує Тверська літ., що Ростислав Мстиславич післав просити до Києва, аби в Києві і у всіх соборах „творять стояніе всепощное въ церквахъ“. В Іпат. літописи с. 442 читаємо, що галицький князь Ярослав Володимирович Осмомисл прикликав до себе перед своєю смертю для прашальної бесіди і для передсмертної прощі „збори вся“.

Поминаючи дрібніші додатки про митрополитів (437, 530—1), про їх стрій і спеціально про білий клобук, котрого походжене остаєть ся до нині не вясненим (482, 585—588), переходимо до додатків до сього розділу, де в новім виданю с. 639—663 подано „Уставъ Ярославовъ Южной или Киевской редакціи“ з рукописи XV ст., виїнятий з „Актив Зап. Росс. т. II, N 166, ст. 191, статі про обсяг церковного суда по грамоті Ростислава Мстиславича Смоленського і по посланію невідомого володимирського єпископа пеназаному по імені синові Олександра Невського, про славянський¹⁾ Номоканон або Кормчу книгу домонгольського періоду, вкінці про поученіє повгор. архієп. Ілії святихникам в сборне воскресеніє 1166 р. (віднайдене Поновим і видане в Жур. ми. нар. просв. за р. 1890, а потім у Пономарьова в „Памят. древне рус. церк. учительной литературы“). Зі старого виданя усунено „Уставъ бѣлеческій (507—526) до другого тому.

З сімох маленьких поток до уступу про єпархії піднесу замітку на ст. 692 (св. 591), що в період домонгольський належала до галицької єпархії також Молдавія, що була пристановищем для берладників, а дальше замітку на ст. 700 (св. 579), де автор говорить про самбірську єпархію; автор думає, що і в XV—XVI ст. не існувала самбірська єпархія і що її утворили переписувачі катальогів єпархій через непорозуміє.

Четверта глава „Просвѣщеніє“ підпала змінам і доповненням переважно бібліографічного характеру. З огляду на деякі нові праці (а їх появилася від 1880 р. цілі десятки) мусів автор декуди змінити свої

¹⁾ Автор уживає всюди слово славянський в значіню церковно-славянський.

давнійші виводи або доповнити їх. Поминаючи чисто бібліографічні доповненя обмежу ся тут лише на самі зміни погляду на денекотрі твори староруської літератури.

До домог. періоду автор зачисляє тепер і житіє св. Евфрозинії Полоцької, що заложила два монастирі в XII ст. Обробленє матеріалу вказує на очевидця (640, 771, 2). До трьох чуд Николая додає автор в новім виданю четверте і подає зміст усіх чотирьох чуд: „О ковръ“, „О чоловіцѣ, егоже избави изъ желѣза и темницы“, „О пѣкоемъ дѣтици“ і „О Половчинѣ, его же преда на поруку нѣкій християнинъ искупа дѣля св. Николѣ“. Оба останні діють ся на Руси й були зложені Русином. Четверте чудо видане в „Памят. стар. литер.“ Кушелева Безбородька і у Леонтида. Сей останній зачисляє і „похвальное слово Ник. чуд.“ до руських творів; одначе автор не годить ся на ту гадку, бо порівнявши Слово з грецьким текстом прийшов до перекопаня, що се лиш переклад, може бути — з руськими вставками (642—643, 775—776 і п. 2, 1).

Автор не може згодити ся на думку, що літа в так зв. літописи Нестора вставлено аж опісля, опираючи ся на слова літописця під 852 р.: „а по ряду положимъ числа“ (698, 784).

На ст. 795 (св. 657) додано потку, де автор числить тепер вісім слів Кирила Туровського, а не девять, як перше; дев'яте — о Самарянині поминено (рівнож далі 662). Туровському признають ся ще 2 церковні слова, на 5 неділю по Пасці і на Пятдесятницю, одначе з великим знаком питання. Деякі учені об'ясняють, що се не слова, а лише малі науки, тому мало подібні до инших творів Кирила. Автор одначе думає, що Слово на 5 нед. по Пасці таки належить Туровському, бо і форма і спосіб аргументованя підходять дуже під його характер писаня. Молитв Туровського числить тепер автор 30: в ст. в. стор. 689 лишень 27. Що до Теодозія Печерського уважає тепер автор за річ не дуже неможливу, що поученя „О казняхъ Божіихъ“ і о „тропарныхъ чашахъ“ уложив таки Теодозій. Автор відзиваєть ся про них з як найбільшими похвалами і видить в них добрий взірєць популярної науки (674, 815—819).

В новім виданю розбирає автор діяльність нового письменника Ілії Новгородського, котрого поученє недавно відкрито. Представляєть ся воно нам з одного боку як памятник капоічний, з другого боку як літературний твір, що свідчить про ораторську здібність. Особливо стиль і язик автора, живий і простий свідчить про його здібність до складаня правдивих поучень (677, 820—21).

В рукописи є одно коротке поученє, признаване митр. Іларіюнови. І. одначе противить ся тому з тої причини, що годі припустити, аби Іля-

ріон, зачавши вже писати, обмежився до одного невзначного твору (677, 821). Гадку, що „Слово о небесныхъ силахъ“ написав Аврамії Смоленський попирає автор, за те не годить ся з тим, що невзначний Кирило „Слова 1 нед. поета“ має бути Кирилом Туровським (677, 822). Про Слово Данила Заточника каже, що час його написання припадає на час між 1106 а 1108 (опирається на розслідах Веневітінова). Про Григорія, монаха Печерського монастиря, змінив автор свій погляд. Перше не умів сказати, які він написав канони і клав його діяльність на першу половину XII в. Тепер, хоч з застереженням, уважав його автором канона преп. Теодозію Печерському і на празник перенесення мощей св. Миколая з Мир до Бару (688, 839). Час його життя кладе на кінець XI і початок XII ст.

Довше задержується автор над недавно віднайденим посланням митр. Климента Смолятича і присвячує йому особливий розділ (нв. 846—853). Послання в освітленю Лопарьова і Нікольського давало докази на те, що на Русі була дійсно освіта, а не лише знання читання й письма, як се думає Голубінский. Автор переходить тому аргументи коментарів і слова Послання і виказує, що Климент не писав ані не показав того, про що пишуть вище згадані учені. Лопарьов зі слів Климента в відповіді Томи, що „се неправда, ніби він філософував і писав на спосіб Омира, Арістотеля і Платона“, виводить, що сї автори знані були по Русі. Далі, в посланію Климента згадується альфа і омеґа і „всю 24 словесъ грамоту“. Лопарьов розуміє ті слова так, що учитель Томи Григорій (про которого тут мова) і він сам, знали грецький язик, отже, що грецька література мала широкий круг читачів. Автор розуміє, що тут лиш мова про знання азбуки перенятої від Греків. Климент отже не дає найменшої причини говорити про високу культуру Русі. Коли дійсно Тома і Климент знали імена Омира і інших грецьких „хитрецовъ“, то до того не потребували читати їх творів, бо могли довідати ся про них з грецьких жерел, переложених на руське. Фантазією треба назвати гадку Нікольського що на дворі Ізяслава Мстиславича, де перебував Тома, було щось в роді академії, що там відчитувала ся кореспонденція між Климентом і Томою і т. и. Сам же Климент заявляє, що він пише до Томи по раз перший і останній. Правда, по словам літописи Климент „бысть книжникъ и философъ такъ яко(ва) же въ русской земли не башеть“ і полишив „многія писаня“, але Голубінский обнижує значно ученість Климента, а твір його вважає за просту компіляцію.

На ст. 866 (св. 705) старається автор пояснити деякі темні місця в „Слові о полку Ігоря“. Дебра किसान що видів Святослав у сні, се оселя Кінсаус, *η χώρα κινσάνους*, котра існувала в XIV ст. а може

і тепер існує. В слові стрикусы бачить автор готське striks, що значить *кѣраца*, батіг і розуміє під ними ті кії або батоги, котрими повертають і поганяють волів при їзді на Україні.

В „Приложеніях“ розводить ся автор широко над Біблією і вчисляє згадки про ті книги старого завіта, які згадують ся у поодиноких староруських писателів. Думаю одначе, що сього усього за мало, аби доказати, що ми мали в домонгольськїм періоді цілу Біблію, переложену до того ще Методієм. Вправді так каже Житіє, але те, що воно подає, виглядає дуже неімовірно, тому і не можна на нїм в тїм випадку нічого будувати. Зрештою дослїди над Біблією виказали 1) що вже в XV ст. не можна було вібрати з усіх рукописів одної Біблії. Книги Параліпоменон I, II, Ездри I, II, Юдит, Товії прийшло ся переводити з латинського, книгу Естер на пів з гебрайського на пів з латинського, а книгу „Liber Sapientiae“ взято з Вульґати. 2) Мова поодиноких книг виказує, що над перекладом працювало кількох людей, що не жили в однім часі і що 3) уживано до перекладу повійших і старших текстів а не одного. Автор повинен був збити погляди Горського, Невоструєва, Ягіча і ин., а він обмежується лише на додане малої нотки на стор. 883, в котрій лиш дещо (не усе) з того наведено, але не опрокинено.

Річ про богослужбні єванґелія св. 718 мусів автор в дечім змінити (нв. 884—5). Тепер знаємо про 2 повні тетраєванґелія — галицьке писане 1144 р. і видане Амфілохієм 1882 - 3, та друге датоване XII ст., тепер у Москов. Синод. Типографії. З толковань на Св. Письмо, долучено толковане Ікуменія Триккського на перших 5 посланій Павла, котрі Горський кладе на початки XIII віка.

На ст. 889 додає автор „пересторогу“. Арх. Леонїд говорить в „Опис. рук. бібл. Моск. акад.“, що подібав на одній картці болгарського переводу Гамартола напись „грѣшный рабъ божій пресвитеръ Григорій“ і додає, що тим самим рішено питання, хто був перекладчиком болгарської редакції — був ним болг. пресвитер Григорій, той сам, що переклав хроніку Іоана Малали. Голубінский каже, що напись дійсно є, але вона так невизраза, що її не можна на певно відчитати: ясно читають ся слова „грѣшный рабъ би“, дальше адасть ся: проє (може Прокопіє) і: „ПІГ“. При тїм треба той підпис признати радше авторови малюнка, бо уміщено його на підніжю образа Спасителя.

В бібліографічній покажчику згадав автор про кількох нових письменників і кілька нових творів: і так про Григорія Двоєслова або Бесїдовника автор думає, що до домонгольського періоду належать переклади його бесїд на єванґелія (Гор. і Нов. N 149) і Собесїдовник. Дальше додані — Тимоєей пресвитер, автор трактату „о различіи приходящихъ къ непорочній нашей вѣрѣ“, Максим Ісповїдник, згадане

„Поученіє сыномъ и дщеремъ духовнымъ“ уміщене в кормчій книзі. В Минеях-Четьях додано житія Евѣмнія Великого, Іларіона Вел., Евстахія Плакиди, Іоана Златоустого і Романа.

Уступ про Іоанна екс. болгарського значно розширений (728, 896—7). Крім вичислення нових рукописей, важна тут зміна погляду на автора „Слова о погребаящихся въ церквахъ“. В 1 виданю Г. признавав його за твір Іоана I екс., тепер проступе свою помилку і подає за автора Григорія Двоєслова.

Уступ про Палєю цілком змінений (749, 912). Автор відріжжує дві Палєї, повну і коротку. Перша називала ся у нас Палєя Толковая, друга „Книга бытія небеси і землі“ (подані нові жерела).

Про Сборник Святослава з 1076 р. мусів автор змінити свій погляд з огляду на нову літературу (Шимановського, Архангельського, Ягіча), але змінив лише в подробицях. В автентичність пам'ятки Г. не вірить далше і то з як найбільшою рішучістю (754, 918—920).

В доповненнях побіч літературних чи бібліогр. вказівок розширено багато інших заміток. Важніші в них — про Житіє Володимира, про архієреїв з монахів, про грамоту Святослава Ольговича, про Симона і про барву духовної одіжи. Хронологічна таблиця старого видання повторена без зміни в нв. (783—790, 951—988). Піднести за те мусимо, що зміст цілого тому в нв. значно розширено, бо побіч заголовків розділів подано також перегляд питань і річий, порушуваних в поодиноких уступах. Через се улекшена значно робота для тих, що хотіли би користувати ся книжкою Голубінського. Шкода лише, що нема до того покажчика імен.

Як бачимо, нове виданє Історії Голубінського, хоть не викаує важніших змін в тексті, приносить багато доповнень і заміток (усіх 296), в котрих подано не одну річ, цілком передше не завважену, або розширено давніший засіб аргументів.

3. Кузеля.

М. Халанскій — Московскій лѣтописецъ XVII в., содержачій варіанти сказаній о первыхъ русскихъ князьяхъ (Труды Харьковскаго Предварительнаго Комитета по устройству XII археологическаго съѣзда, т. I, ст. 410—422).

— „Сборникъ“, рукопись Императорской публичной библиотеки N 1578 (П. М. Строева) (ibid., ст. 422—431).

В петербургській Публичній бібліотеці зберігають ся два рукописні збірники, що містять дві версії руської літописи осібногo тицу, що найближе підходять до т. зв. Йоакимівської, яка сама затрала ся. Рукописи сеї літописи, — хронографри з XVII в., списані в Москві, мають подвійне значіння: з одного боку можуть прислужити

ся для в'яснення питання про склад і походженє Йоакимівської літописи, а ще більше для історії літератури (особливо цікавий плач князя Юрія Всеволодовича — поетичний відривок, який може мати чималий інтерес в порівнаню з відомим в одному лише фрагменті „Слові о погибели русской земли“).

Спеціально для історії перший „літописецъ“ не подають нічого фактичного, цікаві тільки варіанти легенд і деяких quasi-історичних подробиць, топографічні і особові назви. Про київських братів маємо версію звісного оповідання: Київ, Щек і Хорив і сестра Либедь, яка „тако же была храбра і велми красна“ спершу жили в Новгороді і багато чинили клопоту Новгородцям, так що горожане мусіли схопити їх із 30-ма иньшими посадили „в поруб“ і довго там тримали їх, аж поки вони не випросили ся у Олега, який і пустив їх. Оттоді то вони „идяше дебрием до дву месецъ и дойде до реки великие рекомаго до Днепра (не раз транскрипция Непра), иже течеть из Руси на полдень в море теплое; по нему живутъ варягы; и придоша на горы высокия и обрете на тихъ горахъ крестъ, его же постави св. Андрей“. ...„И по семъ Киї и вес род его нача делати землю руками своими и нача славно жыти, и прихожаху к ним многие люди со всѣхъ стран и веселяхуся ту с Кием, и распространися мѣсто сие.“ „Киї з дружиною своею сотвор себѣ градець мал Киевецъ и нача слыти первой Киевъ по всемъ странам“. Трохи згодом Олег висилає до грецького царя Михайла послів, а в тім числі й „Осколда і Идира“, які забили Киїа і братію і сіли на горах, не гадаючи про подорож до Царгороду. Вони „веселишася ту и создаша градець болей перваго и живяше во славе велицей многи дни“. Але прибув під Київ Олег з Игорем Люриковичем (sic) і повісили Аскольна з Диром, „а самъ ту нача и со Игорем княжыти и повеле заложыти великой град Киевъ“. По тому Олег зібрав велике військо і почав воювати Деревлянську землю „градъ ихъ Колецъ взяша и во зложыша на древлян дап тяшку, повеле с них иматъ всякаго человека по чернеку“. Далі оповідає ся про похід Олега під Царгород — як він під'їхав під місто на лодках, поставивши їх на колеса. „И посем женися княз Игорь Рюриковичъ в Илескове поня себѣ княжну именемъ Олгу, дщер тарокана князя Половецкова“. Далі оповідає ся про смерть Олега від коня. Ігор після походу до Деревлян мав вернути ся у Київ, але „не дойде угорскоей земли и нача зимовать, в горах на Непре реце в мале дружине; и бысть ту у Игоря в войске тяжекъ гладъ велми и начаша меж собою покупать по четыре гривны голову коневую“. Прочули про се Деревляне і „пришедъ въ пороги и убиша князя Игоря и войско его побыша“. Про пімсту Ольги над Деревлянами оповідає ся згідно з Початковою літописю, за те літопись додала від себе

похід Ольги під Царгород; вона і взяла його способом, що початкова літопись оповідає про Коростень: узяла дань голубами і горобцями і спалила місто. Про хрещення її — згідно з початковою літописею. Далі оповідаєт ся про поворот Ольги до Києва і пропозицію Святославови хрестити ся, але він відмовив її, бо „в Києве тому люди смеютьца“. Про Володимира такі подробиці: до хрещення він „пожыве поганьски, имеа у себя пят женъ и бысть блудьник“, маючи три жінки „словенскаго роду, а четвертую греческаго роду, а пятую древлянскую имя ей Рогнѣда; а прежь сестра Рогволодина была за братомъ владимеровымъ за Идиславом, и Владимир брата своего убил, а Рогнѣдону сестру, брата своего жену, постриже, и после растрижения и женис на не Владимир и роди отъ нее окоянины Святополкъ от двою отцовъ и от двою братов, иже напоследокъ Святополкъ уби братию свою Бориса и Глѣба“. Про корсунський похід: „Муж варезенин именемъ Ижбернъ“ післав стрілу в листом до Володимира, пишучи, що й за два або три роки він не возьме міста, бо кораблі „во град приходят с питемъ и с кордом“. Володимир велів перекопати путь і через три місяці узяв місто, „а князя и княгиню поймав привязалъ къ сохе шатерной, а дщер взяв и пред ихъ очима сотворил с нею беззаконие“, а через три дні звелів князя і княгиню забити, віддавши дочку за Ижберна, якого й поставив „властодержцемъ Херсуию граду“. Далі все як звичайно, тільки коли заходили ся вже хрестити Володимира, то він „прииде ко святой купели и еще в мале печто хотя беззаконие сотворити и в том часе нападе на него струние и велии страх обят его. Тогда кияв Владимир вскорѣ покаяся и погрузися... и в том часе отиуде струние от тела его, аки рыия чешуя и просветися лице его, тки сонъце...“ Узвавши Анну, мощи сьвятого Климента и Фива ученика, сосуди та ікони, першого митрополя і клирос, пішов він у Київ, і прийшовши „пожже огнемъ вся капища идолская и вся кумирницы сокруши“. Нижче оповідаєт ся, що в Новгород післав він єпископа „Иоакима Херсонянина, сей-ж Перуна идола сокруши и в воду его вверже“.

В другому „Сборнику“ літопись майже нічим не різняєт ся від попередньої редакції, є лише варіанти в поодиноких реченнях, за те в ньому єсть плач Юрия Всеволодовича в приводу находу Батия. Юрий сей „от великогъ кричания лежа яко мертвъ на земли и едва отливаше его носяще по вѣтру“. Коли він прийшов до памяти, то почав скаржити ся в такихъ поетичнихъ зворотахъ: „Солнце мое драгое, мѣсяць мой прекрасный, почто рано зашли есте? гдѣ господие (князя), честь и слава ваша? многимъ землямъ государи были есте, а нынѣ лежите на земли пусте и вракъ лица вашего изменис! не слышасте ли господи(е?) словес моихъ бѣдныхъ! О земле, земле, о дубравы, дубравы, вси плачите со

мною! како нареку день тот и воспишу, в онже толико погибѣт государеи и великихъ храбрыхъ удалцов, и ни еденъ же возвратис — вси равни умроша и едину чашу смертную пиша!“ і т. и.

Ось і все, що можна занотувати оригінальїшого в тихъ уривкїхъ літописи, що подав д. Халанский. У всякїмъ разї маємо ще одну перерїбку початкової літописи, в якої коли не істория, то може істория літератури може дещо скористати.

В. Доманицький.

Marek Gazdawa — Obszar dawnego powiatu Kamienieckiego (Wisła, 1902, с. 196—209).

Се вже не перша робота автора на сїмъ полі — в старімъ Ateneum-і була його статейка про Берестейську землю. Не легко порозуміти призначення, для якихъ друкують сї наскрїзь ділетантські статї досить поважнї польські видавництва. Зробленї вони компїлятивно, на підставї чужихъ праць, головно Любавского, Вольфа, ріжнихъ гербовників, енциклопедїй, отже не приносять нового матеріалу ніякого; зробленї ненауково, так що на зробленїй авторомъ звід матеріалу досліднику спуститись не можна; не мають вони й ніякої принади для ширшої публїки, бо написанї сухо, нудно, схематично.

М. Грушевський.

М. Ясинский — Счисленіє суточнаго времени въ Западной Россїи и въ Польшѣ въ XVI—XVII вв. (Чтенїя въ истор. обществѣ Нестора т. XVI, IV, с. 24—39).

Розвідка проф. Ясинского на підставї джерелового матеріалу уставляє той факт, що в в. кн. Литовськїмъ і Польщі в XVI—XVII вв. числили час на 24 години в ряду, і рахунокъ починав ся в вечера. Факт сей нічого особливого по собі не представляє, бо-жъ звісна річ, що сей спосіб числення був широко звістний в середній Европі, Італїї спеціально (в полудневій Італїї він додержав ся здаєт ся до нашихъ часів), і відти, разомъ з „дзєгарами“ перейшов до Польщі й Литви. Тимъ часомъ проф. Ясинский приберає такийъ тон, мов би се була якась новина (див. вступ на с. 24—7), а хоч в примїтці на с. 35 запримїтив, що „в того не виходить, мов би рахование часу від 1 до 24 годин без перерви був прикметою виключно в кн. Литовського і кор. Польського. Звістно, що подібний рахунокъ був і в Папській державї“ — але виглядає воно так, як би „звістно“ стало се авторови по написанню статї. Як би воно було звістие перед написаннемъ, то мабуть на зовсїмъ иньшїхъ сторонахъ в сїй справї звернув би автор увагу (на дороги, якими перейшло се численнє, і т. д.). Але довідавши ся про се ex post, він обмежив ся сею примїткою і не змінивъ навіть тексту на тїй самїй ст. 35, де й читаємо, що „найцікавіше в сихъ відомостяхъ (про Литву

і Польщу), що рахунок годин вів ся від 1 до 24". А се в дійсности в порушених автором питаннях може найменше цікаве.

На таку-ж замітку ex post виглядає примітка на с. 38, де автор, уживши собі „промови Меляшка“ совсім серіозно до побутової ілюстрації, в нотці додає, що проф. Сумцов признає його за памфлет. Як такого, його розуміть ся, не можна уживати, як ужив його автор в тексті.

Поставлені в титулі статі слова „і в Польщі“ не відповідають тим бідним відомостям, які автор дає про Польщу — очевидно, він не задав собі труда походити по польським матеріалі, инакше міг би зібрати матеріал без порівняння багатший. Ліпше було обмежити ся в. кн. Литовським, для котрого автор зібрав матеріал далеко старанніше, навіть з невиданих актів.

М. Грушевський.

Археографический Сборникъ документовъ относящихся къ исторіи сѣверо-западной Руси, издаваемый при управленіи виленскаго учебнаго округа, т. XII, Вильна, 1900, ст. XLVII+230.

Дванадцятий том „Археографического Сборника документовъ, относящихся къ исторіи Сѣверо-западной Руси“ містить в собі цінні пам'ятки, що дотикають виключно історії василиянського уніятського ордену провінції св. Трійці конгрегації Литовської.

Звісна річ, що творцями уніятського василиянського ордену на Русі були Йосафат Кунцевич та Йосиф (перед тим Іван) Рутський — в спілці з єзуїтами. За їх почином утворили василияни з усіх майже монастирів Литовського князівства 1617 р. одну провінцію, чи там конгрегацію „імени св. Трійці“. Звісна теж річ, що 1739 р. повстала нова василиянська уніятська провінція під назвою „Коронна конгрегація Пресв. Діви Марії“, па яку вложили ся василиянські монастирі полудневих вовідств давньої Польщі. Стало ся се відповідно до постанов замойського синоду з 1720 р., коли то формально приступили до унії вже й дієцезії: перемишльська, львівська та луцька, що до кінця XVII століття були ще православними. Кілька літ опісля злучили ся обі провінції: давня „литовська“ (від 1617 р.) і нова „коронна“ в одну, з одним протоархимандритом на чолі, вибираним на перемену раз з литовської провінції, другий — з коронної. Стало ся се з волі пани Бенедикта XIV на генеральній капітулі в Дубні 1743 р., на якій президував папський нунцій Ласкаріє та митрополит Атаназій Шептицький. Булею з дня 2 мая 1744 р. апробував папа усі постанови згаданої дубенської капітули.

Як сказано — пам'ятки опубліковані в XII томі „Археографического Сборника“ дотикають виключно історії конгрегації Ли-

товської“. Се нічого иншого, як т. зв. василиянські капітули або конгрегації — ледви що не цілого століття, а власне від р. 1617—1709. Побіч того — в збірнику є ще инші грамоти, як се зараз побачимо. До історії так василиянського ордену, як і історії унії в тій добі — се дуже інтересний матеріал. Заголовок і зміст оригіналу, віднайденого д. О. Щербіцким в Жировицьким монастири (тепер губ. Городненська, уїзд Слонимський), такий: „Capitulorum volumen polonicum. Post praefationem ac bullas pontificias cum decreto S-ae Congregationis de propaganda fide praemissas, continent: 1-mo Ipsa capitula desinentia anno 1709. 2-do Latinas constitutiones monachorum capitulares saepe memoratas. 3-tio Observanda circa electionem protoarchimandritae et circa capitula. 4-to. Descriptionem status, quo res monasticae sub pluribus metropolitanis olim fuerunt. 5-to. Anticapitula duo. 6-to. Regulas episcoporum a Velamino collectas et indicem“.

Найважніша частина отсеї інтересної василиянської пам'ятки безперечно самі конгрегації (ст. 7—170), числом 26. Переглядаємо їх, і стає нам живо перед очима сумна та невесела картина розвитку та праці вихованців єзуїтів — ad maiorem gloriam Риму та Польщі, а на погубу українського народу. Ми бачимо як ревно працювали наші василияни над скріпленням Унії на руській землі, як завзято ширили латинство та польщину, бачимо вкінці, як усе те робили вони по вказівкам своїх учителів і опікунів-єзуїтів. Передовсім кидаєть ся в очі як раз отся ідеальна згода василиян з єзуїтами. Молодим василиянам відступили єзуїти з самого початку 22 місць у своїх колегіях, вони брали участь в василиянських конгрегаціях, а навіть для більшого впливу на орден — надівали за дозволом апостольської столиці василиянську монашу рясу! Очевидна річ, що при таких впливах запити легко велику схожість василиянських правил з єзуїтськими (ст. X), а в адміністративно-єрархічнім устрою — вплив строю теж єзуїтського ордену.

Беручи собі у всім приклад з своїх учителів, стали василияни згодом незвичайно могутною організацією, що робила величезний вплив не лише на церковні відносини на Русі, але й на саму римську курию. Тут стають вони горячими співробітниками єзуїтів, працюють з ними на вваводи над златиньщенем і ополяченем Русі, в Римі глядять на василиян як на сторожів та горячих оборонців католицькому серед схізматичної дичі. Василиянам вірять римські пали більш, як самим митрополитам, дають їм найріжпородніші полекші й привілеї, альтарії, індульгенції та відпусти і т. д., сам орден тішить ся в Римі такими прикметниками як: *inclytus, conspicuus, praeclarus, laudatissimus...* Зваживши

отже отсей незвичайний зріст василянського впливу в Римі, глядіти-мемо на відносини між василянами і митрополитами, а власне на їх чисто конкуренційну боротьбу про впливи так місцеві як і в Римі, зовсім инакше, ніж гляділи до тепер. Ми зрозуміємо, чому то в усій боротьбі станули на верху василяни, зрозуміємо теж й се, чому то так важко прийшло ся світській єрархії в XVIII в. зломити остаточно безмежні впливи та силу протегованого василянського ордену.

Важний материял дає нам XII т. „Археограф. Сборника“ ще й до пізнання адміністраційно-єрархічних відносин ордену, вибору протоархимандрита, його обовязків та відносин до ордену (ст. 176—182) і т. и.

На кінець годить ся зазначити ще одно. Коли власне василяне, навязавши так сердечну дружбу з єзуїтами, стали висилати до них на науку своїх новиків, та навіть запрошувати собі єзуїтів на учителів та провідників своїх шкіл, стала ся пригода, яку можна було наперед предвидіти: єзуїти стали перетягати на латиньство не лише людей світських, але навіть самих василянських спудеїв, і то не лише у своїх колегіях, але навіть в василянських таки школах. Таке безцеремонне поступованє викликало з боку василян навіть рішучі протести (нпр. „Wnieśli wielebni oycowie Nowogrodscy na congregacyę, iż ichmość oycowie Societatis Jesu, którą młodzi unitow w szkołach swoich cwiczą, do spowiedzi y communiey do siebie przywodzą, y w niedziele iako też y święta roczne nasze bywać w cerkwi zakazują, przez co unitowie maleją, a schysmatycy w błędzie swoim confirmują się, iako by unitowie umyślnie z świętym rzymskim kościołem dla tego złączyli się, aby o Ruś niedbając, oneę wyniszczyli“ (ст. 76, теж 86, 89 і т. д.). Природна річ, що отсі протести єзуїтів не налякали, а й самі василяни не запримітили, як згодом стали чисто польським католицьким орденом, який так само добре міг „працювати“ на Маурах, або й ще де. Давнього обряду руського вони не знали, переймали римський, відцурались рідного народу, а до польського горнули ся. Та се зрештою відома річ, на неї звернули увагу самі єзуїти, як ось прии. кс. Guerin (Vie de St. Josaphat, т. I, ст. 190). А й обговорювані нами конституції — написані в часті по польськи (ст. 1—171), в часті по латиньски.

Ол. Сушко.

Д. Савицькій — Русській гомилетъ начала XVIII в. Іоакимъ Богомолевській, Київ, 1902 (відб. з Трудів Київ. Дух. Академіи).

На думку автора „Руский гомилет початку XVIII в. Яким Богомолевській має велике значінне як для історії руської гомилетики, так і для історії київської академії й годен викликати велике зацікавлення

у дослідника. Історія рідної гомилетики повинна поставити Я. Богомолевського на видному місці, яко першого руського вченого, котрий не тільки вповні признавав законність й доконечність існування гомилетики, як окремої від реторики науки, але й дав в своїм гомилетичнім курсі першу в нашій літературі пробу такої відокремленої гомилетики. А київська дух. академія має в особі його ще одного свого гідного вихованця, імя котрого може вписати на сторінках своєї славної трохвікової історії“. Завданнем свого досліду автор ставить — з одного боку — подати можливо докладні біографічні відомости про Я. Богомолевського, а з другого — простудіювати його гомилетику та вияснити, що додав він своїм курсом до загальної скарбниці руської гомилетики 18 віку. Статя поділена на вступ та чотири глави. Більш цікава перша глава, котра містить в собі біографічні відомости, здобуті головню з архиву св. Синоду й великої пачки документів про Богомолевського в архиві київської консисторії.

Яким Богомолевській родив ся в с. Краснім Ніжинського полку, на думку автоа — не пізнійше 1680 р. Виховував ся в київській академії межі 1685—1697 роками. Після скінчення академії бльсько 10 літ їздив по заграниці докінчувати освіту, переважно в католицьких колегіях. Потім викладав філософію в Заіконоспаській московській академії й тоді написав свою гомилетику. В своїх проповідях ішов за взорами Стефана Яворського. Був тут лиш пять років. Далі почали ся його мандрівки й блукання по всіх усядах; він став заволокою, особливо через позви з батуринським сотником Тодором Стіжком, що обвинуватив Богомолевського в пожитю з шинкаркою (процес тяг ся від 1719 до 1729 р.). Після скінчення сего процесу, по наговору Стіжка, Богомолевського знов ухопили й всадили до в'язні за крадіж документів, потрібних йому в попередній справі. Нарешті його заслано до Вятської губернії, в Чердинський монастир. Звітки він вийшов на час й учителював у вятських архирейських школах (1739 р.). Кінець життя Богомолевського невідомий.

В главі III-ій автор стараєть ся довести, що гомилетика Богомолевського не була перерібною реторки Раймунда Лявля, як каже проф. Соболевський й ип., але не була й твором вповні самостійним і оригінальним, а скомпонованим на підставі чималої й різнородної літератури, місцями — дословними витягами, місцями — перерібками. В главі IV-ій Яким Богомолевській за свої погляди на проповідь та гомилетику прирівнюєть ся до Теофана Прокоповича, а за свою повну, вповні закінчену систему гомилетики, з новими поглядами, вважаєть ся за новатора, що може поділити славу з Прокоповичом. В сїм трудно

з автором погодити ся та й взагалі він надає Богомолевському надмірне значіння.

С. І.

Н. И. Петровъ — Первый (малороссійскій) періодъ жизни и научно-философскаго развтія Григорія Савича Сковороды (Труды кiev. дух. ак. 1902, кн. XII, 588—618).

Автор так мотивує свою статю про славного українського філософа-мораліста: Перша половина життя Гр. С. Сковороди, коли виробляв ся його світогляд, досі зістає ся дуже мало відомою в подробицях, а через те трудно простежити генеалу філософічних поглядів Сковороди та вказати ті науково-філософічні впливи, під якими складала ся його філософічна система. Тому автор ставить собі таку програму: а) уставити хронологію подій з життя Сковороди в Києві й взагалі на Україні; б) зазначити хоч би найзагальнішими рисами ті впливи, під якими складали ся філософічні погляди Сковороди. Головним жерелом задля доповнень та нових висновків беруть ся твори Г. С. Сковороди, видані в Харкові 1894 р. під доглядом проф. Багалія.

Відповідно до свого завдання, проф. Петров з початку своєї статі стежить життя Сковороди, стараючи ся докладно зазначити, коли він де вчив ся, коли що трапило ся йому. Одначе за браком певних вказівок, мусить часто операти ся на власних здогадах. Кінчить роком 1766, коли Сковорода пробував зайняти посаду професора „правил благонравія“ при Харківській колегії, але скоро зрік ся сеї посади через те, що не сподобав ся білгородському єпископу Порфірови Крайському. Далі, роблячи начерк впливів, на підставі яких складали ся оригінальні філософічні й релігійні погляди Сковороди, проф. Петров намагаєть ся показати головний вплив на него київської академії, в яку підчас його виховання заносили ся свіжі філософські думки такими професорами як Прокопович, Кониський, Давид Нащинський, Варлаам Лашевський. Вкінці д. Петров висловляє погляд на Сковороду, як на одного з видатніших репрезентантів відродження класицизму, а почасти й філософії в Росії, який приложив принципи античної літератури й отців церкви до розв'язання сучасних йому етичних питань та завдань.

С. І.

Maurycy Mann — Wincenty Pol, studjum biograficzno-krytyczne. Tom I. Z portretem poety. Krakів, 1904, стор. 402.

Вінкентій Поль, один із найвизначніших польських поетів доби переходової від великої плеяди романтиків до новітньої позитивістично-реалістичної школи, належить також психологічно до найцікавіших явищ у польській літературі. Син батька Німця і матери споляченої

Французи (Longchamps), вихований на руській землі та в значній часті й під впливом руського оточення, він робить ся польським поетом і починаючи від перекладання та парафразованя народніх (також руських) пісень доходить з часом до оспівуваня шляхетської бувальщини та величання шляхетської традиції. Для нас у його біографії найважливіші власне його молоді літа і початки його літературної праці, що припадають на 20-ті та 30-ті роки XIX віку і творять інтересний причинок до історії освіти й духового життя східної Галичини.

Житєписом Поля займав ся цілий ряд польських учених; найважливіші причинки опублікував Естрайхер. Нова праця М. Манна, якої перший том маємо перед собою, подає не лише перевірку всього зібраного доси, але користуєть ся щедро рукописними жерелами невизнаними доси і подає детальну біографію Поля на широкім тлі часу й місцевостей. Автор орудує багатим матеріалом дуже добре і вміє не лиш опанувати його вповні, але заховати своєму оповіданю ту свободу й живість, що чинить його приступним широкій публіці. Супроти героя своєї книги заховує він собі повну свободу й незалежність суду, і апалзи його перших творів визначають ся тверезістю та методичністю гідною всякої похвали. Що особливо приємно вражає, се той спокій і та чисто історична неупередженість, з якою автор трактує такі дразливі і небезпечні для галицького Поляка польсько-руські відносини.

Для історика руського духового пробудження і руської культури важні особливо уступи, де подано характеристики старого пасічника в Мостках, Захара прованого Русника, що мав дуже гарний вплив на Поля (ст. 29—31), далі старого козака з України званого Соколом, що жив у Золочові і в яким сам Поль бачив „свого Гомера і Падурру“ (ст. 33). Інтересні для нас і вказівки д. Манна про вплив українських пісень на перший голосний твір Поля „Pieśni Janusza“ (ст. 126—128). Нарешті з принагідних згадок, розкинутих у книзі, варто зазначити згадку про лірника Панька, від якого Поль виучував і записував руські пісні і якому присвятив навіть невеличку статю (ст. 124) та згадку про вірного Полевого приятеля Януарія Позняка, що й сам писав гладкі віршики польські й руські (ст. 75).

Ів. Франко.

I. Мандельштамъ — О характерѣ Гоголевскаго стиля. Глава изъ исторіи русскаго литературнаго языка. Гельсингфорс, 1902, ст. IX+405.

Між ювілейною літературою про Гоголя книга професора Мандельштама займає одно з найвидніших місць і звернула на себе загальну увагу. Автор стараєть ся пояснити характер мови Гоголя. Така робота має велику вагу, бо кидає світло і на самий характер

поета. Індивідуальність якого небудь письменника пробивається може чи не найбільше у його мові, так як взагалі у мові найясніше виливає ся всякий твір людської мисли, як підносить автор.

Книжка розпадається на 23 розділи і доповнення 376—405. Ми подамо наголовки поодиноких розділів, при інтересніших спливно довше.

I. Місце Гоголя в історії розвитку самосвпанія (1—2). II. Трудність знаходження мѣрила для опредѣлення красоти поетического стиля (3—4). III. В чьмь заключається оригінальність стиля (4—9). IV. Связь стиля Гоголя съ явкомъ народа (9—18) — письменник великий тим, що із тайників народної творчости випроваджує на світ божий те багатство думок, почувань і бажань, які складають ся на зміст народної душі. Таким був Гоголь. Індивідуальність поета вибивається ся на стільки, о скільки дозволяє се народна мова. Письменник несвідомо піддається законам мови свого народа. Богато із того, що вважається витвором Гоголя, не було таким, бо його найшов Гоголь уже готовим в мові свого народа.

V. Связь стиля Гоголя со стилемъ писателей ему современныхъ (19—34). В прозаїчних творах першого періода своєї творчости поет був риториком, накопичував масу тріскучих фраз. Образи ставали один туманнішим від другого. Те все було вислідком того, що поет пішов за тодішною струєю романтизму (68). В тім слідний на нїм вплив Жуковського. Вплив Пушкіна на Гоголя редукує автор до впливаня на ідеї, думки, а не на мову і стиль (33). VI. Связь стиля Гоголя съ общепозетическимъ стилемъ (35—46) — тут переводить автор паралелю між поетичними фігурами, а радше образами Гоголя і поетів иньших народів, а їх тотожність випроваджує із єдності людської природи. VII. Традиційные образы у Гоголя (46—52) — автор вичисляє такі поетичні форми, які перейшли до Гоголя по народній традиції.

VIII. а) Языкъ Гоголя въ отличіе отъ языка другихъ писателей русскихъ (52—65); б) Періодъ отсутствія всякого стиля (66—79). IX. Работа надъ стилемъ (79—86). X. Впесеніе русскаго просто-народнаго элемента (86—94) — Гоголь був сильно переконаний що до ваги зближення літературної мови до простонародної. В тій ціли він сеї останної старанно учив ся, чого доказує хоч-би „Полиный текстъ карманныхъ записныхъ книжокъ“ в вид. Шепрока. XI—XII. Переработка произведений въ стилистическомъ отношеніи (94—128). XIII. Психологическое основаніе пользованія одними и тѣми позетическими образами (136—153). XIV. Эпичность стиля (153—157). XV. Способы воспроизведенія явлений (157—163). XVI. Возможность опредѣленія настроенія Гоголя на основаніи словъ сопровождаемыхъ субъектнымъ содержаниемъ (163—168).

XVII. Способъ вызывать настроеніе при помощи словъ не имѣющихъ объективного содержания (168—173). XVIII. Гоголевскіе эпитеты (173—183). XIX. Гоголевскія сравненія (184—194). XXI. Гоголевскій юморъ (341—345). XXII. Характеристика стиля Гоголя въ связи съ его личностью (345—365). XXIII. Методологическій вопросъ (366—376) — автор ставить при кінци питає, чи все можна відділяти мову письменника від мови осіб його творів? Всі дані апріорні і апостеріорні дають негатиwну відповідь.

Умисно вилучили ми XX розділ — Малоросійській елементъ въ стилѣ Гоголя (194—341), бо над ним варто довше застановити ся. Опираючися на цитатах із творів Гоголя приходить автор до таких, для нас незвичайно інтересних виводів. Стиль Гоголя своєрідний, питомий тільки Гоголеви, а ніякому иньшому російському письменникови до Гоголя, бо в його основу ліг український елемент (194—195). Не мода на українщину вяже творчість Гоголя із українськими елементами (думка Пшпина), а внутрішня, вповні органічна потреба (196—197). Істиником йде він до скарбів української мови, які беруть у його творах перевагу відносно до змісту душевного життя (201—206). Уживає української і російської мови дає його думкам різні напрямки. Українська мова переплітається з російською, але все зберігає свою окремішність і тим більше бере верх, чим глибша приходить струя світогляду, чим щирійший гумор (200). Українська мова переважала у Гоголя там, де виражало ся те, що ближче чоловіка, що дорожче йому в хвилях солодкого забутя (351).

Сам Гоголь не здавав собі справи з того, що праця мисли на українській мові була у нього більше продуктивна, та як несвідомо розвїй думок йшов по колесі рідної мови. Гоголь не здавав собі справи з того, що є чутя і думки, яких ніякому талантови не висловити на російській мові, та які легко виливають ся на українській мові. На рідній українській мові він глибоко артистичний, глибоко правдивий (199). У Гоголя на все зберіг ся куточок, куда не вільно було нікому заглядати, де він жив тільки житєм України. Там він чув себе свобіднішим, щирішим і артистично настроєним. Вже через саме справленє думки в сторону України змінюється і мова, стає чисто Гоголівською (202). І тому високо цінний вплив української мови на літературну мову російську, яка перебрала від неї багато скарбів (199). Деколи писав Гоголь спершу по українськи і потім перекладав на російське, але і тут показується, що не тільки він пише по російськи, а й думає по українськи, що більше — цілі українські слова і фрази лишає незміненими в російській рамці (210, 210). Гоголь йде навіть за українською ортографією, що помічаємо і в пізніших творах (207). Російської мови

вживав переважно в мальованю образів природи (223—225), в питаннях суспільних, чи філософічних. Українська мова, се була мова його душі (196).

Додаймо до того його теми з українського життя, його світогляд, який виріс на українським світогляді, його одушевлення українськими піснями і т. д., признаємо вповні вірними отсі слова автора: „Гоголь бажав бути хохликом більше, як „русским“. Є факти, які доказують, що племінна окремішність була не тільки готовим двигачем його творчости, але що нею він дорожив та проявляв її і поза обсягом своєї поетичної діяльности“ (203).

Із цього короткого змісту можна до певної міри набрати поняття про сю роботу. Вона безперечно дає річи зовсім нові, а спеціально що до Гоголя звернула увагу туди, звідки може з часом виїде те світло, яке може розбити „туманність питання про Гоголеву „українську і російську душу“. Поки що першу пробу зробив автор і тому випала вона може за слабо. Абстрагуючи від сторони методичної, якій можна поробити поважні закиди, ми хочемо звернути увагу на теоретизоване автора в сферах філософії і психології, яке займає поважну частину книжки — *passim* — а випало дуже слабо. Ми помітили часте опероване фразами, пояснюваня темного ще темнішим — туманність думки, закрашену гарним цвітистим стилем.

Безперечно, пайліша частина роботи се виказане впливу України на Гоголя. Ся частина дає справді багато цінного і незнамого, викликає не одні рефлексі, за що належить ся авторови подяка. Шкода що не все зібрано під той розділ. Богато матеріялу розкинуто по книжці (ст. 15, 17, 18, 37 і т. д.). Для характеристики Гоголя, як стиліста належало покористувати ся й листами Гоголя, де до того питання зібраний багатий матеріял (В. И. Шенрокъ род. IV т. Спб. 1901). Розумієть ся, ми з сего не робимо авторови закиду. Богато цінного, нильно зібраного матеріялу дає нам і сама книжка.

І. Брик.

А. Н. Пыпинъ — Значеніе Гоголя въ созданиі современнаго международнаго положенія русской литературы, Спб., 1902, ст. 19.

Щоби порозуміти значінє Гоголя в російській літературі порівнює автор стає її в часі смерті Гоголя і в часі його ювілея. Півстолітя назад була російська література у західній Європі майже незнана. Тепер здобула вона собі поважне оригінальне становище і може безпечно носити імя всесвітньої літератури. Тургенев, Достоевский, Толстой, Максим Горький, се імена популярні в Європі. Отже російська література

мусить мати щось свого, щось незнамого, чужого західній Європі — се її оригінальний, своєрідний характер.

Одним із перших, що вибили на російській літературі своєрідну, народну печать, се Гоголь.

Деякі вважають Пушкіна творцем окремішої, оригінальної, російської літератури. І справедливо. Але він сповнив тільки половину своєї задачі, другу виповнив Гоголь. Не належить — каже автор, ставити одного вище другого, бо оба рівні, оба великі і прикмети талану одного були чужі другому.

Найбільша заслуга Гоголя лежить в тім, що свій геніяльний талант звернув не на абстрактні теми штуки, не на спокійний епос, а на пряму, житєву, буденну прозу. Його таланови присьвічує бажанє найти правду, любов людей, оборона їх прав та гідности, паченоване усякого зла.

Через се дав Гоголь початок реалістичному напрямку у російській літературі. В дальшій розвитку сеї літератури вплив Гоголя значний. Достоевского: „Бѣдные люди“, просто варіант „Шнел-ї“; Достоевского: „Двойникъ“ дуже споріднений із „Записками Сумасшедшаго“; т. зв. натуралістична школа 40-их років уже в тім часі підлягала впливови Гоголя. Цілий тон і напрямок північної і теперішньої літератури вляжеть ся безперечно також із іменем Гоголя.

Роззирава написана горячо, легко, можна-б сказати, популярно.

І. Брик.

М. Комаровъ — Т. Шевченко въ литературѣ и искусствѣ. Библиографическій указатель матеріаловъ для изученія жизни и произведеній Т. Шевченка. Одесса, 1903, стор. 140+4 нечум.

Д. Комаров, звисний і заслужений автор першої проби української бібліографії (в „Раді“ 1881) подав був там і бібліографію творів Шевченка та праць про нього. Пізійше, з нагоди 25-тих роковин смерті поета він переробив і доповнив ту частину бібліографії, що дотикає власне Шевченка і видав сеї спеціальний покажчик у „Кіевской Старинѣ“ 1886 р. Отся книжка, се пова, третя з ряду перерібка бібліографічного покажчика всього того, що має такий чи иньший звязок з Шевченком. На скільки збогатив ся і розширив ся сеї покажчик протягом 20 літ, покаже найліпше те, що коли в „Раді“ Шевченківська література числила 160 пумерів, у покажчику з 1886 р. 369, то отсей покажчик, що виріс до обєму невеличкої книжки, числить їх уже 1278.

Книжка д. Комарова крім передмови містить коротеньку біографію поета (важніші дати з його життя, стр. 6—10), бібліографію різних видань українських творів Шевченка (80 номерів), бібліографію укр. творів Ш—ка, уміщених у різних часописах та збірниках (45 н-рів), бібліографію російських писань Шевченка (21 н-рів), бібліографію листів Шевченкових (43 н-ри), бібліографію рисунків Шевченкових (27 н-рів), бібліографію перекладів Шевченкових творів на різні чужі мови (87 н-рів), бібліографію перекладів російських писань Шевченкових на укр. мову (13 н-рів), бібліографію музикальних композицій до Шевченкових поезій (33 н-ри), покажчик рисунків і різьб, що належать або до творів Шевченка, або до його життя та пам'яті (59 н-рів), покажчик драматичних перерібок Шевченкових творів (8 н-рів), покажчик інституцій імені Шевченка (7 н-рів), бібліографію статей про Шевченка і його твори (855 н-рів) і покажчик імен авторів названих у книзі. Як бачимо, зміст багатий і поділений дуже детально, може аж занадто детально; деякі дрібні початкові розділи можна би було трактувати разом, прим. бібліографію видань текстів Шевченкових творів краще-б трактувати суцільно, в хронологічному порядку, ніж розкидати її аж на шість розділів. Натомість найбільший розділ XIV, що займає більшу половину книжки, можна-б було розбити на декілька поменших груп. Ну, та се формальність, яка не уймає вартости книжки д. Комарова. В рамках кожної групи автор порядкує матеріал, як і слід, хронологічно — роками, а в рамках кожного року укладає титули поазбучно. Надто при важливіших номерах чи то видань Шевченка, чи писань про нього автор додає покажчик рецензій на дану книгу. Се зроблено по старій пам'яті покажчика в „Раді“, де ті викази рецензій та критик, що наважувалися до поодиноких укр. книжок, були дуже пожаданим здобутком. Тут задержане сеї системи мені видається не на місці, бож усі такі рецензії та замітки повинні бути, кожда в своїм місці, виказані спеціально під окремим номером як річи так само належні до літератури про Шевченка, як і обговорювані в них книжки. Автор дійсно так і робить з певною частиною таких рецензій: подавши їх раз під титулом даної книжки він подає їх потім у иньшій відділі ще раз під окремим номером. Я вважаю се зовсім зайвим; щоб зазначити, що якась книга була рецензована і де шукати тих рецензій, булоб досить при її титулі подати розділ і номери, під якими вони уміщені; та для того, хто вживає покажчика при студіях (а він, звісно, служить не для приємної лектури, а тільки для студій), і се зайве, коли матеріал упорядкований роками; досить кинути оком на відповідний рік відповідного відділу, і маєте перед очима всі критики на дану книжку.

Висловляючи повне признанє шан. авторови за багатство зібраного ним матеріалу і за його впорядковане зовсім відповідне вимогам нової часної бібліографії, ми не можемо сказати того самого ані про спосіб збираня того матеріалу, ані про його повноту, ані про докладність даних.

Що до методи збираня матеріалу, то д. Комаров мабуть не зовсім уяснив собі, що властиво в такій збірці нам потрібне. Очевидно в бібліографії творів Шевченка повинні все і всюди на першім місці стояти твори Шевченка, а не що иньше; отже коли мова про твори Шевченка друковані в збірках або періодичних виданнях, то під даним номером буде стояти твір, один чи більше, уміщений у даній книжці, а далі, в скобках докладний титул книжки чи періодики, з означенєм номерів і сторін, де надруковано дані твори Шевченка, чи праці про нього. Тимчасом у д. Комарова майже скривъ такі вказівки зроблено зовсім навпаки; прим. розд. IV, ч. 4: „Народное Чтеніе 1859 г. N. 2, 3 и 4 и *Русская беседа* 1859 г. N. 3. Нѣсколько піесъ Шевченка съ русскимъ переводомъ“. Ну, що се таке? Чи „Народное Чтеніе“ і „Русская беседа“ — одна книжка? А коли не одна, то чому вони фігурують під одним номером? І які Шевченкові твори уміщено в них? Хто доконав російського перекладу? Так само недокладно і нераціонально зложені в тім самім розділі ч. 6, 15, 19, 21, 22, 23, 26, 27, 29, 30, 34, 36, 37, 39, 41 (знов два окремі видання під одним номером!), 44, 45 (два видання під одним н-ром!). В розд. VI, де говорить ся про Шевченкові листи, зараз під ч. 1 маємо „С. Петербургскія вѣдомости 1860 г. N. 66“. І тільки всього! Чи весь той номер газети містить листи Шевченка, чи їх там десять, двацять, чи лиш один, до кого і коли писаний — Господь знає! Взагалі весь сей розділ зроблений нераціонально: замість дати нам систематичний і хронологічно уложений покажчик листів Шевченкових, автор дав нам покажчик видань, де були друковані листи. Нераціонально зложених номерів знайдець ся дуже багато і в дальших відділах, і ми ще вернемо до них, передивляючи спеціально відділ за відділом.

Друга вказана нами хиба книжки д. Комарова, се її неповнота. Правда, автор у передмові оправдуєть ся тим, що багато видань, особливо галицьких, було йому недоступних. Ну, не про самі галицькі треба було се сказати, а також про варшавські, правські, віденські, німецькі, французькі і т. и. Далі ми подамо деякі доповненя до покажчика д. Комарова, на скільки дозволяють приступити нам у даній хвилі матеріали, але відразу заявляємо, що таких доповнень можна і треба би зробити далеко більше.

Так само оправдуєть ся д. Комаров і з третього закиду, піднесеного нами, а власне недокладности в передаваню титулів праць. Се може найтяжший закид, який можна зробити бібліографії, і його на жаль аж надто часто приходиться ся робити д. Комарову. Автор заявляє в передмові, що він більшу часть титулів описував із автопсії, — і справді треба признати, що більша їх часть, помишаючи ті недокладности, що впливають із хибної методи автора, подана досить докладно. Що-ж до видань неприступних йому д. Комаров каже, що він „мусів задовольняти ся звістками уміщеними в бібліографічних працях В. Межова й інших, у каталогах, рецензіях, оглавах, літературних звістках у різних періодичних виданнях і т. и. жерелах“. Справді можемо пожалкувати, що д. Комарову довело ся робити свою бібліографію серед таких некорисних обставин, але факт фактом, що на її докладности се відбило ся дуже фатально. Візьмім хоч би всі видання та праці польські, німецькі або загалом друковані латинкою: виглядає, начеб д. Комаров не мав ані одного з тих видань у руках, бо майже всіх титули передані з блудами. І так III, 38 має два блуди: Ijsusowa зам. Isusowa і Schewchenka зам. Szewczenka; надто пропущено тут (чи з оглядів цензурних?) „z uwahamy M. Drahomanowa“, опущено обовязковий у женецьких нефранцузьких виданнях французький титул на горі, і подано місце друку „Z“ зам. Żenewa. Розд. IV, ч. 16 „Siolo“ названо невірно „львовській малорусській журнал“, а не подано докладно його титулу. Розд. VIII, ч. 49. Studium przez L. Sowiński, зам. Sowińskiego; ч. 51 małorusskich зам. małoruskich; ч. 52 Z małoruskiego spolzyl зам. spolszczył; ч. 54 z małoruskiego... Naemnica; ч. 55 не подано, що й де перекладав із Шевченка Грудзіньський; ч. 55 не подано, що й у яких числах Gazety Naddniestrzańskiej переклав Л. Солецкий; ся газета хибно названа „Доробицкая“ зам. „Дрогобычская“. Ще більше помилок у чеських титулах: ч. 60: „Въ журналахъ Obásech života и Kvetach за 1866 г. иъсколькo пієсь Т. Шевченка“. Що се за „Obásech“? Мабуть Ohlasech? Тай ті Ohlasy života — не те саме, що Květy. І які твори, ким перекладані друкували ся в них? Ч. 61 Ševcenku зам. Ševčenku, přežil зам. přeložil; ч. 62, 64 chaljuna (?), ilustovav (sic!). Тутже між чеськими перекладами під ч. 65 поміщено й хорватський переклад Гарамбашича, якого потім шан. бібліограф „ничтоже сумня ся“ під ч. 74 робить Сербом. В німецьких та французьких титулах таж біда: ч. 76 Schaftshenko зам. Schafftschenko; ч. 77 Shewczenko зам. Schewtschenko; ч. 78 Leipziger Theater und intelligene blatt зам. Theater- und Intelligenz-Blatt; ч. 82 Gustav Karpelesa зам. Karpeles, Geschilte зам. Geschichte; ч. 84 Chevtshenko зам. Chevtchenko і т. д. Такі помилки та недогляди (до них зачисли VI, 2 р. 1870 зам.

1840) роблять пожадаюю її основну перерібку та порядне скорріговане.

Переходимо тепер до спеціальних уваг, доповнень та поправок до поодиноких розділів. Розд. III (розд. I се передмова, а II — се біографія III—ка, також нумерація не відповідна) ч. 1. Не подано ані формату, ані числа сторін епохального першого видання „Кобваря“. Ч. 6. Про липське видане Гебгарда д. Комаров говорить так, що видно виразно, що він піколи не бачив його, а навіть допускає ся з приводу сього видання дуже грубої помилки, подаючи в розд. VIII, ч. 76 те саме видане між перекладами Шевченка на німецьку мову — звістка зовсім фантастична. Отгим то подаю тут докладний опис сеї книжечки. На обложці маємо на верха німецький титул: Neue Gedichte von Puschkin und Schafftschenko, а далі російський: Новыя стихотворенія Пушкина и Шавченки (не як у д. Комарова: А. Пушкина и Т. Шевченко). Сам російський титул поданий на титуловій картці. На долі: Лейпцигъ. Вольфгангъ Гергардъ. Leipzig, Wolfgang Gerhard, 1859. На остатній нумерованій стороні: Наумбургъ, въ типографіи Г. Пеца. Naumburg, Druck von G. Pätz. Сторін нумерованих не 48, як подає д. Комаров, а 43, але далі йдуть ще дві нумеровані, де подано дві поезії Пушкина, і остатня, де зазначено місце друку. Дочисливши до того й титулову картку, також нумеровану, вийде справді 48 сторін. У книжечці подано на стор. 1—6 вірші Пушкина: „Молитва“ (Я слышалъ — въ келии простой), „Цапли“ (ідка сатира трохи чи не на царя Миколау та його жінку, яку названо чаплею — пригадюю Шевченкове порівнане цариці з чаплею у „Сні“) і „Посланіє Аркадію Гавриловичу Родзянкѣ“, що починаєть ся характерними віршами:

Ты обѣщалъ о романтизмѣ,
 О семъ Парнасскомъ аоевмѣ
 Потолковать еще со мной,
 Полтавскихъ музъ повѣдать тайны,
 А нишешъ мнѣ о ней одной...
 Нѣтъ, это ясно, милый мой,
 Нѣтъ, ты влюбленъ, Пиронъ Украины.

Від стор. 7 починають ся твори Шевченка і йдуть до стор. 34 під такими титулами: Кавказъ, Холодный Яръ, Думка (Якъ умру то похвайте), Розрыта могила, Думка (За думою дума), И мертвымъ и живымъ и ненарожденнымъ землякамъ моимъ въ Украины и не въ Украины, мое дружное посланіє — як бачимо, порядок не такий, як у д. Комарова. Під кождим твором підпис: Шевченко. До титулу „Кавказъ“ додана інтересна нота: „Слѣдующія стихотворенія были намъ присланы, на малороссійскомъ языкѣ, съ примѣчаніемъ, что стихи Шевченки — выра-

женіе всеобщихъ, накипающихъ слезъ [не] онъ плачетъ о Украйиѣ — она сама плачетъ его голосомъ. Примѣч. Редактора“. Решту книжечки займають знов вірші Пушкіна: В. Л. Пушкину, Цезарю, Льву Сергѣевичу Пушкину і На смерть тетушки Анны Львовны Пушкиной.

Ч. 16 Шевченків Буквар — не подано ані формату ані числа сторін; ч. 20 не подано ані опису ані докладного заголовка літографованого факсиміле Шевченкового послання до Шафарика; титул д. Комарова „Еретикъ Иванъ Гусь“ зовсім фантастичний. Дуже недокладний також опис під ч. 34, перша часть маленького женецького „Кобзаря“ з р. 1878. Отже на окладинці титул: Кобзарь Тараса Шевченка (.) Частина перша (.) Женева (.) Печатня „Громади“. Видали Кузьма і Сірко“. На другій картці дедикація „Нашим землякам на Україні на роковини Шевченка 26 лютого 1878 року Кузьма і Сірко видавці“. На стор. III—V надруковано по російськи тайний указ против української мови з 16 мая 1876 року, а далі, стор. VIII—XXI іде популярна біографійка та характеристика Шевченка, підписана „С—о. Лютого 26, 1878 року“. Під сим кріптонімом криє ся д. Хв. Вовк. Далі йдуть ось які Шевченкові твори: Мені однаково (починає ся стор. 23 до 24), Сон (25—58), Як би то ти Богдане п'яний (59), Могила Богданова (60—62), Бували войны (63—64), І виріє я на чужині (65—68), Чигирин (68—73), Кавказ (74—84), Ляхам (85—87), Якось то йду а у ночі (87—88), Мій Боже милий, знову лихо! (89), Світе ясный (90), У Вильні городі преславнім (91—96), Гимн черничий (97—98), Зацвіла в долині (98—100), Ликері (101—102), Як би ви знали панчі (103—107), До мертвих і живих і т. д. (108—124), Заповіт (125—126). Додано ще картку (I—II) „Заголовки“. Під ч. 36 так само недокладно подав д. Комаров згадку про другий томик того „Кобзаря“, не вказавши, що він був виданий у такім самім мініатюрнім форматі, як і перший, не подавши ані числа сторін, ані змісту. На жаль, сього томика не маю під рукою.

Додам іще опис видання „Марії“, у д. Ком. ч. 38, бо в його покажчику подано також дещо фантастичне, і загалом недокладне. Титул видання такий: Marija maty Isusowa (.) wirszy Tarasa Szewczenka z uwahamy M. Drahomanowa. Żenewa 1882. На стор. III—VII стоїть передмова Wid wydawcia з підписом M. Drahomanow. Шевченкова поема йде від стор. 1 до 39; на многих сторінках у низу пододавано язикові та річеві поясненя. Від стор. 41 до 66 ідуть Uwahy також підписані M. Drahomanow з датою: Pysano w misti Żenewi w wilnij storoni Szwaicaruji. Варто булоб подати докладніше й зміст стереотипового женецького видання з р. 1890 (у д. Ком. ч. 52).

До розд. IV завважимо загально, що про Siolo (ч. 16 і 18 д. Комарова) докладніше подає бібліографія Левицького і так само треба

з тої бібліографії подати докладніше Шевченкові твори друковані в галицько-руських читанках (у Ком. ч. 19, 21, 22, 23, 26, 27, 29, 39), в Антології (34), в Календарях (36, 37). Зовсім недолжно зложене ч. 40 „Додатокъ до „Батьковщини“; не показано ані року ані місяця видання, згадано лише ч. 7 і 8, де були исальми, а не згадано ч. 9, де були иньші вірші Шевченка (Левицький, ч. 3159). Під ч. 41 зібрано разом зовсім недолжно Батьківщину 1889 р. і Бібліотеку для молодежи 1889, хоча се не лише два окремі видання, але виходили в ріжних містах, одно у Львові, друге в Чернівцях.

В розд. V зібрано до купи під ч. 2 два видання російської поеми Шевченкової „Тризна“, що була зразу друкована в журналі „Маякъ“ п. в. Безталанный, а потім, тогож роду вийшла окремою брошурою пз. „Тризна“; не подано опису тої брошури. Між ч. 9 і 10 приведено зовсім зайвий титул „Неизданная произведение Т. Шевченка на русскомъ языкѣ“.

В розд. VI під ч. 5 не подано, з яких часів листи Щепкіна до Шевченка; так само недокладні ч. 6, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 16, 17, 18, 19 і иньші. Під ч. 11 змішано до купи дві ріжні праці, а власне „Письма Т. Г. Шевченка къ Бр. Залескому (1853—1857 г.). Сообщилъ М. Т—овъ“ (книжка за січень, стор. 161—176, за март стор. 611—622 і за цвітень стор. 853—866) і працю „Восемъ писемъ Тараса Григорьевича Шевченка къ разнымъ лицамъ, сообщилъ С. Пономаревъ (книжка за лютий, стор. 401—408). Значить, усе те, що подає д. Комаров під сим числом свого покажчика — зовсім фантастичне: статі „Шестнадцать писемъ Т. Шевченка В. Г. и Я. Тарновскимъ и къ Брониславу Залескому“ в К. Стар. не ма. В тім же розділі ч. 15 зовсім зайве: се не лист Шевченка, а „Замѣтка М. К. Чалаго по поводу одного письма Т. Ш. къ М. Щепкину“, значить, на неї місце в розділі XIV. З передруками д. Комаров не видержує системи. Раз він уважав їх окремим виданем і кладе під окремими нумерами, як і слід у бібліографічнім покажчику, то знов при editio princeps зазначає: сей лист був передрукований там то й там то. Пор. ч. 11а, хоча вказівка певірна, бо всі листи, зібрані автором під сим числом, творять досить показну книжку і не могли бути передруковані в двох нумерах „Зорі“. Навпаки, колиб автор був заглянув до вказаного річника „Зорі“, то був би переконався, що в ч. 6 надруковано з комунікату Пономарьова лише 5 листів, тай то в скороченю (стор. 95—96), а в ч. 8 подано лише декілька виписок із листів Шевченка до Залеского п. в. „До біографії Шевченка“ (стор. 131—132), отже се статейка, що падала ся краще до розд. XIV, ніж сюди. Натомість під ч. 21 подано „Лист Шевченка до редактора „Нар. Чтенія“, друкований у „Правді“ 1899 р. без зазначеня, що

сей лист був друкований уперед багато разів. Зібгано до купи передруки Шевченкових листів у різних часописах під ч. 23, 36, 38; при ч. 43 не зазначено, що листок Шевченка до Герцена був у-перве поданий М. Драгомановим у Товариші (у д. Комарова ч. 19), відси передрукований у Правді 1889, т. II, стор. 381 (у д. Комарова пропущено).

До розд. VIII (переклади Шевченкових творів) зазначу недокладности в ч. 4 (лирическія пієсы — які?), 14 (Переводы изъ Шевченка Изгюева и Икорскаго, Донъ 1870 — чому оба перекладачі під одним числом? Що перекладено?), ч. 17 (и мелкія пієсы — які?), ч. 22 (не подано опису книжки ані сторіц, де містять ся переклади з Шевченка), ч. 29, 31 (три лирич. пієсы — які?), 35, 37, 38, 40, 41. Зовсім без вартости ч. 7: „Нѣскольکو переводовъ изъ Т. Шевченка К. М. Станиковича — Сѣверный цвѣтокъ 1861 г. — Ну, хто його знатиме, де вийшов той Сѣверный цвѣтокъ і що перекладено в ньому з Шевченка? Так само без вартости ч. 8. „Стихотворенія М. М.—ва. М. 1862 (помѣщені и переводы изъ Кобзаря Т. Ш.)“. При ч. 15 не сказано, які Шевченкові вірші ввійшли в „Позвію Славянъ“, при ч. 16 також не подано, що переклав із Шевченка д. Мизко в „Дону“ 1871 р. Під ч. 5 під спільним титулом „Переводы изъ Т. Шевченка за 1860 г.“ (ніби було коли таке видане?) подано чотири періодичні виданя, в яких були уміщені переклади якихось Шевченкових поезій, про які зрештою бібліограф не подає нам нічого докладнішого. Не знаю, на скільки підходить до сього розділу ч. 20 „Въ ночь на Рождество. Передѣлка и переводъ съ малороссійскаго (Назаръ Стодоля Т. Шевченка)“, але вже ні в яким разі не йде сюди ч. 32 „Галя и Назаръ или добромъ за зло. Повѣсть заимствованная изъ соч. Т. Шевченка (Назаръ Стодоля)“, бо сеж не переклад. Такі річи ліпше було перенести до розд. XII, давши йому ширший титул „Перерібки з творів Шевченка“.

Бібліографія перекладів Шевченкових поезій на чеську мову недокладна в перших 6 н-рах; про ч. 60 я вже згадував, так само й про зачисленє перекладу Гарамбашіча до чеських під ч. 65. При ч. 61 не подано, які Шевченкові поезії переклав Дурдік, не подано числа Poesie svĕtova, зроблено помилку в назві міста: Praha, а по чеськи Прага. Так само недокладне ч. 63. Не ліпше поставлена бібліографія перекладів на інші славянські мови. Ч. 72 в Вилі 1868 „переводъ нѣсколькихъ пієсъ“ — яких? Ч. 73 зовсім загадкове: Свобода, болгарскій журналъ подъ редакціей Каравелова за 1870 годъ“. Де виходив сей журнал і чим він належний до Шевченкової бібліографії — сьвятий знає. Правдоподібно були там уміщені деякі переклади з Шевченка, доконані самим редактором Любеном Каравеловим. Не маючи в ру-

ках названого журналу я не можу сказати про нього нічого ближше, завважу лише, що в першій томі збірного виданя творів Л. Каравелова, (Съчищениа на Любена Каравеловъ томъ пѣрвый. Стихотворенія. Подъ редакціята на З. Стояновъ. Руссе 1886) подано ось які переклади Л. Каравелова з Шевченка: 1869 р. „Учете се, брате мой“ (кінцевий уступ із Послания, стор. 1–2), 1870 р. Защо ми са черпи вѣжди (стор. 16) і Родила е мене мама (стор. 21), 1871 р. Иванъ Хусъ (стор. 22), Тече вода въ синій море (стор. 39).

Між перекладами на німецьку мову також багато помилок. Зараз ч. 76 мусить відпасти; через непорозуміне німецького титулу на окладці Гейгардового виданя д. Комаров подумав, що там подані також німецькі переклади Шевченкових віршів, яких там зовсім нема. Про переклад „Катерини“ в бруксельській La Societé Nouvelle проф. Еуса див. М. Драгоманов, Листочки до вінка на могилу Шевченка. Цілий ряд Шевченкових поезій був поданий у німецьких перекладах у віденськім річнику „Die Dioskuren, Jahrbuch des österreichischen Beamtenvereins“. Гарний переклад „Кавказа“ на німецьку мову умістив Waldemar Kawerau 1878 р. в лиському Magazin für die Literatur des Auslandes; глуху звістку про сей переклад подав д. Комаров у розд. XIV під ч. 187, не знаючи, що за працю дав Каверу у тім виданю.

Чому розд. IX має титул „Переводы прозаическихъ произведеній Т. Шевченка писанныхъ имъ по русски, на языкъ малорусскій“ — чому лише на „малорусскій“? А от прим. автобіографія була перекладена на мову польську (в книзі Sam. Smiles, Prawda a pomoc (Self help), виданій у Львові 1871 р. — то се вже не належить до Шевченкової бібліографії? Так само без потреби заіснів автор обсяг розділу XII „Драматическія передѣлки произведеній Т. Шевченка“. Чому лише драматичні? А коли Шевченкову драму перероблено на повість, то сю перерібку куди покласти? Чи між переклади, як учинив д. Комаров?

Не зовсім добре зробив д. Комаров, зібгавши в XIV розділі, п. т. „Сводъ статей о Т. Шевченкѣ и его произведеніяхъ“ окрім прозаічних праць також поезії на честь Шевченка; для них можна було зробити окрему рубрику, або долучити їх до розд. XI, який міг мати також загальніший титул: Шевченко і його жите в творах штуки (поезії, маллярства, скульптури).

Найбогатший змістом розділ XIV також не може мати претензії ані на повноту, ані на докладність. Зовсім недокладні ч. 106 (Голосъ N. 42 — а що в нім?), 112 (Отечеств. Зап. 1869, N. 3), 114 (Сынъ Отечества N. 67), 120 (Донъ N. 61—63), 148 Revue des deux mondes 1874, не зазначено, ані що, ані в яким н-рі надруковано; річ очевидно йде про статю пані Е. Durand; недокладне також ч. 198; статя Дра-

гоманова в Громаді має титул „Шевченко, українофіли і соціалізм“ і поміщена в Громаді том IV. Без потреби повторено вказівку про мою статтю в „Сьвітї“ (ч. 210 і 265). Без потреби проф. І. Кокорудз перехрещений на Кокорудзу (ч. 310, 469). І тут, як у попередніх розділах автор дає під одним номером не одну якусь працю, а купи різних праць. І так під ч. 42 подано „Некрологи“ в п'ятих різних часописах; в ч. 46 згадано „По поводу концертовъ въ память Т. Шевченка“ про статі в сімох різних часописах; під ч. 28 крім праці Віловерського вміщено вірші п'ятих поетів та промови двох „и других“ людей. Се засновок до якоїсь студії, але ніяк не наукова бібліографія.

Як сказано, сей розділ, хоч найбагатший, має також найбільше прогалин. Цевна річ, тут найменше вини шан. автора; Шевченко має вже таку широку літературу, що її не обхопити одному чоловікови, тай то ще в такім місці, де раз у раз приходиться в цензурних оглядів писати Ж. замість Женева або промовчувати імя автора для того, що він називає ся М. Драгоманов. Тут треба праці багатьох рук, співділання людей, що мають доступ до великих бібліотек. В надії, що колись таки збереть ся повна бібліографія Шевченка, я подаю тут деякі доповненія до праці д. Комарова. І так до розд. III під р. 1891 треба додати: „Кобзар, книжочка для дітей, ціна 20 кр. Накладом Руського тов. педагогічного. З друкарні Наук. тов. ім. Шевченка, Львів, 1891, 16°, стор. 64“. По титуловій картці поміщено портрет Шевченка, потім на стор. 5—8 статю Тарас Шевченко, далі стор. 9—63 займає текст з додатком пояснень у низу, а на остатній нумерованій стороні зміст. Далі до розд. IV слід додати згадку про те, що Шевченкову поезію „Садок вишневий коло хати“ передрукував латинськими літерами Богдан Залеский у примітці до своєї вірші *Mogiła Tarasowa* (B. Zaleski, *Pisma*, tom IV. Lwów 1877, стор. 104). Може не зайве буде навести слова Залеского, який каже, що „od wielu lat już piosnka ta robrzmiewa mi w sercu i w słuchu“. Варто зацитувати також слова тогож Залеского, який каже (*loc. cit.*), що „od Bronisława i od śp. Edwarda Żeligowskiego dostałem kilka zeszytów poematów i pieśni Szewczenki nigdzie podobno nie drukowanych“. До розд. VII д. Комарова про рисунки Шевченка нотую з того самого місця у Залеского ще отсе: „Śp. Konstanty Świdziński na kilka dni przed skonem przysłał mi також miły upominek po Szewczenku: oryginalną akwarellę śmierci Bohdana Chmielnickiego i szkic ołówkiem godów kozackich“. До розд. VIII додати переклад „Марії“ на мову російську, dokonаний М. Драгомановим п. з. „Marie, poème de Chevtchenko, traduction russe. Марія, поэма Т. Гр. Шевченка съ переднимъ словомъ и замѣчаніями М. Драгоманова. Переводъ съ украинскаго. Женева, типографія „Громады“,

1885, мала 8-ка, стор. VIII+47. Видане має на трьох сторонах обложки слово „Отъ издателя“, далі на стор. III—VIII Переднее слово, потім текст (дословний переклад) стор. 1—27, і нарешті „Замѣчанія на поэму Шевченка Марія“ на стор. 29—47. До розд. IX додати „Шевченко про Котляревського“, виемок із повісти „Близюки“, переклад О. Маковея, друкований у Літературно Науковім Вістнику 1898 року. До розд. XI треба додати портрет Шевченка, з якого гравюра, досить поганенька, була друкована разом з коротенькою біографією в польській часописи для дітей *Dzwonek* 1872 р., ч. 8, стор. 123. Тамже на стор. 123—124 і 139—141 подано польський переклад „Катерини“, dokonаний польським поетом Т. Лепартовичем. Нарешті до розд. XIV, під р. 1859 треба додати статю „Z Ukrainy“, друковану в „Wiadomościach Polskich“ у Парижі, де подано звісну анекдоту про Шевченка з вернами пшениці. Під роком 1861 треба додати ряд статей уміщених у польських часописах, починаючи з „Biblioteki Warszawskiej“ та львівського „Dziennika Literackiego“ з приводу виданя студії Л. Совиньского та перекладу „Гайдамаків“. До статі „Dzienn. Liter.“ навязує полеміка Будеволі з р. 1862 (у *Ком.* ч. 58). Ся статя мала титул: *M. W. Ruch umysłowo-polityczny na Rusi. Szewczenko — Sulima* (*Dz. Liter.* 1861, ч. 69). Суліма був якийсь Поляк родом з України, що надрукував у бруксельській часописи „Le Nord“ (орган російських офіціозів), а потім окремою брошурою статю *Lettres d' un Oukrainien sur la Bosnie russe*, Leipzig 1861. Під тимже 1862 роком треба було згадати вірш О. Федьковича „Співвацька добраліць па сконь Тараса Шевченка“, надрукований у виданю його поезій (Львовь 1862) стор. 28—29 і передрукований у новім, збірнім виданю його творів (Львів 1900, т. I). Під роком 1863 слід додати статю *Kwestya rusińska*, друковану в ч. 3. *Tygodnika Poznańskiego*, де згадано про похорон Шевченка і вражінє його на український люд. Щось про се було і в газеті *Dziennik Poznański*. Під р. 1862 треба згадати книжечку М. В. Р. Соиное видѣньє або розговоръ духовъ о польской и русской справѣ, оповѣдь въ стихахъ. Львовь, типомъ Института Ставропигійского 1862, де в додатку, на стор. 97—106 поміщено „Гдещо про оукраїнського співвака Тараса Григоровича Шевченка“, а на стор. 106—108 передруковано вірш Кониського на смерть Шевченка. Під роком 1863 треба додати статейку „О поезіи Шевченка“, надруковану в календарі „Перемышлянщинъ“. Під роком 1865 треба додати, що праця Гвідона Батталлі „*Taras Szewczenko, poeta ukraiński*“ друкувала ся первісно в часописи *Tygodnik naukowy*, Lwów, 1865, ч. 22. Під роком 1866 треба додати важну працю: *Bronisław Zaleski, Wygnańcy polscy w Orenburgu* (*Rocznik Towarzystwa Historyczno-literackiego w Pa-*

гузу, rok 1866, стор. 75—107), де згадано й про Шевченка і подано багато відомостей про його оренбурських знайомих. Під тим же роком до ч. 88 у Ком. треба додати, що вірш Перебенді уміщений у ч. 9 Русалки не називає ся „В роковини смерті Т. Шевченка“, а „Памяти великих“, а титул під ч. 89 звучить „П'яті роковини Т. Шевченка у Відні“. Нарешті завважу, що під р. 1884, ч. 299 у д. Комарова знов без потреби переіменовано назву автора статі: він не називаєть ся Sulim, а Sulima, і статя його „Szewczenko na wygnaniu i Bronisław Zaleski“ справді була уміщена в томі IV „Przeglądu powszechnego“ в Кракові.

На сих деталях я й уриваю свої уваги над книжкою д. Комарова. В усякім разі треба признати, що автор особливо в повійших часах збирав матеріал докладно. Його книжка, хоч і як іще далека від того, щоб могла бути повною і всюди докладною бібліографією Шевченка, все таки важна тим, що показала нам перший раз літературу належну до нашого поета в її повнім об'ємі і вразом вивела перед наші очи ті дефіцити, яких треба для її повного опановання. Бажалося би, щоб і сама книжка і отся рецензія збудили відгук у всіх тих, хто може сяк чи так спричинити ся до спростовання помилок або до заповнення її прогалин.

Іван Франко.

Światłomir — Ciemnota Galicyi w świetle cyfr i faktów 1772—1902. Czarna księga szkolnictwa galicyjskiego, Львів, 1904, ст. 212.

Праця д. Святломира дає значно менше, ніж заповідає титул. Хоча друга часть того титулу й велить надіятися більше публіцистичної, ніж строго історичної розвідки, то все таки хронологічні межі означені в титулі (1772—1902) дають підставу жадати від автора якоїсь рівномірности в трактуванню предмету. Тимчасом про старе галицьке шкільництво до 1861 р. автор говорить усього на 6 сторінках, а зупиняєть ся головню на шкільництві автономічної ери, тобто від часу 1868 р., від часу заведення теперішньої Ради шкільної кравові.

Книжка написана з сильною антишляхетською тенденцією і подає масу цікавого матеріалу для всестороннього освітлення справи галицького народнього шкільництва. Автор виснавив сильно всю важішу літературу предмету, розумієть ся в виїмком руської. Взагалі він пише про гал. шкільництво так, як коли-б у Галичині зовсім не було Русинів і русько-польського антагонізму, і сям позбавляє себе ключа для зроуміння многих загадкових явищ, які для Русина від разу перестають бути загадкою.

Свій предмет ділить він на такі розділи :

1) Неприхильне становище соймової більшости супроти просьвіти народа. Тут автор зібрав цілу купу виписок із соймових брошур, газетних статей та брошур, із яких видно дуже добре вороже становище шляхти супроти народньої школи. Правда, образ намальований Святломиром, далеко неповний і односторонно освітлений; виходить так, що в гал. соймі і в гал. суспільности були лише два табори: шляхта противна освіті селян і ліберали та (в остатніх часах) польські людовці, що домагали ся просьвіти народа. Як сильно і пераз фатально комплікувало справу шкільництва руське питає, про се у автора нема ніякої згадки.

2) Хибне урядженє Ради шкільної кравові. В тім коротенькім розділі (ст. 72—76) автор дуже побіжно характеризує організацію Ради шк. кр. та виказує її невідповідність до сповнюваня положених на неї завдань. Детальному доказови сього твердження присвячений розд. 3) (ст. 77—125). Характеризує тут автор господарку Ради шк. кр. від самого початку її існуваня, а головню фатальне десятилітє, коли віцепрезидентом і всевладним паном її був Бобжинський.

4) Сей розділ (ст. 126—177) присвячений оглядови теперішнього стану публичного вихованя в Галичині. Автор наводить страшні цифри на доказ, як низько стоїть наше шкільництво і як слабо воно поступає наперед. Автор вказує на основний, незаперечений факт, 3,387.378 галицьких анальфаетів у віці понад 6 літ і на те, що супроти сього величезного числа маємо в Галичині ледво 2,650.250 осіб, що вміють бодай читати. Порівняне в Чехію, що має ще драстичнійше виказати низькість та занебанє Галичини, супроти самих сих цифер являєть ся майже півоназмом.

5) В остатнім розділі автор оглядає на підставі щедрого вибору статистичних цафр „наслідки темноти“ (ст. 178—203). Вказуючи, що з виїмком Буковини і Дальмації Галичина процентом анальфаетів перевищає всі краї австр. монархії, подає далі статистичні огляди преси й книжок друкованих на ріжних мовах австр. народів, підносячи на польській мові (про руську й не згадувати!) брак многих підручників та праць для студій. Відси брак інтелігенції, особливо фахово приготованої до спеціальних занять, брак учителів, навіть писарів громадських, брак зацікавленя політичним житєм. Та далеко тяжші наслідки темноти бачить автор на полі народньої гігієни та смертности („люди родять ся і вмирають без лікарської опіки як худоба“, ст. 187), низький стан моральности та страшне множенє злочинів; відси страшенше ширене алькоголізму, брак убезпечень від пожеж і шкід елеметарних, ширене худобячих помештий, гра в дрібну лотерію, нужденні помешканя, величезне число примусових ліцитацій та екзекуцій, низький стан рільництва і т. н.

Автор ілюструє кожду тезу дуже проречистими статистичними таблицями і кінчить словами Щепановського: „Галичина є тепер тим, чим перед 40 роками була Ірландія — країною найбільшійшою, найнужденнішою на цілій земній кулі“ (ст. 203).

В закінченю автор ще раз переходить сумні рефлексії над тим, як слабо галицька суспільність цікавить ся школами й вихованем та на жаль не вміє подати ніяких рад, як вийти з теперішнього поганого положеня. „Przedewszystkiem trzeba się postarać o ludzi szerokiego poglądu i wzniosłego umysłu na naczelne stanowiska w szkolnictwie“ — ось і все, що вміє він сказати. Але-ж треба постарати ся! Але хто й як постарася?

Такими побожними вітханями лиху не поможеть ся. Дивно, що автор навіть не звернув уваги на закинецу ідею дра Дітля, піднесену ще 1865 і 1866, щоб у Галичині утворені були дві ради шкільні, одна в Кракові, а друга у Львові. Нема сумніву, що ся ідея була далеко щасливійшла, ніж пізнійше зцентралізоване всього шкільництва в одній Раді шк. кр., а навіть в одних руках. Але ба, наш автор старанно обминає все, що могло-б нагадати „сепаратистичні“ потреби й постуляти Русинів і для того волинь закінчити свою — зрештою цінну і в великим запалом написану книжку — побожним вітханем. А дійсна, наукова історія галицького шкільництва так і лишаєть ся далі *riim desiderium*.

Ів. Франко.

В. Ясевичъ-Бородаевская — „Сектаитство въ Киевской губерніи“ (Живая Старина, 1902, кн. I, ст. 33—74).

Статя ся оперта виключно на власних спостереженнях і матеріалах авторки.

Авторка говорить про дві українські релігійні секти: про баптистів і про мальованців. Тому, що секта баптистів відома більше*), авторка присвячує їй відповідно менше місця, як секті мальованців, малочисленній вправді, але й мало відомій ширшим кругам. Вона переходить початки баптизму (70-ті роки минулого століття) і виказує, що першим осередком його була херсонська губернія, засіяна численними німецькими колоніями, від яких баптизм почали звільна перебирати Українці. З разу не повставав ніхто проти нового руху і навіть духовенство висловляло ся про прихильників баптизму дуже похвально, вважаючи їх моральними і побожними та працьовитими людьми. Швидко

*) Про неї є окремі праці: а) А. Ушинській, Вѣроученіе малорусскихъ штундистовъ, Київъ, 1886; б) А. Рождественській, Южпорусскій штундизмъ, Спб., 1889.

одначе погляди змінили ся не лише в духовенства, але й в урядових сферах, коли спостережено, що баптизм починає розширювати ся сильно і з'єднувати собі щораз більше прозелітів. Розпочала ся довга боротьба, переслідуваня, яка й досі не скінчила ся, а яка дійшла до найвисшого апогея в 1894 р. коли видали окремих закон, що карає „штундистовъ какъ особливо вредную секту“. Далше розбирає авторка науку баптистів і її головні основи та приходить до висновку, що так звані „штундисти“ се цілковиті баптисти, а не що иньше. Головне жерело науки баптистів се — євангеле, поза яким вони не признають нічого більше, заслапаячись відповідними цитатами євангельськими. Вони не признають також хреста, хоч ідею саму, як образ терпінь, не заперечують. Не признають також божеських прикмет Богородиці, деяких тайн, постів і ин. За те ставить ся в них дуже високо релігійний спів і письменність так, що вони змагають, аби кождий член їх церкви знав читати і писати.

Секта мальованців — названа так від основателя секти Кіндрата Мальованого, запертого вже кілька літ у шпиталі для божевільних у Казані — роввинула ся з баптизму. Вона ще дуже молода, бо заснувала ся ледви в 90-их роках минулого століття. Головна різниця між мальованцями і баптистами лежить у тім, що перші головну вагу прикладають до старого, а другі до нового завіта, а наслідком того приходять вони до цілком противних поглядів, так що получить ся вони не можуть ніколи. Цілий цикль людського житя, земного і позагробового, довершаєть ся по їх думці тут, на землі. Вони відкидають також усяку обрядність, не признають ані педіля, ані сьвят, за те признають рівноправність жінок цілковито так, що навіть не збороняють їм бути проповідничками. Багато значіня прикладають вони до всяких духовних образів, гри слів і ин., а що беруть часто фрази зі сьвятого письма дословно, то доходять нерас до екзальтації, яка в дійсности робить їх психопатами.

Письмених між ними мало і сам Мальований, оснуватель секти, не вміє читати. А проте видає він до своїх вірних посланія, які пише йому другий сектант, Чекмаров, що разом із ним сидить у божевільні, і які викликають між мальованцями сильне вражіє завсїди, хоч перас вони й слабі змістом. Пару таких посланій Мальованого і пару пісень, які співають мальованці, наводить авторка в повнім текеті. Що до пісень, то належить завважати, що мелодії взяті до них зі сьвітських українських пісень, через що й вражіє, викликуване ними на мальованців, незвичайно велике.

Ми подаємо лише провідні думки праці шан. авторки і то в значнім скороченю, та зазначаємо, що праця дуже цінна й може служити як першо-рядне жерело до відомостей про наших сектаитів. *В. Гнатюк.*

Лубенській Музей Е. Н. Старжинской. Етнографическій отдѣлъ. Описаніе коллекціи народныхъ писанокъ. Составилъ С. К. Кулжинскій. Выпускъ первый. Москва, 1899, ст. 176 і 45 табл. 4^о.

В невеличкій літературі про народні писанки кожда нова розвідка звертає на себе загальну увагу і зацікавлює. Праця, котрої заголовок ми навели, заслугує на таку увагу більш ніж инші публікації того рода, бо матеріал зібраний тут перевищує все, що досі в сій справі друковано, так що до простору терену нею обнятого, як і що до кількості самих-же звісток. Автор, хоч не спеціаліст-етнограф ані археолог, забрався до своєї роботи з великою ревністю і правдивим завзятем. Він не претендує на позитивні і остаточні висновки і рішення, бо-ж се поки що й зовсім неможливо, хоче лише підготувати матеріал для учених-спеціалістів і з тої точки треба оцінювати його працю в великим признаєм. З другого боку, се замічуємо вже тепер, годі згодити ся зі всім, що тут написано, особливо у систематичі. Знов же автор, виходячи подекуди поза поставлені собі межі, доторкуєсь справ, які не можна позитивно рішити ні в сей ні в другий бік, для браку відповідних розслідів.

У першому розділі зібрана бібліографія. д. К. каже, що старан ся зібрати все, що писано до 1 січня 1898 р. про писанки, не поминаючи найдрібніших артикулів. Починаючи від латинських дисертацій в XVII в. наводить 62 розвідок і заміток на сю тему. Богато з того цитує в другій руці, оправдуючись, що самих розвідок неможлив було дістати. Се дуже імовірно, хоча дивно, щоб нпр. Zeitschrift für Ethnologie мала бути в Росії бібліографічною рідкістю. З другого боку не згадана у списі така розвідка, Крсеко „Pisanki w Galicyi“, або замітки Кольберга та Кайндля. Незвичайно інтересний реєстр всіх відомих авторами коллекцій писанок, розкинутих майже по цілій славянській території, більших і меньших, публичних і приватних. Се неоцінений дороговказ для всіх, що хотіли-б зайняти ся студіями про писанки. Коллекцій тих згадано 29, між ними 6 в Галичині.

Другий розділ, про історію і склад коллекції народних писанок лубенського музею Скаржинської, має лише локальний інтерес. Замітні хиба всі ті труднощі, з якими довелось бороти, заки зібрано і упорядковано 2115 писанок з 18 и різних губерній.

По тих двох вступних частинах переходить автор до властивої річі, зупиняючись перш за все на питанні про початок звичаю приготівляти писанки. Питав се заводить його дуже далеко. Він констатує, що обичай той звязаний тепер з сьвятим Великодня і наводить кілька народних переказів про початок сего звичаю; всі ті перекази звязані

з початками християнства. Одначе д. К. йде дальше. Навязуючи до сего, що писанки — се крашене яйце і то куряче яйце, дошукує ся символічного культу яйця у різних старинних, дохристиянських народів, починаючи від Єгиптян та Хінців а кіпчаючи на Греках та Римлянах. За сим йде трактат про значенє курки і когута в мітології різних народів. Розділ сей писаний дуже претенсійно, а при тім по дилетантски. Про сам культ автор подає лиш виписки в різних історичних підручників, а запускаючись на поле символічних пояснєнь і дошукуючись у всім (яйца, курці і когуті, а навіть у поодиноких красках) різних символів, автор подає висновки дуже проблематичної вартости, з якими годі спорити, бо висять зовсім у водусі. Рукописні „сообщенія“ С. Венгржишовского, на яких д. К. головню опирає ся, мають много фантазії, а мало реального підкладу.

Далеко більше реальної вартости мають дальші частини своєї роботи. Подавши короткий огляд території, на якій зустрічають ся писанки, приходить автор до інтересного висліду, що приготівленє писанок, як народний обичай, стрічає ся лише або у Славян, або на славянській етнографічній границі у инших народностей. В останнім разі подекуда находимо явну залежність, декуда знова треба рішати про сю залежність через порівнанє орнаменту. За сим йде опис: приготівленє писанок, часу приготівленє, різних матеріалів уживаних до виробу писанок, ужитку самих-же писанок, ігор в яких писанки грають визначну ролю; при тім не спускає ся з ока територіяльних ріжниць і відмін. Але тут мусимо зробити авторови важний річевий заміт, що годі на основі звісток з двох-трох сел робити висновок на цілу губернію або край. Бо яку-ж вартість мають вискази, що в Галичині писанка у ріжні краски називає ся мученою, або що в Київській губернії починають приготівляти писанки у страстну неділю, а в Сарятовській, в чистий четвер, або що одна писанка в Галичині коштує 10 коп. і т. ин. В подробицях можемо подати деякі доповненєня, на основі наших розслідів на галицькій Волині. В деяких селах*) пишуть ся писанки аж до Вознесенія, Зелених сьвят, або й Юра. З локальних назв крашанок треба згадати ще назву сливка, а з назв приладу до писаня писанок назви: кулька, дідик, мигулка. Що до способу виводженєя взору на крашанці при помочи квасу, котрого д. К. не знає, відсилаю його також до названої розвідки.

Пятий розділ присвячений класифікації писанок по типам. Всяка класифікація, всякий поділ повинен по нашій думці відновідати двом вимогам: а) в практичного погляду поділ має бути так владжений, щоб

*) Гл. мою розвідку про писанки на галицькій Волині в I т. Матеріалів до укр.-руської етнології.

міг улекшити скорий перегляд цілого матеріалу; б) підставою поділу можуть бути лише основні прикмети і есенціональні різниці. Між тим подана тут класифікація не відповідає ні одній ні другій вимозі.

Що до першого, автор ділить писанки на відділи, підвідділи, групи, підгрупи, ряди, типи, варіанти, а ті знов означає ще числами і буквами, бо вже мабуть не стало йому назв. Виходить, що 2115 писанок лубенського музею поділено „для ліпшого перегляду“ на 337 клас! Щоби ще яснійше показати курйозність такого поділу наведемо для приміру, що писанка ч. 725 (орнамент показує три листки залучені у купу) належить після класифікації автора до відділу II, підвідділу B, групи a, ряду γ, типу 1, варіанту 1d. Ми раді-б знати, чи сам автор орієнтує ся в тім лісі шуфлядок і закамарків. І на гадку такої класифікації внав автор аж по „довголітній розвазі“!

Що до другого, підставою поділу писанок кладе автор основні, головні лінії, що неперервними кругами обходять поверхню писанок і представляють початок роботи, її „розвід“. Вони визначають розміщене орнаменту а часто і його форму. д. К. прилучає ся до думки, висловленої вже і иньшими авторами розвідок про писанки, що не орнаментарні форми, а головні лінії надають характерний вид рисункови писанки. Думка не зовсім справедлива. Перш за все треба вирізнити лінії основні від т. зв. помічних, уживаних так як нпр. сітка при рисованю карт, на се щоби рисунок випав правильнійше (гл. нпр. орнаменти з вірочками). А се велика різниця.

Перша група ліній не стоїть в ніякій звязи з виглядом орнаменту, лінії основні ділять лише яйце на певне число піль, в які вписують ся рисунки; вони означають лише, кілька разів даний орнамент має повторити ся. Відповідно до тих ліній ділити писанки на групи було-б так само неумітно, як приміром класифікувати будівлі після числа комнат. Більше звязи з виглядом орнаменту мають помічні лінії, але вже супроти свого характеру не надають ся на підставу до поділу писанок, бож таких помічних ліній уживають і при рисованю на папери, а нікому не впаде чейже на думку класифікувати після них образи і рисунки. Автор не доста того, що помішав оба роди ліній зі собою, але дошукуєсь ще й там основних ліній, де їх зовсім нема, нпр. при „безконечниках“. Одинока можлива класифікація писанок — на основі вигляду і форми самого орнаменту і тут поділ на три великі групи: орнамент геометричний, ростииний і звїриний насуває ся сам собою. Заміг д. К. що є писанки, на яких на однім боці буває ростииний, на другім геометричний орнамент, не переписує тут нічого. Важнійше, що є орнаменти, де тяжко рішити, до якої групи їх зачислити; але-ж загально звістно, що ніякий поділ не може мати цілком острих границь, що навпаки

все на границі двох груп буває полоса переходова. Таких переходових полос є зрештою і у скомплікованій класифікації автора дуже багато (нпр. між одним меридіаном з двох ліній і двома меридіанами).

Останній розділ подає каталог всіх писанок лубенського музею. Писанки упорядковані тут географічно, відповідно до губерній, повітів і сел, в яких походять. Так само упорядковані таблиці додані до розвідки. При кожній писанці подано, до якої шуфлядки скомплікованої класифікації вона причислена, опис красок, якими закрашене тло і поодинокі часті орнаменту, а вкінці павва писанки або властиво орнаменту. Се останнє найважнійше, але на жаль не всюди переведене; мабуть авторови не удало ся зібрати назв всіх писанок.

Найбільшу, прямо неоцінену вартість має атлас писанок, доданий до сеї розвідки. Се найбільше і найповнійше того рода видавництво, що обіймає 33 таблиць писанок в фарбах і 12 таблиць писанок, на яких орнамент лише означений чорним рисунком, краски-же їх описані на дотичнім місци останнього розділу. Таким робом число відбитих тут писанок перевищує в двацяттеро число того рода відбиток у всіх иньших публікаціях взятих разом. Тут справді багатий матеріал для будучого систематика і порівняних студій про народний орнамент. Ми, знаючи з досвіду, скільки то труду і коштів вимагає таке видавництво, мусимо висловити видавцеви велике признане. Шкода лише, що на деяких чорних (некольорованих) писанках орнамент вишов замазаний і невиразний.

Детальний розбір орнаменту і дальші справи відложив автор до иньшого випуска, обіцяючи подати в нім новий, зібраний за той час матеріал. Сподіємо ся, що той випуск не дасть ждати себе надто довго.

Напоследок скажемо кілька загальних уваг. Ми не хочемо випереджати автора і його виводів про писаночний орнамент, піднесемо лише дещо для порівняня поданого тут матеріалу зі звістками зібраними нами в галицької Волини. Вже в часті обрядовій багато тут аналогій. Той самий спосіб писаня писанок, ті самі головні краски, подібний спосіб приготування фарб. Також час писаня писанок, з вїмкою дрібних варіантів, той сам. Так само і уживане писанок дуже походить, тільки на Україні більш різнородне, особливо при забавах. Навіть перекази про початок звичаю закрашувати яйця ті самі і всі йдуть до початків християнства. Особливо замітна схожість в поодиноких орнаментах. В геометричнім орнаменті стрічаємо: „кропки“ меньші (Т. I 11, 12) і більші (Т. X 7,11); „пояски“ (I, 1, VI, 5); решітки (XI, 12); дуже багато писанок „куточками“, котрих класичним звірцем писанка Т. III, 6. Приходять „клинці“, „грабельки“, „ріжки“, „очка“ і млого иньших. Особливу увагу звертаю на звїздки у ріжних формах, які й тут зовуть ся „рожами“, на знак сонця, що повторює ся в полуднею з ріжними

иньшими орнаментарними формами, на хрестики і хрести та на спіралі, як найзвичайніші орнаментарні елементи. Навпаки свастика приходить доволі рідко. Взагалі геометричний орнамент тут і там майже той сам, і се, при великім географічнім віддаленю, вказує на спільність орнаментарної штуки. За се, як характерну ріжницю треба піднести велике багатство рослинного орнаменту у писанках лубенського музею, так що ростилий орнамент рішучо переважає геометричний. Звіринного орнаменту, крім кількох невдалих проб, зовсім тут нема. *Др. М. Кордуба.*

Bronisław Gustawicz — Kilka szczegółów ludoznawczych z powiatu bobreckiego (Lud), 1902, ст. 265—274 і 368—392).

Характеристики зібраних тут матеріалів подавати не буду, бо надто багато вже таких характеристик друкованих в Lud-і матеріалів доводило ся мині подавати, а то тим більше, що знаю напевно, що автори не вважають на подібні уваги і не старають ся вказувати їм хиби оминати, а для наших читачів самі цитати, які подам тут, вистають за всякі характеристики.

От як виглядає загально знана і широко розповсюджена казка про змію явю, що їла людей: W okolicy leśnej miała niegdyś przemieszkwać czarownica, nazwiskiem Jazia. Miała ona 12 głów, 6 po prawej, a 6 po lewej stronie. Siedzibę swoją miała w skale, z pod której wytryskało źródło. Lud okoliczny musiał jej codzień dostarczać po jednym dziecku, które pożerała. Gdy dziecka nie otrzymała, zatrzymowała wodę i w ten sposób zmuszała ludność do daniny. Na zgromadzeniu urządzono, aby każda rodzina po kolei dziecko zanosila czarownicy przed jaskinię. Przyszła kolej na wojskowego pana, który w żaden sposób nie chciał dać dziecięcia. Czarownica zatamowała wodę; ludzie z pragnienia mało co nie marli. Wojskowy atoli ulitował się nad niedolą ludu i przyrzekł zabić czarownicę; wzięwszy więc z sobą kilka szabel dobrze wyostrzonych, udał się do siedziby tego potworu. Szablą w prawej ręce odciął jej za jednym zamachem 6 głów z jednej, a szablą w lewej 6 głów z drugiej strony. Tak pozbyła się ludność strasznej plagi, a kraj z wdzięczności wynagrodził hojnie wojskowego (ст. 268, ч. 6).

Отак виглядають фольклорні записи з уст руського селянина в руках польського фольклориста. Та се лиш прозові; як виглядають пісні, побачимо в дальшого. Наводжу й пісні так, як вони надруковані в оригіналі:

1. A choć bo ja ne parubok, parubocka mina,
a jak pidu z diwku w tanec, diwoj po kolina.

3. A ja huzar mołodeńki huzaroczku lubiu,
a ja swoji huzarici czerewiczki kupiu.
7. Ja w nedylu pjana buła, w ponedyłok spała i t. d.
.....
Ne samaż ja preła, preły pomicznicy i t. d.
.....
Kupuj mużu wizoczok i sywu kobyłu,
Wywезemo śmitiasko na popowu nywu.
8. Oj zarosły teji steżki mechom i trawoju...
15. Oj jak tiażko kołopeńci w seru wodu hnytyu...
.....
Oj hospody miłoserny, wyjmuj z dida duszu.
18. Dwa hołuby wodu pyłu pry jednyj hołubci,
najlipsza tam rozmowońka, gdy nas dwoje w kupci.
19.
szczo ony nas mołodeńkich z kupci rozerwały.
21. Na horodżu ćwity wjut sia.
25. Jak pojiesz myłyj na nycz,
woźmy meni z sobu...
31. Bo ja w tebe wytrumfuju konika wrohoho..
34. Mołody mołodu posadiw na lydu...

От так записані майже всі пісні. Аби одначе ще докладніше схарактеризувати їх, то скажу, що між ними є й такі народні:

Koby meni z ranku	Kawońku bym pyła,
kawy filiżanku,	sucharec bym jіła,
sucharcia do toho,	chłopcia mołodoho
chłopcia mołodoho.	do sebe tułyła.

А на скільки записувач обізнаний взагалі з нашим народнім пісенним репертуаром, видно хочби з того, що під ч. 62 фігурує в нього така самотійна пісня:

U susida chata biła,
u susida žinka myła,
a u mene ni chatynki,
ani szczast'ia ani žinki.

Отак виглядають деякі етнографи!

В. Гнатюк.

В. И. Срезневский — Свѣдѣнія о рукописяхъ, печатныхъ издапіяхъ и другихъ предметахъ, поступившихъ въ рукописное отдѣленіе въ 1900 и 1901 гг. (Извѣстія имп. академіи наукъ, 1902, т. XVI, ч. 2, с. 01—088).

В р. 1901 збагатила ся бібліотека академії головно двома колекціями. 1) дар А. Яцимирського — рукописи з XII—XVIII в. (72 рукописи і 2 старі книги). 2) рукописи і грамоти ріжного змісту, які побирав В. Срезневський в часі своєї наукової подорожі по Вологодській і Архангельській губернії. З рукописей придбаних Срезневським — їх каталог знаходимо як раз в сїм випуску, варті нашої уваги отсі:

1) Отривокъ изъ книги евангельскихъ чтеній — з початку XIV в. Правопись рукописи сербська.

2) Требникъ, з початку XV в. Правопись сербська. Рукопис не повна, останні картки заступлені повими з XVIII в.

3) Богослужебный сборникъ в XV в. Правопись руська, з впливом середно-болгарської.

4) Отривокъ изъ псалтиря XV в. Правопись середно-болгарська.

5) Зерцало Великое, з иньшими статями з XVII в. Крім Зерцала рукопис містить іще: Устав св. Володимира, Повість про Щила і виписки в Палей і др. пам'ятників.

6) Статутъ Литовскій, в руськім перекладі. Рукопис походить з XVIII в.

7) Лѣтопись келейни смиреннаго Дмитрія архієрея Ростовскаго ꙗ начала міробитія до рожества Хр҃тва. Рукопис походить з кінця XVIII в. — знати в ній впливи української мови.

8) Списокъ Остромирова Евангелія, з передмовою і поясненнями Востокова з р. 1837—1840. Вся рукопис писана рукою Востокова.

Дальше придбала бібліотека з архива Срезневського збірку матеріалів до української мови і народної словесности. Між ними важніші отсі:

1) Малорусскій словарь, Я. Головацького. Починає ся словом „вговорити“, а кінчить ся словом „зятцейко“. Автограф, з листом автора до петербурської академії з р. 1859.

2) Частина українського словаря А. Чужбинського. Починає ся словом „комарь“, а кінчить ся словом „пять“. Початок цього словаря був надрукований в „Матеріалах для срав. і объясн. словаря і граматик“, т. III.

3) Слова зібрані на Україні Н. Семетовских.

4) Уривок українського словаря на букву „я“, невідомого автора.

5) Три українські думи: а) Де Савур могила, широка долина, б) Про гайдамацьку неволю, в) Про швачку. Записав в Чигирині і Смілій П. К.

6) Перечень словъ малорусскаго нарѣчія Я. Михайловского, з 1853 р.

Дальше — менші рукописи, що містять в собі слова уживані народом по різних українських губерніях, зібрані по найбільшій часті народними учителями. Як бачимо, се все фрагменти матеріалів до українського словаря.

С. Гм.

Отчетъ императорской публичной библиотеки за 1897 р., Спб., 1902.

Бібліотека в сїм році розпоряджала такими самими грошовими засобами, як і попередного року, таку-ж саму суму видала й на закупку книжок. Збагатила ся вона сього року загалом о 50.620 томів — з сього числа припадає на самі рукописи, автографи і акти 2.285. Читачів мала бібліотека за цілий рік 135.133, видало 444.465 томів.

З цілих колекцій, які набула бібліотека варті уваги:

1) Збір листів ріжних осіб до романіста Загоскина, між ними листи Максимовича, Бакуїна, Хомякова, Аксакова та ин.

2) Збір актів і грамот головно до діяльности Сибірського і Кавказького комітетів. Колекція сея обіймає 20 томів, має інтерес для півнапів історії і статистики Кавказа і Сибіри.

3) Збір актів з XVI—XVII в. до історії Камінця-Литовского, писані частію по білоруськи, частію по польськи.

4) Листок з четвороєвангелія — писаного в другій половині XV в. „рукою писца Нямецкого монастыря въ Румыніи Гаврііла“.

5) Служебна Мінея за місяці серпень і март з XVI в.

6) Звиток з XVII в., що містить в собі духовні вірші головно в честь Бориса і Гліба.

7) Збірник правничих актів з XII—XVIII в. Найстарший документ сього збірника походить з р. 1148 — грамота великого князя Ізяслава Мстиславича для новгородського Паптелеймоного монастыря.

8) Поучения избрания отъ святаго Евангелія и отъ многихъ Божественныхъ писаній, глаголема отъ архієрея изъ оустъ въ всякую недѣлю на поучение хрїстоіменитимъ людемъ или прочитаема, такоже и на Господскыя праздникы. Преложена же съ грѣчьскаго языка на рускыя книгъ в лѣто 6851 індіктъ 11“. Рукопис походить з 1494 р. Інші рукописи не представляють для нас більшого інтересу.

При кінці справоздання подано другий випуск „Каталога собрания рукописей П. И. Савваитова“, що подає й виказ праць Савваїтова. С. Гм.

Видання й статї обговорені в сїм томі:

Н. Котляревскій — Николай Васильевич Гоголь, 1829—1842 гг., 1902.

Памяти Гоголя. Научно-литературный сборникъ изданный Истор. Общ. Нестора лѣтописца, 1902.

- Н. Бранденбургъ — Обь аборигенахъ Кіевскаго края, 1901.
- А. Спицынъ — Курганы съ окрашенными костяками, 1901.
- Обзоръ нѣкоторыхъ губерній и областей Россіи въ археологическомъ отношеніи, 1899.
- Расселеніе древне-русскихъ племенъ по археологическимъ даннымъ, 1899.
- А. Шахматовъ — Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій и русскихъ народностей, 1899.
- Е. Голубинскій — Исторія русской церкви, т. I кн. 1, 1901.
- М. Халанскій — Московскій лѣтописецъ XVII в., содержащій варианты сказаній о первыхъ русскихъ князьяхъ, 1902.
- „Сборникъ“, рукопись Публичной бібліотеки N 1578, 1902.
- М. Gozdawa — Obszar dawnego powiatu Kamienieckiego, 1902.
- М. Ясинскій — Счисленіе суточного времени въ Западной Россіи и въ Польшѣ въ XVI—XVII вв., 1902.
- Археографическій Сборникъ документовъ относящихся къ исторіи сѣверо-западной Руси, т. XII, 1900.
- Д. Савицкій — Русскій гомилетъ начала XVIII в. Іоакимъ Богомолевскій, 1902.
- Н. Петровъ — Первый (малороссійскій) періодъ жизни и научно-философскаго развитія Григорія Савича Сковороды, 1902.
- М. Mann — Wincenty Pol, studjum biograficzno-krytyczne, 1904.
- І. Мандельштамъ — О характерѣ Гоголевскаго стиля, 1902.
- А. Пыпинъ — Значеніе Гоголя въ созданіи современнаго международнаго положенія русской литературы, 1902.
- М. Комаровъ — Т. Шевченко въ литературѣ и искусствѣ, 1903.
- Światłomir — Ciemnota Galicyi w świetle cyfr i faktów 1772—1902, 1904.
- В. Ясевичъ-Бородаевская — Сектанство въ Кіевской губерніи, 1902.
- С. Кулжинскій — Лубенскій Музей Е. Н. Старжинской. Описаніе коллекціи народныхъ писанокъ, т. I, 1899.
- В. Gustawicz — Kilka szczegółów ludoznawczych z powiatu bobreckiego, 1902.
- В. Срезневскій — Свѣдѣнія о рукописяхъ, печатныхъ изданіяхъ и другихъ предметахъ, поступившихъ въ рукописное отдѣленіе въ 1900 и 1901 гг., 1902.
- Отчетъ императорской публичной бібліотеки за 1897 р., 1902.

ПОКАЗЧИК

до тт. LI—LVI Записок Наукова Товариства ім. Шевченка¹⁾.

I. Розвідки, замітки й матеріяли.

Барвінський Богдан. Бунт в селі Мшаниці 1717 р. LIV, Misc. с. 4—5.

Барвінський Богдан. Метрики в сільській практиці XVIII в. LVI, Misc. с. 23—25.

Барвінський Богдан. Прембурський з'їзд в справі спадщини по Бабенбергах (Причинок до історії великого австрійського безкоролівя). LII, 1—27 (м. 1).

Гнатюк Володимир. Керестурська хроніка. LIII, Misc. с. 5—9.

Гнатюк Володимир. Кілька духовних віршів (співання із Грушова). LVI, Misc. с. 25—33.

Гнатюк Володимир. Пісенні новотвори в українсько-руській народній словесности (конець). LII, 38—67 (м. 4).

Грушевська Марія. Причинок до історії руської штуки в давній Польщі (етнографічній). LI, Н. Хр. с. 1—13.

Грушевський Михайло. Варіанти до „Богданової могили“ Шевченка, з уділеної Ол. Маркевичом копії. LIV, Misc. с. 5.—6.

Грушевський Михайло. До справи хронологічної зв'язи в Галицько-волипській літопис. Кілька заміток до статі Б. Барвінського (в LII т., 1—27). LII, 1—5 (м. 2).

Грушевський Михайло. Кілька грамот Володислава Опольського. LI, 1—8 (м. 2).

Грушевський Михайло. Козаки в 1470-х рр. LVI, 1—6 (м. 1).

Грушевський Михайло. Незаплачене квівське подимне. LIII, Misc. с. 1—2.

Грушевський Михайло. Пам'яті Олексія Маркевича (з портретом). LV, 1—14 (м. 1).

Житоцький Павло. Острозька трагедія. Розвідка. LI, 1—24 (м. 1).

Зубрицький Михайло. Кілька документів до історії сільського

¹⁾ Скорочення: м. = місце (в книжці), Misc. = Miscellanea, Бібл. = Бібліографія, Н. хр. = Наукова хроніка.

духовенства в Галичині XVII—XVIII в. LI, Misc. с. 1—12.

Історичний очерк розвою Товариства академічного „Дружний Лихвар“, опісля „Академічне Брацтво (21 цвітня 1871 до 1 листопада 1885. з передмовою дра І. Франка). LV, Misc. с. 4—26.

Кміт Юрій. З сільських відписин у Галичині в середині XIX віка. LIV, 1—8 (м. 2).

Колесса Олександр, др. Лаврівські пергаминові листки з XII—XIII в. (з грома фототипіями). LIII, 1—26 (м. 2).

Кр—ський Микола. Примітки до поправнішого видання поезий Тараса Шевченка. LV, 1—8 (м. 1).

Крушельницький А. З дневника гр.-кат. пароха 1848—1850 рр. LII, Misc. с. 2—19.

Кузеля Зенон. Нові праці над історією початків Славянства. LI, Н. Хр., 1—18; LIV, Н. Хр., 1—36.

Левицький Іван Ем. Галицько-руська бібліографія за роки 1772—1800. LII, 1—44 (м. 3).

Маковей Осип. З історії нашої фільології — Три галицькі граматики (Іван Могилянський, Йосиф Левицький і Йосиф Лозинський). LI, 1—58 (м. 3); LIV, 59—96 (м. 3).

Маркевич Олексій. XII археологічний з'їзд у Харкові, 1902 р. Замітки. LIII, 1—18 (м. 1).

Маркевич Олексій. Як складають ся легенди, II. LI, Misc. с. 19—20

Огляд часописей за рік 1902. Часописи українсько-руські. LIII, Н. Хр., с. 1—17.

Огляд часописей за рік 1902. Часописи на російській Україні. LV, Н. Хр., с. 1—12; LVI, Н. Хр., с. 1—13.

Огляд часописей за рік 1902. Часописи видавані поза Україною. LVI, Н. Хр., с. 13—45.

Романчук Юліян. Уваги до „Заміток“ д. Кр—ського. LV, 29—34 (м. 4).

Сушко Ол. Епізод в життя Петра Скарги (з фототипіями). LVI, Misc. с. 1—23.

Сушко Олександр. Предтеча унії. Критично-історична студія. LIII, 1—71 (м. 3); LV, 72—125 (м. 2).

Сушко Олександр. Причинки до студій над текстом Палінодії. LIV, 1—40 (м. 1).

Томашівський Стефан. Угорські Русини в світлі урядової угорської статистики. LVI, 1—46 (м. 3).

Франко Іван. До руської бібліографії XVIII в. LIII, Misc. с. 2—5.

Франко Іван. З історії української молодіжи в Галичині, 1861—1884. LV, Misc. с. 1—3.

Франко Іван. Новий варіант легенди про паницьке чудо в Корсуні. LII, Misc. с. 1—2.

Франко Іван. Сьвятий Климент у Корсуні. Причинки до історії староруської легенди (далі, гл. VIII—IX). LVI, с. 145—180 (м. 2).

Франко Іван. Увага про назву „Палінодія“. LIV, Misc. с. 1—3.

II. Рецензії (Наукова Хроніка і Бібліографія).

Abraham Wladyslaw dr. Biskupstwa Iacińskie w Moldawii w wieku XIV i XV (Kwartalnik historyczny, 1902, II, с. 172—207). М. Грушевський, LII, Бібл. с. 11—12.

Абрамовичъ Д. П. Исследованіе о Киево-печерскомъ Патерикѣ какъ историко-литературномъ памятникѣ, 1902. *Ів. Франко*, LV, Бібл. с. 5—9.

Акты издаваемые Виленскою комиссіею для разбора древнихъ актовъ. Томъ XVII: Акты Хелмскаго градскаго суда. Вильна, 1900, с. CXXX+407, 4°. *Ю. С. LI, Бібл. с. 33—34.*

Акты издаваемые Виленскою комиссіею для разбора древнихъ актовъ. Томъ XXVIII: Акты о евреяхъ. Вильна, 1901, ст. XVI+439, 4°. *Ю. С. LIII, Бібл. с. 20—21.*

Алмазовъ А. И. Анокифическія молитвы, заклинанія и заговоры. Къ исторіи византійской отреченной письменности (Лѣтопись Ист.-фил. общества при Новорос. унив, т. IX, с. 221—340). *Ів. Франко. LI, Бібл. с. 18—19.*

Алмазовъ А. И. Врачевальныя молитвы. Къ матеріаламъ и исследуваніямъ по исторіи рукописнаго русскаго Требника (*ibid.*, т. VIII, с. 367—514). *Ів. Франко, LI, Бібл. с. 15—17.*

Алмазовъ А. И. Чишь надъ бѣсноватымъ. Памятникъ греческой письменности XVII в. (*ibid.*, т. IX, с. 1—96). *Ів. Франко, Бібл. с. 17—18.*

A magyarokorona országainak 1900-évi népszámlálása, 1902. С. Томашівський, LVI (м. 3).

Археологическая Лѣтопись Южной Россіи, составлена подъ

редакціей Н. Ф. Біляшевскаго, т. III, 1901. К., с. 228. *М. Грушевський, LIII, Бібл. с. 3—4.*

Археологическая Лѣтопись Южной Россіи. Журналъ, посвященный южно-русской стариинѣ, редакторъ-издатель Н. Ф. Біляшевскій, 1903. № 1, с. 86+5 рис. *М. Грушевський, LIII, Бібл. с. 3—4.*

Archiv für slavische Philologie за рік 1902. *І. Б., LVI, Н. Хр. с. 43—45.*

Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый комиссіею для разбора древнихъ Актовъ. Часть третья, т. V. Акты о мнимоѣ крестьянскомъ восстаніи въ Юго-Западномъ краѣ въ 1789 году. Київ, 1902, с. 99+828+XLVI. *С. Томашівський, LII, Бібл. с. 19—21.*

д'Асколи Дортелли Эмиддіо, префектъ Каффы, Татаріи и проч. 1634. Описаніе Чернаго моря и Татаріи (Записки Одесскаго Общества Исторіи и Древностей, т. XXIV, с. 89—180). *С. Томашівський, LIII, Бібл. с. 25—29.*

Baye, baron de. En Nouvelle Russie, souvenirs d' une mission. Париж, 1900, с. 32. *М. Грушевський, LIV, Бібл. с. 61—62.*

Baye, baron de —. Une visite à Gavrontzy près Poltava (1902). (Extrait de la Revue de géographie). Париж, 1903, с. 16. *М. Грушевський, LIV, Бібл. с. 61—62.*

Babirecki Jan. Mapa rzeczywospolitej Polskiej z przydanіem kart orientacyjnych trzech podziałów, ks. Warszawskiego i okręgu Wolnego miasta Krakowa, wydanie trzecie poprawione. Kraków, без року. *М. Грушевський, LIV, Бібл. с. 56—57.*

Българодскій А. Кіевскій митрополитъ Героеей Малицкій (1796—1799). Київ, 1901. *С. Г.* LI, Бібл. с. 43—46.

Balogh P. A nérfajok Magyarországon, 1902. *С. Томаши́вський*, LVI (м. 3).

Бблокуровъ С. А. Юрій Крижаничъ въ Россіи (Чтенія въ Общ. исторіи и древн. рос. при Москов. университетѣ, 1903, кн. 2 і 3, с. 1—210 і 1—306). *С. Томаши́вський*, LV, Бібл. с. 12—16.

Biblioteka Warszawska за рік 1902. *І. Кр.* LVI, Н. Хр. с. 33.

Бобринскій Алексѣй. Курганы и случайныя археологическія находки близъ мѣстечка Сми́лы. Томъ третій. Дневники раскопокъ 1889—1897 гг. и о курганахъ Звенигородскаго, Каневскаго и Роменскаго уѣздовъ. Спб. 1901, с. XII + 174 + XXI фотографичнихъ таблицъ. *В. Доманицький*, LI, Бібл. с. 1—8.

Богословскій Вѣстникъ (льв.) за р. 1902. *О. С.* Н. Хр. с. 16—17.

Bogusławski Edward. Historia Słowian. Tom I. Краків, 1888, с. VII + 532; Tom II. Краків і Варшава, 1899, с. VI + 516. *З. Кузеля*, LII, Н. Хр. с. 1—25.

Bogusławski Edward. Methode u. Hilfsmittel der Erforschung der vorh. Zeit in der Vergangenheit der Slaven. Aus dem Polnischen übersetzt von W. Osterloff. Берлин, 1902, с. 144. *З. Кузеля*, LII, Н. Хр. с. 1—25.

Bogusz Adam Dr. Wies Siedliska - Bogusz, monografia zebrana z dokumentów i wspomnień rodzinnych ze szczególnym uwzględnieniem wypadków roku 1846 i życiorysu Jakóba Szeli. Краків, 1903, с. 64 + 2 рисунки. *Др. Іван Франко*, LII, Бібл. с. 35—37.

Бочкаревъ К. П. Очерки Лубенской Старины. Выпускъ I-й. Съ старинными планомъ и видами г. Лубень. Москва, 1901, 1—39 in 4° + 2 таблиці. *В. Доманицький*, LVI, Бібл. с. 17—19.

Браунъ Θ. Разысканія въ области гото-славянскихъ отношеній. I. Готы и ихъ сосѣды до V вѣка. Первый періодъ: Готы на Васлы. Съ двумя картата. Спб. 1889, с. XX + 392 + 2 мапи (зъ Записокъ отд. рус. яз. т. 64) *З. Кузеля*, LIV, Н. Хр. с. 1—36.

Браунъ Θ. Фріандъ и Шимонъ, сыновья варяжскаго князя Африкана (Извѣст. отд. рус. яз., I, с. 350—365). *М. Грушевскій*, LV, Бібл. с. 10.

Brückner A. Nienawisć wyznaniowa za Zygmunta III, szkic obyczajowy i literacki (Przewodnik naukowy i literacki, 1902, вин. V—VII, с. 403—418 + 499—509 + 595—610). *О. Сушко*, LII, Бібл. с. 13—18.

Brückner Aleksander. Cywilizacja i język. Wydanie poprawione i powiększone. Варшава, 1901, с. 154. *Ів. Франко*, LVI, Бібл. с. 24—30.

Brückner Aleksander. Z dziejów języka polskiego. Studja i szkice. Львів, 1903, с. 136. *Іван Франко*, LVI, Бібл. с. 24—30.

Буковина за р. 1902. *О. С.* LIII, Н. Хр. с. 17.

Варшавскія университетскія Извѣстія за рік 1902. *С. В.* LVI, Н. Хр. с. 21—22.

Ваховичъ Б. А. Западно-русская лѣтопись по списку Румянцеваго музея. Одесса, 1903, с. IX + 53. *М. Г.* LI, Бібл. с. 28—29.

Веселовскій А. Н. Изъ исторіи древнихъ германскихъ и славянскихъ передвиженій, (Извѣстія

отд. рус. яз., т. V, с. 35). *З. Кузеля*, LIV, Н. Хр. с. 1—36.

Вѣстникъ всемірной исторіи за рік 1902. *І. Бр.* LVI, Н. Хр. с. 24—25.

Вѣстникъ Европы за р. 1902. *М. Г.* LVI, Н. Хр. с. 13.

Вѣстникъ языковѣдѣнія, словесности, людовнаныства и древности словѣньскихъ. — Vestnik slovanské filologie a starožitnosti, vydavají L. Niederle, F. Pastrnek, I. Polfka, I. Zubaty. Річник I. Прага, 1901, с. 262; річник II, 1902, с. IV + 32). *М. Грушевскій*, LIII, Бібл. с. 1—3.

Wisła за рік 1902. *В. Г.* LVI, Н. Хр. с. 38—40.

Вейнбергъ Р., пр. доцентъ. Славяне и ихъ физическая эволюція (Міръ Божій, 1903, IX, с. 65—78). *М. Грушевскій*, Бібл. с. 3—4

Westberg Friedrich. Ibrahim-ibn- Ja'kubs Reisebericht über die Slavenlande aus dem Jahre 965 (Записки Академіи Наукъ за р. 1898, т. III № 4, с. 183). *С. Томаши́вський*, LII, Бібл. с. 5—10.

Wojciechowski. Kościół katedralny w Krakowie (Краків, 1900, коштом Академіи Наук, с. 258, 4°). *М. Грушевскія*, LI, Н. Хр. с. 1—11.

Волынскія Епархіальныя Вѣдомости за рік 1902. *Ю. С.*, LVI, Н. Хр. с. 5.

Воронезскія Епархіальныя Вѣдомости за рік 1902. *Ю. С.* LVI, Н. Хр. с. 8—9.

Воротниковъ А. П. Анна Ярославна, королева Франціи (1051—1060). Мва, 1901. *М. Грушевскій*, LV, Бібл. с. 5.

Глібовіцкій К. Интегралы рівнанъ ріжничкових першого ряду в точках особливих, *n* — кратних, с. 30. (Справоздане дирекції ц. к. II гімназії в Перемишлі за р. шк.

1898/9). *С. Томаши́вський*, LVI, Бібл. с. 31—33.

Грановскій А. Полтавская епархія въ ея прошломъ (до открытія епархіи въ 1803 г.) и настоящемъ. Историко-статистическій опытъ. Вып. I. Полтава. 1901, с. X + 418. *С. Г.* LIII, Бібл. с. 23—34.

Грушевскій А. С. Очеркъ исторіи Турово Пинскаго княжества въ составѣ Литовско-Русскаго государства XIV—XVI в. (Университетскія Извѣстія киевскіи, кн. 7, 10 и 11, с. 1—192). *В. Д.* LIII, Бібл. с. 17—18.

Gloger Zygmunt. Geografia historyczna dawnej Polski, wydanie II poprawione. Краків, 1903, с. 387 мал. 8°. *М. Грушевскій*, LVI, Бібл. с. 55—56.

Голубинскій Е. Исторія канонизаціи святыхъ въ русекой церкви. Москва, 1903, с. 597. *Ів. Франко*, LIV, Бібл. с. 53—55.

Górski Konstanty. Historia artylerji polskiej. Z portretem i 13 rysunkami w tekście. Варшава, 1902, с. 324, 8°. *В. Доманицький*, LVI, Бібл. с. 19—22.

Gorczak Bronisław. Rodowód książąt Olgerdowiczów Sanguszków. Славута, 1899 (1 картка). *Іос. Застирецъ*, LVI, Бібл. с. 10—17.

Gorczak Bronisław. Katalog rękopisów archiwum XX Sanguszków w Sławucie ułożył i historję tegoż archiwum skreślił. *Ол. Сушко*, LV, Бібл. с. 19—23.

Gorczak, див. Radziwiński. **Дашковичъ** Н. П. Рыцарство на Руси — въ жизни и поэзи (Чтенія Київ. истор. тов., XV, с. 129—150; XVI, с. 1—23). *М. Грушевскій*, LII, Бібл. с. 10—11.

Діло за рік 1902. *О. С.* XIII, Н. Хр. с. 11—14.

Дурново Н. И. Къ исторіи сказаній и животныхъ въ старинной русской литературѣ (Древности — Труды славянской Коммисіи Имп. Московскаго Археологическаго общества, т. III, с. 45—118). *Ив. Франко*, LIII, Бібл. с. 17.

Евсѣевъ И. Е. Толкованія на книгу пророка Даниїла въ древне-славянской и старинной русской письменности (Древности — Труды Славянской Коммисіи Московскаго Археологическаго общества, т. III, 1902, с. 1—4). *Ив. Франко*, LIII, Бібл. с. 16.

Екатеринославскія Епархіальныя Вѣдомости за рік 1902. *Ю. С. LVI*, Н. Хр. с. 6.

Эварницкій Д. И. Какъ побѣждали Запорожцы мусульманъ. Разсказъ по лѣтописнымъ матеріаламъ. Спб., 1902, с. 32. *С. Т. LII*, Бібл. с. 19.

Эйнгорнъ Виталій. Очерки изъ исторіи Малороссіи въ XVII в. I. Сношенія малороссійскаго духовенства съ московскимъ правительствомъ въ царствованіе Алексѣя Михайловича. Москва, 1899, с. XIV + 1104. *Г. Г. LI*, Бібл. с. 35—43.

Ethnographia за рік 1902. *С. Т. LVI*, Н. Хр. с. 42—43.

Этнографическое Обзорніе за рік 1902. *В. Г. LVI*, Н. Хр. с. 30—31.

Живая Старина за рік 1902. *В. Г. LVI*, Н. Хр. с. 31—32.

Źródła dziejowe. Tom XVIII. Część I-sza Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, tom VII, część I-sza: Ziemie ruskie. Ruś Czerwona, opisana przez Alexandra Jabłonowskiego. Warszawa, 1902. Ст. 254+47+XVIII+72. *С. Томашиівський*, LI, Бібл. с. 29—33.

Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія за рік 1902. *Г. Кр. LVI*, Н. Хр. с. 19—21.

Żałęski Stanisław, książdz. Jezuiti w Polsce, tom III. Prace misyjne nad ludem 1648—1773, u dwoch частях. Львів, 1902, ст. XIX+1244, 8°. *С. Т.*, LI, Бібл. с. 34—35.

Записки Императорскаго Одесскаго Общества Исторіи и древностей, т. XXIV. Одеса. 1902. *С. Т. LV*, Бібл. с. 47—49.

Записки Имп. Харьковскаго Университета за рік 1902. *М. Г. Н. Хр. с. 1—2.*

Земскій Сборникъ Черниговской губерніи за рік 1902. *Г. III. LVI*, Н. Хр. с. 11—13.

Извѣстія Имп. Общества любителей естествознанія, антропологии и этнографіи, состоящаго при московскомъ университетѣ, томъ XCV. — Труды антропологическаго отдѣла, томъ XIX, подъ редакціей Д. Н. Анучина и А. А. Иванова. Москва, 1899, ст. 256 in 4°. *В. Доманицкій*, LII, Бібл. с. 37—41.

Извѣстія отд. русскаго языка и словесности Имп. Академіи Наукъ за рік 1902. *Г. Кр. LVI*, Н. Хр. с. 25—28.

Историческій Вѣстникъ за рік 1902. *М. Г.*, LVI, Н. Хр. с. 24.

Истринь В. М. Къ вопросу о гадательныхъ псалтиряхъ. По поводу книги М. Сперанскаго „Гаданія по псалтири“, Спб. 1899 (Лѣтопись Ист. Общ. при Новорос. унив., IX, ст. 153—202). *Ив. Франко*, LI, Бібл. с. 19—25.

К. Е. Колонизація Армянь въ Юго-Западной Россіи. Камінець, 1903, с. 1—27. *П—кий*, LIV, Бібл. с. 57—58.

Кадлубовскій Арс. Очерки по исторіи и древне-русской лите-

ратуры житій святыхъ, 1—5. *Ив. Франко*, LVI, Бібл. с. 10—11.

Карскій Е. О. Очеркъ славянской кирилловской палеографіи. Изъ лекцій, читанныхъ въ Императорскомъ Варшавскомъ Университетѣ. Вавшава, 1901, 4°, с. XIV+518. *Ив. Брик*, LI, Бібл. с. 8—13.

Катаевъ И. Обзоръ рукописныхъ намятниковъ по исторіи Слободской Украйны, хранящихся въ Военно-Ученомъ Архивѣ въ С. Петербургѣ (Труды Предварит. Комитета, т. II, ст. 33—90). *В. Доманинскій*, LV, Бібл. с. 27—29.

Kwartalnik historyczny за рік 1902. *Ю. Л. LVI*, Н. Хр. с. 35—37.

Kętrzyński W. O Słowianach, mieszkających niegdys między Renem a Łabą, Sałą i czeską granicą (Rozprawy wyd. hist. filoz., т. 40, ст. I—142). *З. Кузеля*, LIV, Н. Хр. с. 1—36.

Kętrzyński W. Kl. Ptolomeusza Germania Wielka i Sarmacya Nadwiślańska. Uwagi krytyczne (ibid., т. 41, ст. 185—227). *З. Кузеля*, LIV, Н. Хр. с. 1—36.

Kętrzyński W. Swewowie a Szwabowie (ibid., т. 43, ст. 300—375). *З. Кузеля*, LIV, Н. Хр. с. 1—36.

Kętrzyński W. Co wiedzą o Słowianach pierwsi ich dziejopisarze Prokopius i Jordanes? (ibid., т. 43, ст. 181—199). *З. Кузеля*, LIV, Н. Хр. с. 1—36.

Кишиневскія Епархіальныя Вѣдомости за рік 1902. *Ю. С. Н. Хр. с. 6.*

Кіевская Старина за р. 1902. *Д. К. и В. Г.*, LV, Н. Хр. с. 1—12.

Кіевскія Епархіальныя Вѣдомости за рік 1902. *Ю. С.*, LVI, Н. Хр. с. 4—5.

Клингеръ В. П. Сказочные мотивы въ исторіи Геродота (Университетскія Извѣстія кievскі,

1902, XI, ст. 1—109). *Ив. Франко*, LIII, Бібл. с. 5—11.

Ключевскій В. Боярская дума древней Руси. Италіе третье. Москва, 1902, ст. VI+457. *З. Кузеля*, LVI, Бібл. с. 4—6.

Кокорудз Ілля. Взаємини між староруськими законодатними намятниками. Ч. II, ст. 47. (Справовданє дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за р. шк. 1898/9). *С. Томашиівський*, LVI, Бібл. с. 30—32.

Kozicki, див. Radziwiński. **Коробка** Н. И. Къ изученію малорусскихъ колядокъ (Извѣстія отд. рус. языка и словесности имп. Академіи Наукъ, 1902, т. VII, кн. 3, ст. 235—276). *В. Гнатюк*, LI, Бібл. с. 57—60.

Косичъ М. Н. Литвины — Бѣлорусы Черниговской губерніи, ихъ бытъ и пѣсни. Спб. 1902, ст. 128 + 23. (Відбитка з час. „Живая Старина“, 1902, кн. II, ст. 221—260; кн. III—IV, ст. 1—88). *В. Гнатюк*, LV, Бібл. с. 42—44.

Kossina Gustaf Dr. Die indo-germanische Frage archäologisch beantwortet (Zeitschrift für Ethnologie, 1902, с. 161—222). *М. Грушевскій*, LVI, Бібл. с. 2.

Krytyka за рік 1902. *Г. Кр. LVI*, Н. Хр. с. 33.

Кузьминскій К. О современной народной пѣснѣ (Этнографическое Обзорніе, 1902, кн. 4, ст. 92—104). *В. Гнатюк*, LV, Бібл. с. 38—40.

Кузьминъ А. Запорожская Сѣчь, историческій и бытовій очеркъ. Москва, 1902, ст. 92. *С. Т. LII*, Бібл. с. 18—19.

Кулаковскій Юліанъ. Карта европейской Сарматіи. Привѣтствие XI арх. сѣвду. К., 1899, ст. 31+мана. *З. Кузеля*, LIV, Н. Хр. с. 1—36.

Курскія Епархіальныя Вѣдомости за рік 1902. *Ю. С.* LVI, Н. Хр. с. 8.

Литовскія Епархіальныя Вѣдомости за рік 1902. *Ю. С.* LVI, Н. Хр. с. 10.

Літературно-Науковий Вістник за рік 1902. *С. Т.* LIII, Н. Хр. с. 1—11.

Loziński Bronisław, Dr. Wi-pnowajęcy. Galicya w roku 1846, III. (Biblioteka Warszawska, 1903, I, ст. 33—76). *І. Франко*, LII, Бібл. с. 32—35.

Loziński Bronisław, Dr. W przededniu katastrofy. Galicya w roku 1846, II. (ibid., 1902, t. IV, ст. 417—437). *Ів. Франко*, LII, Бібл. с. 30—32.

Loziński Bronisław, Dr. Dwa upiory historyczne, general Benedek i starosta Breinl (Galicya w roku 1846) ibid., 1902, t. II, ст. 213 i 429. *Ів. Франко*, LII, Бібл. с. 26—30.

Loziński Bronisław, Dr. Epi-log Stanów galicyjskich (ibid., 1901, t. III, ст. 105—136, 414—445). *Ів. Франко*, LII, Бібл. с. 25—26.

Лотоцкій Игнатій, свящ. Виннице-Брайловскій женскій монастырь и его святыни. Немирів, 1900, ст. 62. *С. Г.* LIII, Бібл. с. 36—37.

Lud за рік 1902. *В. Г.* LVI, Н. Хр. с. 40.

Макарушка О. Олександр Потебня і его наукова діяльність (Звіт дирекції ц. к. гімназії в Коломиї за р. шк. 1900/1, ст. 37). *С. Томашівський*, LVI, Бібл. с. 31—34.

Максимейко Н. А. Сеймы Литовско-русского государства до Люблинской унії 1569 г. Харків, 1902, ст. IV+164+205. *М. Грушевський*, LII, Бібл. с. 12—13.

Мандибур Тадей др. Олімпія, ст. 20. (Справозданє дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за р. шк. 1896/7). *С. Томашівський*, LVI, Бібл. с. 30—31.

Materyaly antropologiczne - archeologiczne i etnograficzne, wydawane staraniem komisji antropologicznej Akademii Umiejętności w Krakowie. Tom VI. Краків, 1903, ст. 91+421. *В. Гнатюк*, LIII, Бібл. с. 45—47.

Мезієрѣ А. В. Русская словесность съ XI по XIX столѣтія включительно. Біографическій указатель произведеній русской словесности въ связи съ исторіей литературы и критикой. Книги и журнальныя статьи. Часть II. Русская словесность XVIII и XIX ст., съ предисловіемъ Н. А. Рубакина. Спб. 1902, ст. 652. *М. Грушевський*, LIV, Бібл. с. 59—60.

Миллерѣ Д. П. Архивы Харьковской губернии (Труды Харьков. предварит. Комитета по устройству XII археол. съѣзда, т. II, ч. I. — Сборн. Харьк. Ист. Филол. Общества, т. 13, ст. 197—435). *В. Доманицький*, LV, Бібл. с. 23—27.

Милорадовичѣ В. Народная медицина въ лубенскомъ уѣздѣ, полтавской губ. (Кіевская Старина, 1900, кн. 1—3, 5—8). *В. Гнатюк*, LIII, Бібл. с. 40—41.

Милорадовичѣ Григорій Александровичъ, графъ. Родословная книга Черниговскаго дворянства, т. I і II. Спб. 1901. *Ол. Марквич*, LI, Бібл. с. 46—50.

Минскія Епархіальныя Вѣдомости за рік 1902. *Ю. С.* LVI, Н. Хр. с. 10.

Мірѣ Божій за рік 1902. *В. М.* LVI, Н. Хр. с. 15—17.

Молода Україна за р. 1902. *О. С.* LIII, Н. Хр. с. 15—16.

Morgan J. de—. La Délégation en Perse 1897 à 1902 in 16°. Париж, 1902. *Хв. Вовк*, LVI, Бібл. с. 2—4.

Morgan J. de—. G. Jéquier et G. Lampre, Délégation en Perse. Memoires, t. I. Recherches archéologiques. 1-ère serie. Fouilles à Suse en 1897—1898 et 1898—1899, in 4°. Париж, 1900. *Хв. Вовк*, LVI, Бібл. с. 2—4.

Mortillet Gabriel et Adrien de—. Musée préhistorique, album de 105 planches, 2 edition. Париж, 1903. *Хв. Вовк*, LV, Бібл. с. 1—3.

Much Matthäus Dr. Die Heimat der Indogermanen im Lichte der urgeschichtlichen Forschung. Берлин, 1903, ст. IV + 113. *М. Грушевський*, LVI, Бібл. с. 1.

Научне Обоварѣнє за рік 1902. *П. Т.* LVI, Н. Хр. с. 18—19.

Нейманѣ Ц. Т. Малорусская баллада о Бондаривнѣ и панѣ Каневскомъ (К. Старина, 1902, III). *Д. К.* LI, Бібл. с. 55—57.

Некрасовѣ Н. Замѣтка о двухъ статьяхъ въ договорѣ Игоря съ Греками 946 года (Извѣстія отд. рус. языка академіи наукъ, 1902, III, ст. 77—78). *М. Грушевський*, LV, Бібл. с. 4—5.

Niederle L. O kolebce národa slovanského, Прага, 1899, ст. 15. *З. Кузель*, LII, Н. Хр. с. 1—25.

Niederle Lubor, Dr. Slovanské starožitnosti. Díl I. Původ a počátek národa slovanského. Svazek I. Прага, 1902, ст. VIII + 205 + 2 мапи. *З. Кузель*, LII, Н. Хр. с. 1—25.

Niederle L, Dr. Starověké zprávy o zeměpisu východní Evropy se zřetelem na země slovanské. Прага, 1899, ст. 1—125. *З. Кузель*, LII, Н. Хр. с. 1—25.

Niederle L. Ueber die Sporoides Prokopios (Archiv für slavische Philologie, 23 Bd., 1901, ст. 130—133). *З. Кузель*, LII, Н. Хр. с. 1—25.

Niessel capitaine breveté. Les cosaques, étude historique, géographique, économique et militaire. Париж, ст. 470 + 6 мап. *М. Г.* LIII, Бібл. с. 21.

Николайчикѣ Ф. Д. Матеріалы по исторіи землевладѣнія князей Вишневецкихъ въ Львово-режской Украинѣ (Чтенія въ Ист. Обществѣ Нестора Лѣтописца, кн. XIV, ст. 84—192). *В. Доманицький*, LIII, Бібл. с. 21—25.

Никольскій И. Ближайшія задачи изученія древне-русской книжности (Памятники древне-русской письменности и искусства CXLVII). Спб., 1902, ст. 32. *Ів. Франко*, LIV, Бібл. с. 3—10.

Новицкій А. П. Исторія русского искусства. Вып. IX—X. Москва, 1901 і 1902, ст. 241—400. *М. Грушевська*, LIII, Бібл. с. 37—40.

Новицкій А. П. Исторія русского искусства. Вып. XI—XII. Москва, 1903, ст. 401—532. *М. Грушевська*, LIV, Бібл. с. 58—59.

Отчетѣ императорской публичной бібліотеки за 1897 г. Спб., 1900, ст. 192 + 23 + 7. *С. Гм.* LIV, Бібл. с. 64—65.

Отчетѣ о сорокъ первомъ присужденіи наградъ графа Уварова (Записки императорской Академіи Наукъ, по ист.-филол. отд., т. V, № 1, 1901). *С. Т.* LVI, Бібл. с. 62—63.

Отчетѣ о сорокъ второмъ присужденіи наградъ грава Уварова (Записки Императ. Академіи Наукъ по ист.-филол. отд., т. VI, № 2, 1902). *С. Т.* LV, Бібл. с. 44—47.

Павловскій И. Ф. Полтава въ началѣ XIX в. (Кіевская Старина, 1902, т. VII і IX). *Д. Коренець*, LIII, Бібл. с. 34—36.

Палеографическіе снимки съ русскихъ рукописей XII—XVII вѣковъ подъ редакціею А. И. Соболевскаго. Спб., 1901, ст. 2+3+70 таблицъ, мале folio. *М. Г. LI*, Бібл. с. 14.

Pamiętnik literacki за р. 1902. *І. Ф. LVI*, Н. Хр. с. 37—38.

Перетць В. Очерки старинной малорусской поэзіи (Извѣстія отд. рус. яз. и слов. Имп. Акад. Наукъ, 1903, т. I, ст. 51—119). *Ів. Франко*, LV, Бібл. с. 18—19.

Перетць В. Н. Повѣсть о трехъ короляхъ-волхвахъ въ западно-русскомъ спискѣ XV вѣка. (Памятники древней письменности. Спб., 1903, т. III). *Ів. Франко*, LVI, Бібл. с. 9—10.

Петровскій М. Н. О старинномъ латинско-русскомъ словарѣ (Изв. общ. археол., ист. и этногр. при каз. ун. т. XVII с. 42—50). *С. Гм. LIII*, Бібл. с. 31—2.

Петрушевичъ А. С. Архидіаконъ кіевской митрополіи съ половины XIV столѣтія, по списку съ конца XVI столѣтія. Львів, 1901, ст. 17+11. *М. Грушевскій*, LIV, Бібл. с. 11—13.

Письма П. А. Кулиша къ А. Ф. Кистяковскому (К. Старина, 1902, т. II, III і IV). *Д. Коренець*, LIV, Бібл. с. 60—61.

Погодинъ А. П. Изъ исторіи славянскихъ передвиженій. Изданіе Спб. Археологическаго Института. Спб., 1901, ст. IV+167. *З. Кузеля*, LII, Н. Хр. с. 1—25.

Подольскія Епархіальныя Вѣдомости за рік 1902. *Ю. С. LVI*, Н. Хр. с. 5—6.

Покровскій К. Кометы въ русскихъ лѣтописяхъ (Міръ Божій,

1903, IV, ст. 235—258). *М. Грушевскій*, LV, Бібл. с. 9.

Полоцкія Епархіальныя Вѣдомости за рік 1902. *Ю. С. LVI*, Н. Хр. с. 10—11.

Полтавскія Епархіальныя Вѣдомости за рік 1902. *Ю. С. LVI*, Н. Хр. с. 7—8.

Половъ В. В. Азбука о хмѣлѣ (Извѣстія общества археологін, исторіи и этнографіи при казанскомъ университетѣ. Томъ XVII, вып. 5—6, ст. 349—361), Казань, 1901. *С. Гм. LIII*, Бібл. с. 29—32.

Potkański Karol. Lachowie i Lechici (Rozprawy wyd. filol., т. 27, ст. 183—256). *З. Кузеля*, LIV, Н. Хр. с. 1—36.

Potkański Karol. O pochodzeniu Słowian. (Kilka uwag z powodu książki P. Niederlego p. t. „O pochodzeniu Słowian“ i pierwszego tomu „Staroż. słowiańskich“ tegoż autora). *Kwart. hist.*, 1902, ст. 243—261). *З. Кузеля*, LII, Н. Хр. с. 1—25.

Православный Собесѣдникъ за рік 1902. *І. Бр. LVI*, Н. Хр. с. 32—33.

Przegląd Polski за рік 1902. *І. Кр. LVI*, Н. Хр. с. 34.

Przegląd Powszechny за рік 1902. *І. Кр.* Н. Хр. с. 34—35.

Przewodnik naukowo-literacki за рік 1902. *І. Кр. LVI*, Н. Хр. с. 33—34.

Пташицкій С. Л. Обзоръ матеріала по исторіи средневѣковой свѣтской повѣсти въ Польшѣ (Извѣст. отд. рус. яз. и слов. Имп. Акад. Наукъ, 1902, т. I, ст. 319—358). *Ів. Франко*, LV, Бібл. с. 12.

Radziwiński Z. L., B. Gorczak, X. Z. D. Kozicki. Sprawa początków rodu X. X. Sanguszków. Львів, 1901, ст. 126+1, 4°. *Иос. Застирецъ*, LVI, Бібл. с. 10—17.

Radziwiński. Odpowiedź ks. Z. D. Kozickiemu w sprawie rodowodu X. X. Sanguszków. Львів, 1901, ст. 8. *Иос. Застирецъ*, LVI, Бібл. с. 10—17.

Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział historyczno-filozoficzny, т. XL і XLI (серія II, т. XV і XVI). Краків, 1901, ст. 411, 399. *Ф. М. LI*, Бібл. с. 62—65.

Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział historyczno-filozoficzny, т. XLII. Краків, 1902, ст. 386. *Ф. М. LV*, Бібл. с. 49—50.

Руслан за рік 1902. *О. С. LII*, Н. Хр. с. 14—15.

Русская Мысль за рік 1902. *М. О. LVI*, Н. Хр. с. 13—14.

Русская Старина за р. 1902. *М. Г. LVI*, Н. Хр. с. 24.

Русскій Архивъ за р. 1902. *І. Кр. LVI*, Н. Хр. с. 23.

Русскій Вѣстникъ за р. 1902. *В. С. LVI*, Н. Хр. с. 17—18.

Русскій Филологическій Вѣстникъ за рік 1902. *С. В. LVI*, Н. Хр. с. 28—29.

Русское Богатство за рік 1902. *С. Г. LVI*, Н. Хр. с. 14—15.

Siewiński Antoni. Legenda o zameczku w Belzie (Lud, 1902. *В. Гнатюк*, LV, Бібл. с. 40—42.

Сластіоновъ А. Г. Кобзарь Михайло Кравченко и его думы (Кіевская Старина, 1902, т. V). *В. Гнатюк*, LV, Бібл. с. 37—38.

Смирновъ И. Н., проф. Значеніе урало-алтайскихъ племенъ въ образованіи и исторіи русской народности (Вѣстникъ и бібліотека самообразования, 1903, ч. 34 і 35). *М. Грушевскій*, LV, Бібл. с. 4.

Sobieski Waclaw, dr. Niepamięć wyznaniowa tłumów za rządów Zygmunta III. Warszawa, 1902, ст. 199. *О. Сушко*, LII, Бібл. с. 13—18.

Соболевскій А. И. Житія святыхъ по древне-рускимъ спискамъ. 1. Мученіе св. Климента Римскаго. 2. Житіе св. Василя Великаго. 3. Мученіе 40 мучениковъ въ Севастіи (Памятники древней письменности и искусства. СXLIX, С.-Петербургъ, 1903, ст. 68). *Ів. Франко*, LVI, Бібл. с. 7—8.

Соболевскій А. И. Славяно-русская палеографія. Курсь первый. Спб., 1901, ст. 53. *І. Б. LV*, Бібл. с. 13—14.

Соболевскій А. И. Славяно-русская палеографія. Курсь второй. Спб., 1902, ст. 63. *І. Б., LIII*, Бібл. с. 11—12.

Стељмашенко М. А., свящ. Политическая дѣятельность Петра Скарги. Сочиненіе удостоенное историко-филологическимъ факультетомъ золотой медали (Кіевскій Университетскій Извѣстія, 1902, IX; 1903, II—III, ст. 209) *Ол. Сушко*, LIV, Бібл. с. 13—53.

Стешенко И. Иванъ Петровичъ Котляревскій, историко-литературный очеркъ (Научное Обозрѣніе, 1901, VIII, с. 32—65; IX, с. 81—105; X, с. 93—114). *М. Грушевскій*, XI, библ. с. 50—55.

Стешенко И. Иванъ Петровичъ Котляревскій, авторъ украинской „Энеиды“ (Критическая біографія). К., 1902, ст. 48. *М. Грушевскій*, LI, Бібл. с. 50—55.

Тавричскія Епархіальныя Вѣдомости за рік 1902. *Ю. С. LVI*, Н. Хр. с. 6.

Татищевъ Ю. В. Черняговскіе архивы (Труды Харьковск. Предварит. Комитета по устройству XII археол. свѣзда, т. II, ч. I, ст. 1—31). *В. Доманицкій*, LV, Бібл. с. 29—33.

Теодоровичъ Н. Ив. Волынская духовная семинарія. Исторія первоначальнаго устройства

ея и подвѣдомственныхъ ей училищъ. Почаїв, 1901, ст. II+1021. *С. Г.*, LII, Бібл. с. 21—24.

Történelmi Tárg. за р. 1902. *С. Т.*, LVI, Н. Хр. с. 42.

Тихомировъ Ив. О составѣ такъ называемыхъ литовскихъ лѣтописей (Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія, 1901, III i V). *Я. К.*, LI, Бібл. с. 25—28.

Труды Киевской Духовной Академіи за рік 1902. *С. Г. і Бр.* LVI, Н. Хр. с. 2—4.

Труды Общества Изслѣдователей Волини, т. I. Житомир, 1902, ст. 83 + 173. *В. Доманицький*, LI, Бібл. с. 1—5.

Университетскія Извѣстія (київські) за рік 1902. *М. Г.*, XVI, Н. Хр. с. 1.

Ученія Записки Казанскаго университета за рік 1902. *М. Г.* LVI, Н. Хр. с. 22.

Учитель за рік 1902. *О. С.* LIII, Н. Хр. с. 16.

Fedorowski Mich. Lud białoruski na Rusi litewskiej. Materiały do etnografii słowiańskiej zgrupowane w latach 1877—1894. Tom III, część II. Tradycje historyczno-miejscowe, oraz powieści obyczajowo-moralne. Kraków, 1903, ст. 314. *В. Гнатюк*, LIII, Бібл. с. 41—45.

Филологическія Записки за рік 1902. *С. В.*, LVI, Н. Хр. с. 29—30.

Finkel Ludwik, Dr. Bibliografia historii polskiej. Część II. Kraków, 1895—1901, ст. 259—1144. *М. Грушевський*, LV, Бібл. с. 33—37.

Фирсовъ Н. Правительство и общество въ ихъ отношеніяхъ къ вѣшной торговлѣ Россіи въ царствованіе Екатерины II (Ученія Записки Казан. унив., 1901, XI—XI; 1902, I, IV, VI—VIII). *Ф. Гол.*, LVI, Бібл. с. 22—24.

Фоменко Кл. протоіерей. Мѣстечко Фастовъ по описанію Московскаго священника Іоанна Лукьянова. Историч. замѣтка. (Киевская Епархіальная Вѣдомости, 1903, № 18, ст. 479—485). *В. Д.*, LV, Бібл. с. 17—18.

Франчук І. Жіночі тини в повістяхъ Квітки-Основяненка, ст. 32. (Справоздаде дирекції ц. к. II гімназії в Перемишлі за р. шк. 1897/8). *С. Томашивський*, LVI, Бібл. с. 31—33.

Chamiec Krswey. Wśród stepów i jarów. Kultura przed dziejowa (Biblioteka Waaszawska, 1900, кн. IX, 305—333; XII, 465—500). *В. Доманицький*, LIV, Бібл. с. 1—3.

Харкович Едвард. Хроніка львівської академічної гімназії (Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за рік шкільний 1900/1901, у Львові, 1901, ст. 48). *С. Т.* LIII, Бібл. с. 37.

Хвойко В. В. Каменный вѣкъ средняго Придніпровья. Мва, 1901, ст. 77, 4°. *М. Грушевський*, LIII, Бібл. с. 4—5.

Херсонскія Епархіальныя Вѣдомости за рік 1902. *Ю. С.*, LVI, Н. Хр. с. 6.

Холмско-Варшавскій Епархіальный Вѣстникъ за рік 1902. *Ю. С.*, LVI, Н. Хр. с. 9—10.

Христіанское Чтеніе за рік 1902. *І. Бр.*, LVI, Н. Хр. с. 32.

Чаговецъ В. А. Преподобный Θεодосій Печерскій, его жизнь и сочиненія (съ приложеніемъ текстовъ поученій по новымъ даннымъ). Историко-литературный очеркъ. К., 1901, ст. 218+XXXIII. *І. Т.* LIII, Бібл. с. 12—16.

Czermak Wiktor Dr. Sprawa równouprawnienia schizmatyków i katolików na Litwie (1432—1563 r. Rozprawy wyd. hist.,

filoz., т. XLIV, 1903, ст. 348—405). *М. Грушевський*, LIII, Бібл. с. 18—20.

Черниговскія Епархіальныя Вѣдомости за рік 1902. *Ю. С.* LVI, Н. Хр. с. 7.

Чеховскій Дмитро. Домашні боги в Помпеях, ст. 24. (Справоздаде дирекції ц. к. II гімназії в Перемишлі за р. шк. 1899/1900). *С. Томашивський*, LVI, Бібл. с. 31—33.

Чтенія въ Имп. Обществѣ исторіи и древностей російскихъ за рік 1902. *М. Г.* Н. Хр. с. 23.

Чтенія въ Историческомъ Обществѣ Нестора Лѣтописца, кн. XV, вин. I—IV. К., 1901, ст. 94 + 150 + 214 + 54 + 78 + 64. *Ф. М.*, LI, Бібл. с. 60—62.

Чичкевич А. Римскій Сенат, ст. 39. (Справоздаде дирекції ц. к. II гімназії в Перемишлі за р. шк. 1896/7). *С. Томашивський*, LVI, Бібл. с. 30—32.

Századok за рік 1902. *С. Т.*, LVI, Н. Хр. с. 41—42.

Шамбиаго С. Старини о Святогорѣ и поема о Калеві-поэтѣ (Журналъ Министерства пар. просвѣщенія, 1902, I, ст. 49—73). *І. Франко*, LV, Бібл. с. 10—12.

Шахматовъ А. А. О Супрасльскомъ спискѣ Западно-русской лѣтописи. Спб., 1901, ст. 16. *М. Г.*, LI, Бібл. с. 28.

Штуненбергъ А. А. Матеріалы для изученія мѣднаго (бронзоваго) вѣка восточной полосы Европейской Россіи (Извѣстія Общ. археологіи, исторіи и этнографіи, т. XVII, вип. 4, 1901). *М. Г.*, LI, Бібл. с. 1.

Щурат В., Др. Вибрані оди Горация, ст. 33. (Справоздаде дирекції ц. к. II гімназії в Перемишлі за р. шк. 1900/1901), *С. Томашивський*, LVI, Бібл. с. 31—34.

Jabłonowski Al. див. Źródła **Якубовскій** И. В. Земскіе привилей великаго княжества Литовскаго, ч. I. (Журналъ Мин. Народ. Просв., 1903, IV, с. 239—279). *М. Грушевський*, LIV, Бібл. с. 13.

Скорочення авторських імен:

В. Г. — Володимир Гнатюк, **В. Д.** — Василь Доманицький, **Г. Г.** — Григорій Головка, **Д. К.** — Денис Коренець, **І. Б.** — Іван Брик, **І. Кр.** — І. Кревецький, **І. Т.** — Іван Тороньський, **І. Ф.** — Іван Франко, **І. Ш.** — Іля Шраг, **М. Г.** — Михайло Грушевський, **О. С.** — Олександр Сушко, **С. Гм.** — Семен Гуменюк, **С. Є.** — Сергій Єфремов, **С. Т.** — Стефан Томашівський, **Ф. Гол.** — Ф. Голійчук, **Ф. М.** — Франц Марисюк, **Ю. Л.** — Юліян Левицький, **Я. К.** — Ярослав Колтунюк.

Inhalt der I—LVI Bände

DER MITTHEILUNGEN DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN

(Jahrgang I—XII).

Inhalt des I Bandes. 1. Die sociale Bewegung der Ruthenen im XIII J., von M. Hruševskýj S. 1—28; 2. Studien über die Grundsätze der Vertheilung des Capitals, von Th. Rylskýj 29—86; 3. Ševčenko's Jugendjahre, kritisch-biogr. Skizze von A. Konyškyj 87—123; 4. Die ukrainischen Volkslieder in den Gedichten des Bohdan Zaleski, von A. Kolessa 124—208; 5. Ueber die Gründung und bisherige Entwicklung der Ševčenko-Gesellschaft, mitg. von A. Barviňskyj 209—212.

Inhalt des II Bandes. 1. Ueber die alten griechischen Colonien am kimmerischen Bosphorus, von Panačovnyj S. 1—61; 2. Studien über die Grundsätze der Vertheilung des Capitals, von Th. Rylskýj (Fortsetzung) 62—113; 3. Messapparat für Uteruscontractionen bei Geburtswehen, von Dr. A. Černiachivskýj 114—118; 4. Ein Blatt aus der Geschichte Volhyniens im XIV J., von Ivaniv 119—146; 5. Zum Jubiläum I. Kotlarevskýj's. Desiderata von M. Hruševskýj 147—161; 6. Wissenschaftliche Notizen 162—172; 7. Bericht über die Thätigkeit der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften 173—189.

Inhalt des III Bandes. 1. Ueber einen Phasenindicator und einige mit demselben ausgeführte Messungen, von Prof. J. Puluj S. 1—24; 2. Zur Erinnerung an Markian Saškevič, von V. Kocovskýj 25—35; 3. Ševčenko und Mickievič, vergleichende Studie von Dr. A. Kolessa 36—152; 4. Dialect der „Samišanci“, Beitrag zur slavischen Dialectologie von Prof. I. Verchratskyj 153—210; 5. Wissenschaftliche Chronik, von M. Hruševskýj 211—221; 6. Historische Notizen von A. Konyškyj und M. H. 222—231.

Inhalt des IV Bandes. 1. Ševčenko's Jünglingsalter bis zum Loskauf von der Leibeigenschaft (1829—1838), von A. Konyškyj S. 1—28; 2. Die Agrarverhältnisse in Galizien, Studie von W. Budzynovskýj 29—123. 3. Ueber die symmetrischen Ausdrücke der Funktionswerthe mod-m, von V. Levickýj 124—139; 4. Antrittsvorlesung aus der alten Geschichte der Ruthenen an der Universität Lemberg von M. Hruševskýj 140—150; 5. Wissenschaftliche Chronik: Jubiläumsausgaben zur Geschichte der Stadt Odessa, von J. Andrijenko 151—168; 6. Bibliographie 169—194; 7. Miscellanea 195—200.

Inhalt des V Bandes. 1. Professor Dr. Emilian Ohonovskýj, sein Leben und seine Werke, von E. Kokorudz S. 1—34; 2. Türkische Wörter in der ruthenischen Sprache, von E. Makaruška 1—14; 3. T. Ševčenko im Gefängniß, kritisch-biographische Skizze von A. Konyškyj 1—26; 4. Miscellanea 1—19; 5. Wissenschaftliche Chronik: Neu herausgegebene Denkmäler der altruthenischen Literatur, von M. Hruševskýj 1—18; 6. Bibliographie 1—90; 7. Bericht über die Ševčenko-Gesellschaft 1—16.

Inhalt des VI Bandes. 1. Ruthenisch-byzantinische politische und kommerzielle Verhältnisse im XI und XII Jahrh., von dr. Gr. Velyčko o S. 1—36; 2. Bittschrift von Honta's und Zelizniak's Erben, ein politisches Pamphlet, mitgeth. von E. Makaruška 1—6; 3. „Die Magd“ (Najmička) von T. Ševčenko, Habilitationsvortrag von dr. I. Franko 1—20; 4. Archiv des s. g. Kronschatzes in Warschau, archäographische Notiz von M. Hruševskýj 1—4; 5. Pathologische Veränderungen im Hoden bei einigen Infections-Krankheiten, von * * * 1—4; 6. Miscellanea 1—12; 7. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das Jahr 1894, 1—38; 8. Bibliographie 1—68; 9. Bericht über die Thätigkeit der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften 1—5.

Inhalt des VII Bandes. 1. „Adelphotes“, griechische Grammatik, herausgegeben in Lemberg im J. 1591, literarisch-linguistische Studie von Dr. C. Studynskýj S. 1—42; Beschreibung der Burgen Podoliens im J. 1494, mitgeth. von M. Hruševskýj 1—18; 3. Elliptische Modulfunctionen, von V. Levickýj (mit 2 Figuren) 1—30; 4. Miscellanea 1—12; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1894 (Fortsetzung) 1—28; 6. Bibliographie 1—60; 7. Bericht über die Thätigkeit der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften 1—2.

Inhalt des VIII Bandes. 1. Varlaam und Ioasaph, ein altchristlicher geistlicher Roman und seine literarische Geschichte, von Dr. I. Franko S. 1—38 u. I—XVI, 2. „Lobrede auf Vitovd“, einige Bemerkungen über Bestand der ältesten ruthenisch-lithuanischen Chronik, von M. Hruševskýj 1—16; 3. „Froh tönende Euphonie“, ein Lobgedicht, gewidmet dem P. Mohyla im J. 1633, mitgeth. von Dr. C. Studynskýj 1—14; 3. Versuch einer Chronologie der Werke des T. Ševčenko, von A. Konyškyj, I Theil 1—20; 5. Miscellanea 1—12; 6. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1894 (Schluss) 1—22; 7. Bibliographie 1—64.

Inhalt des IX Bandes. 1. Cathedral-Consistorien in der Ukraine und in Weiss-Russland in dem XV u. XVI Jahrhundert, von A. Lotočkyj S. 1—34; „Bittschrift Daniels des Verbannten“, ein Denkmal der altruthenischen Literatur aus dem Ende des Mittelalters, von V. Ščurat 1—28; 3. Neovitalismus und seine Irrthümer, von Dr. O. Č. 1—20; 4. Beiträge zur Kenntniss des Baues des Darmkanals von Hirudo medicinalis (mit Illustration), von I. Rakovskýj 1—6; 5. Miscellanea 1—12; 6. Wissenschaftliche Chronik: Neue Untersuchungen über die Verfassung des Grossfürst. Lithauen, von M. Hruševskýj 1—12; 8. Bibliographie 1—60; 7. Bericht über die Ševčenko-Gesellschaft 1—2.

Inhalt des X Bandes. 1. Beiträge zur Geschichte der Verhältnisse Kaiser Rudolfs II und des Papstes Clemens VIII mit den Kosaken im J. 1593 und 1594, mitgeth. von E. Barviňskýj S. 1—34; 2. Varlaam und Ioasaph, von Dr. I. Franko (Fortsetzung) 29—80; 3. Kirchenregister von Sambor, Beiträge zur Geschichte der Confessionsverhältnisse, mitgeth. von M. Hruševskýj 1—8; 4. Miscellanea 1—14; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1895 1—12; 5. Bibliographie 1—60; 6. Bericht über die Ševčenko-Gesellschaft 1—12.

Inhalt des XI Bandes. 1. Erste Verbannung des T. Ševčenko (1847—50), kritisch-biographische Skizze von O. Konyškyj S. 1—62; 2. Einige Actenstücke zur Geschichte des Kijever Gebietes, mitgeth. von M. Hruševskýj 1—18; 3. Beiträge zur physikalischen Terminologie, I Theil: Mechanik, zusammengestellt von W. Levyčkyj 1—12; 4. Miscellanea 1—18; 5. Wiss. Chronik: Dr. R. F. Kaindls Untersuchungen auf dem Gebiete der ruthenischen Ethnographie, Uebersicht von M. Korduba 1—10; 6. Bibliographie 1—66; 7. Bericht über die Ševčenko-Gesellschaft 1—5.

Inhalt des XII Bandes. 1. Politische Ereignisse in Galizien im J. 1340 nach dem Tode Boleslaus-Georg des II, Untersuchung von Em. Terleckyj 1—26; 2. Beschreibung der Burg von Lemberg im J. 1495, mitgeth. von M. Hruševskýj 1—12; 3. Drei Lobgedichte aus dem XVI Jahrh., mitgeth. von Dr. C. Studynskýj 1—32; 4. Ukrainische Kosaken auf dem Kanal von Ladoga, von E. Radakova 1—20; 5. Miscellanea 1—20; 6. Wiss. Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1895 (Forts.) 1—26; 7. Bibliographie 1—54; 8. Bericht über die Ševčenko-Gesellschaft 1—6.

Inhalt des XIII Bandes. 1. Erster slavischer Staat, historische Untersuchung von M. Korduba 1—20; 2. T. Ševčenko's zweite Verbannung (1850—1857), kritisch-biographische Skizze von A. Konyškyj 1—76; 3. Ein Fall von Vesania melancholica, von Dr. O. Č. 1—12; 4. Miscellanea — von M. Hruševskýj 1—10; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1895 (Fortsetzung) 1—24; 6. Bibliographie 1—50; 7. Bericht über die Ševčenko-Gesellschaft 1—2.

Inhalt des XIV Bandes. 1. Ukrainische Kosaken in Weiss-Russland in den J. 1654—1656, von Em. Terleckyj 1—30; 2. Beiträge zur Geschichte der Zeit des B. Chmelnyckyj, mitgeth. von S. Tomašivskýj, I 1—14; 3. Taras Ševčenko in Petersburg (1858—1859), von A. Konyškyj 1—42; 4. Miscellanea: Einige geistliche Gedichte aus Galizien, mitgeth. von M. Hruševskýj 1—16; 5. Wiss. Chronik; Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1895 (Schluss) 1—40; 6. Bibliographie 1—54; 7. Bericht über die Ševčenko-Gesellschaft 1—4.

Inhalt des XV Bandes. 1. Samuel Kuševič, lemberger Rathsherr und sein Notizbuch, von S. Tomašivskýj S. 1—24; 2. Liederbuch aus dem Anfange des XVIII Jahrh., herausg. von M. Hruševskýj 1—48; 3. T. Ševčenko's letzte Reise in die Ukraine (im J. 1859), von A. Konyškyj; 1—35; 4. † P. Kuliš 1—1; 5. Miscellanea 1—8; 6. Wissenschaftliche Chronik: Archäologischer Congress in Riga im J. 1896, von N. Kniaževič, 1—8; 7. Bibliographie 1—60; 8. Bericht über die Ševčenko-Gesellschaft 1—8.

Inhalt des XVI Bandes. 1. Het'man Bohdanko, kritisch-historische Untersuchung von M. Hruševskýj S. 1—18; 2. Legenden des Chitarer-Codex, aus dem Anfange des XVIII Jahrh., mitgeth. von V. Hnatiuk 1—38; 3. T. Ševčenko's letzte Lebensjahre, kritisch-biographische Skizze von A. Konyškyj 1—70; 4. Miscellanea 1—6; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1896. I. Ukrainisch-russische (ruthenische) Zeitschriften 1—14; 6. Bibliographie 1—48.

Inhalt des XVII Bandes. 1. Polnisch-kosakischer Krieg im J. 1625, historische Untersuchung von S. Rudnyčkyj S. 1—42; 2. Liederbuch aus dem Anfange des XVIII Jhrh., herausg. von M. Hruševskýj (Schluss) 49—98; 3. Versuch einer Chronologie der Werke des T. Ševčenko, von A. Konyškyj, II Theil 1—22; 4. Miscellanea 1—6; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1896 — Zeitschriften herausgegeben in der Ukraine 1—16; 6. Bibliographie 1—54; 7. Bericht über die Thätigkeit der Gesellschaft (Februar — April) 1—4.

Inhalt des XVIII Bandes. 1. Varlaam und Ioasaph, ein altchristlicher geistlicher Roman und seine literarische Geschichte, von Dr. I. Franko (Fortsetzung) S. 81—134; 2. Einfall der Kosaken in Očakov im J. 1545, mitgetheilt von E. Barviňskýj 1—32; 3. Ein Project zur Hebung des Handels in der Ukraine aus dem J. 1784, mitgetheilt von N. Kniaževič 1—8; 4. Miscellanea, von Dr. A. I. Markevič 1—6; 5. Wissenschaftliche Chronik: Neue Untersuchungen auf dem Gebiete der altruthenischen Geschichte, von M. Hruševskýj 1—24; 6. Bibliographie 1—67; 7. Bericht über die Thätigkeit der Gesellschaft 1—1.

Inhalt des XIX Bandes. 1. Steuerrecesse in Polen während der Regierung Kasimir des Jagellonen, von S. Tomašivskýj S. 1—70; 2. Beschreibungen der Domänen von Peremyšl, mitgetheilt von M. Hruševskýj 1—24; 3. Miscellanea 1—14; 4. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1896 — Zeitschriften herausgegeben in der Ukraine (Schluss) 1—32; 5. Bibliographie 1—51; 6. Bericht über die Thätigkeit der Gesellschaft (Mai — August) 1—3.

Inhalt des XX Bandes. 1. Galicische Bojaren im XII und XIII Jarh., von M. Hruševskýj S. 1—20; 2. Varlaam und Joasaph, ein altchristlicher geistlicher Roman und seine literarische Geschichte, von Dr. I. Franko (Schluss) 135—202; 3. Einige Gedichte des Ivan Nekraševič, mitgetheilt von A. Lotočkyj 1—10; 4. Miscellanea 1—6; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1896 (Schluss) 1—40; 6. Bibliographie 1—48; 7. Redactionelle Notiz 1—2.

Inhalt des XXI Bandes. 1. Die Anten, ein Fragment zur ruthenischen Geschichte, von M. Hruševskýj S. 1—16; 2. Die sociale Lage der weltlichen Geistlichkeit in der Ukraine und in Russland im XVIII Jahrh., von A. Lotočkyj 1—46; 3. Ernte in Ost-Galizien und in der Bukowina auf Grund des Jahrbuchs des k. k. Ackerbauministeriums für das J. 1896 u. 1897, dargestellt von V. Budzynovskýj (im Anhang) 1—36; 4. Miscellanea 1—12; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1897 1—10; 6. Bibliographie 1—54; 7. Bericht über die Thätigkeit der Gesellschaft im J. 1897 1—20.

Inhalt des XXII Bandes. 1. Ein vergessener ruthenischer Gnomendichter des XVII Jarh., von Dr. I. Franko S. 1—16; 2. Beiträge zur Geschichte der Kosaken, von M. Hruševskýj 1—14; 3. Ruthenische Ansiedlungen im Komitate Bač-Bodrog (Süd-Ungarn), von V. Hnatiuk 1—58; 4. Miscellanea 1—10; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der wissenschaftlichen Literatur auf dem Gebiete politischer, Kultur-, Literatur- und Kunstgeschichte im J. 1897, von Dr. M. Korduba 1—42; 6. Bibliographie 1—54; 7. Berichte über die Thätigkeit der Gesellschaft 1—3.

Inhalt des XXIII u. XXIV Bandes. 1. Chmelnyckyj und sein Aufstand, historische Skizze von Michael Hruševskýj S. 1—30; 2. Die Volksbewegungen in Galizien im J. 1648, von Stephan Tomašivskýj 1—138; 3. Chmelnyckyj's Aufstand in den Dichtungen der Zeitgenossen, von Dr. Ivan Franko 1—114; 4. Ein Porträt Chmelnyckyj's nach einer ital. Gravüre vom J. 1683. 5. Miscellanea 1—20; 6. Wissenschaftliche Chronik: Neue Quelle zur Geschichte des Aufstandes Chmelnyckyj's (St. Temberski's Annales 1647—1656), von Stephan Rudnyčkyj 1—22; 7. Bibliographie 1—16; 8. Aus der Gesellschaft: 1) Die Thätigkeit der Gesellschaft (Februar—April 1898), 2) Neue Statuten der Gesellschaft 1—12.

Inhalt des XXV Bandes. 1. Silberfund von Molotiv (Ost-Galizien), eine archäologische Notiz von M. Hruševskýj S. 1—6; 2. Beiträge zur Geschichte der Beziehungen zwischen Peter Dorošenko und Polen in den J. 1670—72, von O. Celvyč 1—26; 3. Der 1 und 2 November 1848 in Lemberg (ein officieller Bericht), mitgeth. von I. Levyčkyj 1—43; 4. Jubiläum der ukrainisch-russischen Literatur 1—1; 5. Miscellanea 1—12; 6. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das Jahr 1897: a) In der Ukraine herausgegebene Zeitschriften; b) Uebersicht der wissenschaftlichen Literatur auf dem Gebiete politischer, Kultur-, Literatur- und Kunstgeschichte im J. 1897, von Dr. M. Korduba (Schluss) 1—80; 7. Bibliographie 1—54; 8. Bericht über die Thätigkeit der Gesellschaft (Mai—August 1898) 1—4.

Inhalt des XXVI Bandes. 1. Kotljarevskij's Werke in Galizien, von Dr. I. Franko S. 1—14; 2. „Harte Zeiten“, Beiträge zur Geschichte Galiziens in den J. 1846—61, mitgetheilt von M. Zubryčkyj 1—16; 3. Inventarien der Domäne Ratno (Nord-Volynien) aus den J. 1500—1512, mitgetheilt von M. Hruševskij 1—40; 4. Miscellanea 1—16; 5. Wissenschaftliche Chronik: Übersicht der Zeitschriften für das Jahr 1896 (Schluss) 1—32; 6. Bibliographie 1—60; 7. Jubiläumsfeier der Wiedergeburt der ukrainisch-russischen Literatur, von O. Makovej 1—14.

Inhalt des XXVII Bandes. 1. Ein galizischer „Soldat der Zauberer“, mitgeth. von Dr. Ivan Franko S. 1—22; 2. Beiträge zur Kenntniss der ruthenischen Dialecte in Ungarn, mitgeth. von Ivan Verchratskyj (Fortsetzung folgt) 1—68; 3. Miscellanea 1—18; 4. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das Jahr 1898 1—12; 5. Bibliographie 1—52; 6. Jahresberichte der Gesellschaft für das Jahr 1898 1—22.

Inhalt des XXVIII Bandes. 1. Die Kosaken im Feldzuge von Smolensk in d. J. 1633—4, von Oleg Celeyč S. 1—72; 2. Beiträge zur Kenntniss der ruthenischen Dialecte in Ungarn, von Ivan Verchratskyj (Fortsetzung) 69—94; 3. Miscellanea: Einige Actenstücke zur Geschichte der ruthenischen Ansiedelung jenseits des Bug, mitgeth. von M. Hruševskij 1—10; 4. Wissenschaftliche Chronik: Übersicht der wissenschaftlichen Literatur auf dem Gebiete der politischen, Kultur-, Literatur- und Kunstgeschichte im J. 1898, von Dr. M. Korduba 1—36; 5. Bibliographie 1—45; 6. Berichte über die Thätigkeit der Gesellschaft 1—4.

Inhalt des XXIX Bandes. 1. Ukraine nach dem Jahre 1654, Historische Skizze von L. Č. (Fortsetzung folgt) S. 1—13; 2. Die ruthenische Sprache auf dem archäologischen Congress in Kijev und der Antheil der Ševčenko-Gesellschaft an demselben 1—1; 3. Beiträge zur Kenntniss der ruthenischen Dialecte in Ungarn von Ivan Verchratskyj (Fortsetzung) 95—200; 4. Miscellanea 1—5; 5. Wissenschaftliche Chronik: Übersicht der wissenschaftlichen Literatur auf dem Gebiete der politischen, Kultur-, Literatur- und Kunstgeschichte im J. 1898, von Dr. M. Korduba — III. Mittelalter 1—31; 6. Bibliographie 1—44.

Inhalt des XXX Bandes. 1. Ukraine nach dem Jahre 1654, Historische Skizze von L. Č. (Schluss) S. 14—67; 2. Beiträge zur Kenntniss der ruthenischen Dialecte in Ungarn, mitgeth. von Ivan Verchratskyj (Schluss) 201—276; 3. Zur Geschichte des „ruthenischen Ritus“ in Polen, Brief an die Redaction von Dr. Anton Prochaska mit Bemerkungen von Michael Hruševskij 1—8; 4. Miscellanea: Versuch einer Bibliographie des Gregor Skovoroda, von L. Č. 1—4; 5. Wissenschaftliche Chronik: Übersicht der Zeitschriften für das Jahr 1898: In der Ukraine herausgegebene Zeitschriften 1—24; 6. Bibliographie 1—38; 7. Bericht über die Thätigkeit der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften (Februar—April 1899), 1—4.

XXXI—XXXII Bände enthalten die für den Kijever Archäologischen Congress bestimmten, aber infolge des Verbots der ukrainischen Sprache nicht vorgebrachten Referate. — I. Hälfte: Archäologie, Geschichte, Ethnographie. I. Vorwort (deutsch und ukrainisch) 7—10, 27—30; Inhaltsangaben aller angemeldeten Referate aus dem Gebiete der Archäologie, Geschichte und Ethnographie (deutsch) 11—26; II. Die im Auszug mitgetheilten Referate und Kommunikate (ukrainisch) u. A.: Gab es unter den ruthenischen Volksstämmen einen Volksstamm der Chorvaten? von M. Hruševskij. Ornamentik der Ostererier in dem Galizisch-Volhynien, von Dr. M. Korduba. III. Die in extenso mitgetheilten Referate: Das Graberfeld in Cechy (Bez. Brody), archäologische Untersuchung von M. Hruševskij, 1—22; Zvenyhorod bei Lemberg (Bez. Bibrka), historisch-archäologische Untersuchung von M. Hruševskij, 1—28; Ein Bleisiegel aus Stupnyca bei Sambor, eine Notiz von M. Hruševskij, 1—4; Sociale Classen und politischen Parteien im Fürstenthum Halič bis zur Hälfte des XIII Jahrh., von Dr. M. Korduba, 1—42; Zur Frage über die staatsrechtliche Stellung der Kijever Fürsten des XV Jahrh., von M. Hruševskij, 1—4; Die kleinrussischen Länder der polnischen Krone gegen Ende des XV Jahrh. Feindliche Einfälle und Organisation der Grenzvertheilung, von S. Rudnyčkyj, 1—54; Beiträge zur Geschichte der Kosakenaufstände vom J. 1595—6, von M. Hruševskij, 1—30; Die ukrainischen Kosaken in den Jahren 1625—1630, kritisch-historische Untersuchungen von S. Rudnyčkyj, 1—76; Die Überbleibsel des ursprünglichen Communismus bei den Bojken (Galizien), von Dr. V. Ochrymovyč, 1—16; Der slovakische Räuber Janošik in der Volkspoesie, von V. Hnatiuk, 1—50; IV. Berichte über die Thätigkeit der Gesellschaft (Mai—August 1899), 1—4; V. Inhaltsverzeichnis des VIII Jahrganges der Mittheilungen der Ševčenko-Gesellschaft (B. XXVII—XXXII), 1—9.

Inhalt des XXXIII Bandes. 1. Bronzene Schwerte aus d. Bez. Turka (Galizien) von M. Hruševskij S. 1—4; 2. *Über den Accent in der ukrainisch-ruthenischen Sprache, Untersuchung von Dr. V. Ochrymovyč (Fortsetzung folgt) 1—64; 3. Varianten zu einigen Gedichten Ševčenko's, mitgetheilt von A. Konyškyj (Fortsetzung folgt) 1—16; 4. Miscellanea 1—6; 5. Wissenschaftliche Chronik: 1) Übersicht der wissenschaftlichen Literatur auf dem Gebiete der politischen, Kultur-, Literatur- und Kunstgeschichte im J. 1898, von Dr. M. Korduba — III. Neue Zeit; 2) Übersicht der Zeitschriften für das Jahr 1898 (Schluss) 1—54; 6. Bibliographie 1—46; 7. Berichte über die Thätigkeit der Gesellschaft (September—December 1899) 1—5.

Inhalt des XXXIV Bandes. 1. *Ein Beitrag zur Geschichte der Dorfgeistlichkeit, aus den Samborer Akten des XVI Jahrh., von Michael Hruševskij S. 1—82; 2. Einige Beiträge zu einer kritischen Ausgabe der Gedichte Ševčenko's, von Julian Romančuk 1—32; 3. Miscellanea 1—14; 4. Wissenschaftliche Chronik: Übersicht der Zeitschriften für das Jahr 1899: in ukrainischer Sprache herausgegebene Zeitschriften, von S. Tomašivskij 1—8; 5. Bibliographie 1—58.

XXXV—XXXVI Bände enthalten die für den Kijever Archäologen-Congress bestimmten, aber infolge des Verbots der ukrainischen Sprache nicht vorgebrachten Referate. — I. Hälfte: Sprachkunde und Literaturgeschichte. I. Vorwort (deutsch und ukrainisch) S. 5—6, 24—25; Inhaltsangaben aller angemeldeten Referate aus dem Gebiete der Sprachkunde und Literaturgeschichte (deutsch) 7—23; II. Die im Auszug mitgetheilten Referate und Kommunikate, u. A.: Die Nasal-Vocale in den slavischen Sprachen, von A. Barvin'skyj, 3—5; Ein Beitrag zur Kenntniss der Entwicklung der Volkssprache in der Litteratur der galizischen Ruthenen, von E. Kokorudz, 7—8; Der litterarhistorische und historische Hintergrund des Liedes von Ihors Heereszug, von Dr. V. Kocov'skyj, 10—12; III. Die in extenso mitgetheilten Referate: Über die Mundart der sogenannten Doly, von I. Verchratskyj, 1—128; Die Ruthenen der Eperies-Diöcese und ihre Dialecte, von V. Hnatiuk, 1—70; Das „Slovo über die Auferstehung Lazars“, ein altukrainisches Poem an apokryphische Themen, von Dr. I. Franko, 1—57; Ein neuer Beitrag zu den Studien über Ivan Vyšenskyj, von Dr. I. Franko, 1—4; Das apokryphe Evangelium Pseudo-Matthäi über die Geburt und die Kindheit Maria's und seine Spuren in der ukrainischen Litteratur, von Dr. I. Franko, 1—32; Wer war der Verfasser der *Aviđōņous* (1599)? von Dr. C. Studyn'skyj, 1—20; Jakub Gavatovič (Gavat), Verfasser frühesten ukrainischer Intermedien aus dem J. 1619, von M. Pavlyk, 1—44.

Inhalt des XXXVII Bandes. 1. Die Ohringe des sog. Kijever Typus bei modernen Kaukasern, von M. Hruševskij S. 1—4; 2. *Das Karpathoruthenische Schriftthum im XVII—XVIII Jahrh., von Dr. I. Franko, 1—91; 3. Der Kijever Archäologen-Congress, von N. Knjaževyč, 1—11; 4. Miscellanea 1—16; 5. Wissenschaftliche Chronik: Übersicht der wissenschaftlichen Litteratur auf dem Gebiete der politischen, Kultur-, Litteratur und Kunstgeschichte im J. 1899, von Dr. M. Korduba, I. Allgemeines, II. Alterthum, 1—28; 6. Bibliographie 1—44.

Inhalt des XXXVIII Bandes. 1. Drei Bleisiegel aus der Umgegend von Halič (mit Abbildungen), von M. Hruševskij, S. 1—4; 2. *Die Beziehungen des Helman Ivan Vyhov'skyj zu Polen in den Jahren 1657—8, von D. Koreneč, 1—20; 3. *Das Karpathoruthenische Schriftthum im XVII—XVIII Jahrh., von Dr. I. Franko, Beilagen, XII—XXV (Schluss) 91—162; 4. Miscellanea, 1—4; 5. Wissenschaftliche Chronik: 1) Übersicht der Zeitschriften für das J. 1899 — Die in der Ukraine herausgegebene Zeitschriften, 1—25; 2) Übersicht der wissenschaftlichen Litteratur auf dem Gebiete der politischen, Kultur-, Litteratur- und Kunstgeschichte im J. 1899, von Dr. M. Korduba: III. Mittelalter, 26—38; 6. Bibliographie, 1—56; 7. Inhaltsverzeichnis des IX Jahrganges der Mittheilungen der Ševčenko-Gesellschaft (B. XXXIII—XXXVIII), 1—12.

Inhalt des XXXIX Bandes. 1. Zum Andenken an Alexander Konyškyj, von M. Hruševskij, S. 1—14; 2. Ungedruckte Gedichte des T. Ševčenko, mitgetheilt von A. Konyškyj, S. 1—8; 3. Varianten zu einigen Gedichten Ševčenko's, mitgetheilt von A. Konyškyj (Schluss), S. 1—22; 4. Übersicht des gegenwärtigen Standes der historischen Forschungen über die ukrainische Litteratur. Die älteste Pe-

*) Die für den Kijever Archäologen-Congress bestimmten Referate sind mit einem Sternchen bezeichnet.

НБ ПНУС

249178

riode. Einige Probleme und Desiderata, von Dr. Al. Kolessa, S. 1—40; 5. Lateinische Infinitive auf *ier*, von I. Kopač, S. 1—2; 6. Miscellanea 1—6; 7. Wissenschaftliche Chronik: 1) Übersicht der wissenschaftlichen Literatur auf dem Gebiete der politischen, Kultur-, Litteratur- und Kunstgeschichte im J. 1899, von Dr. M. Korduba: III. Mittelalter (Schluss), IV. Neue Zeit, S. 1—56; 2) Übersicht der Zeitschriften für das J. 1899 (Schluss), S. 57—78; 8. Bibliographie, S. 1—32.

Inhalt des XL Bandes. Ein Beitrag zur Geschichte des Aufstandes Nalyvajko's, mitgeteilt von B. Domanýčkyj, S. 1—6; 2. Das Jahr 1848 und das griech.-kath. geistliche Seminar in Lemberg, mitgeteilt von G. Kmit, S. 1—10; 3. Beiträge zur Kenntniss der ruthenischen Dialecte in Ungarn. Dialecte mit unbeweglichem Accent, von J. Verchratskýj (Fortsetzung folgt), S. 1—113; Miscellanea, S. 1—9; 5. Wissenschaftliche Chronik: Die Arbeiten N. Kondakov's auf dem Gebiete der Geschichte altruthenischen Kunst, von M. Hruševskýj, S. 1—13. 6. Bibliographie, S. 1—41.

Inhalt des XLI Bandes. 1. Chronologie der Chronik von Halyč und Volodymyr (sog. Hypatios-Chronik), eine Untersuchung von M. Hruševskýj, S. 1—72; 2. Studien auf dem Gebiete des Karpatoruthenischen Schriftthums im XVII—XVIII Jahrh. I. Presbyter Johannes, Smera der Kumane und Entdeckung Tibets, von Dr. I. Franko, S. 1—50; 3. Miscellanea, S. 1—11; 4. Wissenschaftliche Chronik: Übersicht der Zeitschriften für das Jahr 1900 — In ukrainischer Sprache herausgegebene Zeitschriften, von S. Tomašivskýj, S. 1—9; 5. Bibliographie, S. 1—47.

Inhalt des XLII Bandes. 1. Kritische Analyse der sogenannten Thukydideischen Archäologie, von I. Kopač, S. 1—20; 2. Beiträge zur Geschichte der Rekrutenaushebung in Galizien am Ende des XVIII und bis Mitte des XIX Jahr., mitgeteilt von M. Zubryčkyj, S. 1—18; 3. Slovaken oder Ruthenen? Beiträge zur Erklärung der Frage über die Nationalität der West-Ruthenen in Ungarn, von V. Hnatiuk, S. 1—81; 4. Miscellanea, S. 1—10; 5. Wissenschaftliche Chronik: Neue Untersuchungen über die althebräische Geschichte, von Dr. I. Franko, S. 1—19; 6. Bibliographie, S. 1—50.

Inhalt des XLIII Bandes. 1. Alexius Storozenko, Beiträge zur einer Charakteristik seiner Werke, von J. Stešenko, S. 1—46; 2. Aus der Korrespondenz des Dionysius Zubryčkyj (J. 1840—1853), mitgeteilt von Dr. C. Studynski, S. 1—66; 3. Miscellanea, S. 1—14; 4. Wissenschaftliche Chronik: Übersicht der Zeitschriften für das Jahr 1900 — Die in der Ukraine herausgegebenen Zeitschriften, S. 1—24; 5. Bibliographie, S. 1—41; 6. Von dem Museum der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften, ein Aufruf an die ukrainische Gesellschaft, S. 1—3.

Inhalt des XLIV Bandes. 1. Ein Trinkerwunder in Korsun, Beitrag zur Geschichte der altrussischen Legende, von Dr. I. Franko, S. 1—14; 2. Beiträge zur Kenntniss der ruthenischen Dialecte in Ungarn. Dialecte mit unbeweglichem Accens von J. Verchratskýj (Fortsetzung), S. 113—224; 3. Miscellanea, S. 1—9; 4. Wissenschaftliche Chronik: Proben einer Biographie des Pantelejmon Kuliš und Charakteristik seiner Thätigkeit, von J. Stešenko, S. 1—28; 5. Bibliographie, S. 1—51.

Inhalt des XLV Bandes. 1. Haben wir authentische Urkunden des Fürsten Leo von Halyč? Kritische Untersuchung von M. Hruševskýj, S. 1—24; 2. Eine Denkschrift zur Vertheidigung der Rechte der Orthodoxen und Dissidenten aus der Zeit des Vierjährigen Landtages, mitgeteilt von M. Haluščynskýj, S. 1—12; 3. Beiträge zur Kenntniss der ruthenischen Dialecte in Ungarn. Dialecte mit unbeweglichem Accent von J. Verchratskýj (Schluss) S. 225—280; 4. Miscellanea, S. 1—16; 5. Wissenschaftliche Chronik: Beiträge zur Geschichte der polnischen Gesellschaft in der Ukraine im XIX Jahrhundert, I—VI, von Dr. I. Franko, S. 1—42; 6. Bibliographie, S. 1—46; 7. Inhaltsverzeichnis des X Jahrganges der Mittheilungen der Ševčenko-Gesellschaft (B. XXXIX—XLIV), S. 1—14.

Inhalt des XLVI Bandes. 1. Der Madeleine-Styl in der Ukraine, von Theodor Volkov (mit mehreren Illustrationen und Phytotypen), S. 1—12; 2. Der heilige Clemens im Chersonesus, Beiträge zur Geschichte der altrussischen Legende, von Dr. Ivan Franko (I. Vorwort, II. Was wissen wir vom wirklichen heil. Clemens? III. Die Pseudo-Clementinen), S. 1—44; 3. Geistliche Gedichte der ungarischen Ruthenen, mitgeteilt von Vladimir Hnatiuk (Einleitung, I. Die Gedichte aus Nord-Ungarn N. 1—54), S. 1—68; 4. Miscellanea, S. 1—6; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das Jahr 1900 (Schluss), S. 1—24; 6. Bibliographie, S. 1—44.

Inhalt des XLVII Bandes. 1. Der Kosak Plachta, ein ukrainisches Volkslied, gedruckt im J. 1625, von Dr. I. Franko, S. 1—28; 2. Geistliche Gedichte der ungarischen Ruthenen, mitg. von V. Hnatiuk (Fortsetzung) S. 69—164; 3. Zum Andenken an Alexander Lazarevskýj, von M. Hruševskýj, S. 1—10; 4. Miscellanea S. 1—9; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das Jahr 1901 — In ukrainischer Sprache herausgegebene Zeitschriften, S. 1—15; 6. Bibliographie, S. 1—46.

Inhalt des XLVIII Bandes. 1. Beiträge zur Geschichte des Geschlechtes der Bybelskýj, gesammelt von Jan Prochnicki, röm.-kath. Erzbischof von Lemberg, mitg. von A. Kryžanovskýj, bearbeitet und eingeleitet von M. Hruševskýj, S. 1—12; 2. Der Heilige Clemens im Chersonesus, Beiträge zur Geschichte der altruthenischen Legende, von Dr. I. Franko (Fortsetzung) S. 45—144; 3. Miscellanea, S. 1—15; 4. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das Jahr 1901 — Die in der Ukraine herausgegebenen Zeitschriften, S. 1—25; 5. Bibliographie, S. 1—42.

Inhalt des XLIX Bandes. 1. Lucian Kobylcia, eine Episode aus der Geschichte des Huzulenlandes in der ersten Hälfte des XIX Jhr., von Dr. I. Franko, S. 1—40; 2. Geistliche Gedichte der ungarischen Ruthenen, mitgeteilt von V. Hnatiuk (Schluss), S. 165—272; 3. Miscellanea, S. 1—8; 4. Wissenschaftliche Chronik: Kijever Miniaturen beim Psalter Erzb. Egberts von Trier in Cividale, von M. Hruševskýj, S. 1—11; 5. Bibliographie, S. 1—49.

Inhalt des L Bandes. 1. Zwei Verkaufscontracte aus dem Anfange des XVI Jahrh., mitgeteilt von M. Hruševskýj, S. 1—6; 2. Dr. Eustachius Terleckýj, Erinnerungen und Documente, von Dr. I. Franko, S. 1—64; 3. Neubildungen auf dem Gebiete des ruthenischen Volksliedes, von V. Hnatiuk (Fortsetzung folgt), S. 1—37; 4. Miscellanea, S. 1—15; 5. Wissenschaftliche Chronik: Übersicht der Zeitschriften für das J. 1901 (Schluss), S. 1—22; 6. Bibliographie, S. 1—48.

Inhalt des LI Bandes. 1. Die Tragoedie von Ostroh, eine litterarische Untersuchung von P. Zytečkyj, S. 1—24; 2. Einige Urkunden von Vladislaus von Oppeln, mitgeteilt von M. Hruševskýj, S. 1—8; 3. Aus der Geschichte der ruthenischen Philologie — Drei galizische Grammatiker (I. Mohlynyčkyj, J. Levyčkyj, J. Lozynskyj), von Dr. J. Makovej S. 1—58; 4. Miscellanea, S. 1—12; 5. Wissenschaftliche Chronik: Beiträge zur Geschichte der ruthenischen Kunst im alten (ethnographischen) Polen, von M. Hruševská, S. 1—18; 6. Bibliographie, S. 1—67; 7. Inhaltsverzeichnis des XI Jahrganges der Mittheilungen der Ševčenko-Gesellschaft (B. XLV—L), S. 1—14.

Inhalt des LII Bandes. 1. Presburger Congress in Sachen der Babenberghischen Erbschaft. Ein Beitrag zur Geschichte des grossen österreichischen Interregnums, von B. Barvinickýj, S. 1—27; 2. Zur Frage des chronologischen Zusammenhanges in der Chronik von Halyč und Vladimir, einige Bemerkungen zur Abhandlung des B. Barvinickýj, von M. Hruševskýj, S. 1—5; 3. Galizisch-Ruthenische Bibliographie vom J. 1772—1800, von I. Levyčkyj, S. 1—44; 4. Neubildungen auf dem Gebiete des ruthenischen Volksliedes, von V. Hnatiuk (Schluss) S. 38—67; 5. Miscellanea S. 1—18; 6. Wissenschaftliche Chronik: Neue Untersuchungen auf dem Gebiete der slavischen Urgeschichte, von Z. Kuzela S. 1—25; 7. Bibliographie S. 1—43.

Inhalt des LIII Bandes. 1. XII archäologischer Congress in Charkov im J. 1902, von Dr. Al. Markevyč S. 1—17; 2. Die Lavrover Pergamentblätter vom XII—XIII Jhr., von Dr. A. Kolessa (mit drei Lichtdrucktafeln) S. 1—26; 3. Ein Vorläufer der kirchlichen Union vom J. 1596 (Benedict Herbst), eine kritisch-historische Untersuchung von A. Suško S. 1—71; 4. Miscellanea, von M. Hruševskýj, I. Franko und V. Hnatiuk S. 1—9; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1902 — In ukrainischer Sprache herausgegebene Zeitschriften, von S. Tomašivskýj und A. Suško S. 1—17; Bibliographie S. 1—49.

Inhalt des LIV Bandes. 1. Beiträge zu den Textstudien der „Palinodia“ von A. Suško, S. 1—40; 2. Aus den Verhältnissen der ostgalizischen Dorfes in der Mitte des XIX Jhrh, von G. Kmyt, S. 1—8; 3. Aus der Geschichte der ruthenische Philologie — Drei galizische Grammatiker (I. Mohylnyčkyj, J. Levyčkyj, J. Lozynskyj, von Dr. J. Makovej (Schluss, Beilagen), S. 59—96; 4. Miscellanea, von I. Franko, B. Barvinskyj, M. Hruševskyj, S. 1—8; 5. Wissenschaftliche Chronik: Neu Untersuchungen auf dem Gebiete der slavischen Urgeschichte, von Z. Kuzel (Schluss), S. 1—36; 6. Bibliographie, S. 1—66.

Inhalt des LV Bandes. 1. Zum Andenken an Alexius Markevyč, von M. Hruševskyj, S. 1—14; 2. Ein Vorläufer der kirchlichen Union vom J. 1596 (Benedict Herbst), eine kritisch-historische Untersuchung von A. Suško (Fortsetzung S. 72—125; 3. Beiträge zur kritischen Ausgabe der Gedichte Sevčenko's, von M. Kr—skyj, S. 1—28; 4. Bemerkungen zu den „Beiträgen“ des Herrn N. Kr—skyj von J. Romančuk, S. 25—34; 5. Miscellanea — Zur Geschichte der ukrainische Jugend in Galizien in den J. 1871—84, S. 1—26; 4. Wissenschaftliche Chronik Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1902 — Die in der Ukraine herausgegebene Zeitschriften (Schluss folgt), S. 1—12; 7. Bibliographie, S. 1—52.

Inhalt des LVI Bandes. Eine Nachricht über die Kosaken (ca 1470 J. von M. Hruševskyj, S. 1—6; 2. Der heilige Clemens im Chersonesus, Beiträge zur Geschichte der altrussischen Legende, von Dr. I. Franko (Fortsetzung), S. 145—180; 3. Die Ruthenen Ungarns im Lichte der officiellen ungarischen Statistik, von S. T. mašivskyj, S. 1—46; 4. Miscellanea, von A. Suško, B. Barvinskyj, V. Hnatjuk, S. 1—33; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1902 (Schluss), S. 1—45; 6. Bibliographie, S. 1—37.

E. Die Ethnographische Commission publiziert:

1. Das Ethnographische Sammelwerk (Etnografičnyj Zbirnyk); bis jetzt erschienen 13 Bände. Preis Bd. I—IV u. VII—X u. XII à 3 Kronen, Bd. V u. VI à 4 Kr. Bd. XI 6 Kr.

2. Beiträge zur ukrainischen Ethnologie, Bd. I, Preis 8 Kr. (Enthält Abhandlungen über neueste archäologische Funde, über die Lebens- und Arbeitsweise der ukr. Fischer in der Dobrudža, der galizischen Kürschner usw., sowie auch eine Abhandlung über die farbigen Ostereier, ihre Herstellung und Ornamentik, mit 13 chromolithographischen Tafeln und zahlreichen Illustrationen im Text). Bd. II, 4 Kr. Die Huzulen, Land, Leute, Lebensweise, Industrie, Sitte und Brauch, religiöse Vorstellungen usw., mit über 300 Illustrationen. Bd. III, 4 Kr. (Neue archäologische Funde, Volkskalender, Aus der galiz. Volksindustrie, Hochzeitslieder und Gebräuche a. d. Gouv. Černyhiv, Die Corporationen der Dorfjugend in der Ukraine, Bd. IV, 4 Kr. Die Huzulen (zweiter Theil), Bd. V, 6 Kr. Die Huzulen (dritter Theil).

Chronik der Gesellschaft, enthält die Berichte über die Thätigkeit der Gesellschaft, Sectionen und Commissionen derselben, erscheint 4 Mal im Jahre. Bis jetzt erschienen N. 1—15 ukrainisch und deutsch.

Publicationen

der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg,

Czarnecki-Gasse 26.

Mittheilungen der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften, redigiert von Prof. Michael Hruševskij, bis jetzt erschienen Bde I—I.VII (Geschichte, Archäologie, Ethnographie, Sprache und Litteraturgeschichte, besonders der Ukraine). Preis: Bde I—XX kosten 48 Kronen, jeder weitere Bd. (auch separat käuflich) 3 Kr., Bd. XXIII—XXIV (Doppelband) 5 Kr., Bd. XXXI—II u. XXXV—VI (Doppelbände) a 6 Kr.

Publicationen der Sectionen und Commissionen der Ševčenko-Gesellschaft:

A. Die historisch-philosophische Section publizierte bis jetzt:

1. Sieben Bände ihrer Beiträge (Zbirnyk istorično-filozofičnoj sekyj) B. I—IV u. VI—VII enth. eine Geschichte der Ukraine von Prof. M. Hruševskij (I. Theil bis Anfang des XI Jahrh., II — bis Mitte des XII Jahrh., III—IV bis zum J. 1340, VI—VII bis zum J. 1569). Preis I, II u. V B. a 4 Kr., III u. IV B. 5 Kr., VI u. VII B. 4-50. Bd. V. enthält Materialien zur Culturgeschichte Galiziens im XVIII—XIX Jahrh. Preis 2 Kr.
2. Historische Bibliothek, bis jetzt erschienen B. I—XXIII.
3. Juridische Zeitschrift, bis jetzt XII Bde, a 2 Kr.
4. Juridische und ökonomische Zeitschrift, bis jetzt V Bde a 3 Kr.
5. Juridische Bibliothek, bis jetzt III B. a 2 u. 3 Kr.

B. Die philologische Section publizierte bis jetzt 6 Bde ihrer Beiträge (Zbirnyk filologičnoj sekyj), enthaltend: Bd. I. und IV. eine Biographie des ukrainischen Dichters Taras Ševčenko, von A. Koniskij, Preis a 3 Kr. Bd. II. u. III. Abhandlungen aus dem Gebiete der ukrainischen Volkskunde und Literatur, von Michael Dragomanov (erster Theil). Preis a 4 Kr. Bd. V. Die Mundart der Lemken, von I. Verchratskij, 6 Kr. B. VI. Abhandlungen aus dem Gebiete der ukrainischen Volkskunde von M. Dykariv. Preis 4 Kr.

Ukrainische Bibliothek, Bd. I—III. Sämmtliche Werke von J. v. Fed'kovyč Bd. I. Gedichte, Preis 7 Kr. 20 H., B. II. Erzählungen, Bd. III., 2 Theil, Übersetzungen. Preis geb. a 4 Kr.

C. Die mathematisch-naturwissenschaftlich-medicinische Section publizierte bis jetzt 8 Bände ihrer Beiträge (Zbirnyk). Die beiden ersten Bände kosten a 3 Kr., Bd. III—VIII erschienen jeder in zwei Abtheilungen, jede unter einer besonderen Redaction; die mathematisch-naturwissenschaftliche red. von Iv. Verchratskij und Vlad. Levickij, die medizinische red. von Dr. E. Ozarkevyc. Preis jeder Abtheilung 2 Kr.

D. Die Archaeographische Commission publizierte bis jetzt folgende Werke:

1. Quellen zur Geschichte der Ukraine, Bd. I (Lustrationen der königlichen Domänen in den Bezirken Halyč und Peremyšl vom J. 1565—66); Bd. II (Lustrationen der königl. Domänen in den Bezirken von Peremyšl und Sanok im J. 1565); Bd. III (Lustrationen der königl. Domänen in den Bezirken von Cholm, Belz und Lemberg im J. 1564—5); Bd. IV u. V (Galizische Akten aus den J. 1648—1659). Bd. VII (Lustration vom J. 1570). Jeder Bd. kostet 4 Kronen, III Bd. 5 Kr.

2. Denkmäler der ukrainischen Sprache und Literatur. Bd. I. Alttestamentliche Apokryphen; Bd. II. Neutestamentliche Apokryphen A. Evangelienkreis. Bd. III. B. Apokryphe Apostelgeschichten. Bd. I Preis 4 Kr., Bd. II u. III a 5 Kronen.

3. Kotljarevskij, Die travestierte Aeneis, Abdruck der ersten Ausgabe vom J. 1798, Preis 60 Heller.

НБ ПНУС

249178